

ҲАНИФА СОЛИҲОВА
АЛИШЕР НАВОИЙ
ИЗДОШЛАРИ

Тошкент-2005

821.512 133.09

C 77 2021/10-7

A. Habow

уговореніе

2021/10-7

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҲАНИФА СОЛИҲОВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЗДОШЛАРИ

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2005

83.3(5У)

С77

Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

Тақризчилар: **Д. Курбонов**, филология фанлари доктори,
С. Эркинов, филология фанлари доктори,
профессор.

*Китобни чоп этилишида ҳомийлик ёрдами курсатгани учун
Андижон давлат университетининг ректори Физика фанлари
доктори, профессор С.З. Зайнобиддиновга муаллиф миннат-
дорчилик билдиради*

Солиҳова, Ҳанифа.

С77 Алишер Навоий издошлари / **Х. Солиҳова**; Узбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги;
З.М. Бобур номидаги Андижон Давлат ун-ти. — Т.: **Гафур**
Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. — 192 б.

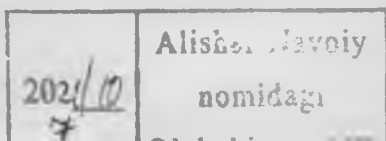
Филология фанлари доктори, профессор Ҳанифа Солиҳованинг мазкур китоби буюк мутафаккир узбек шоири Алишер Навоий ижоди уйғур шоирлари учун тажриба мактаби вазифасини ўтагани, Навоий анъаналари Шарқий Туркистон ижод аҳли учун бир неча асрлардан буён илҳомбахш манба сифатида давом этиб келаётгани ҳақида кенг маълумот беради. Халқлар ўртасидаги адабий алоқалар адабиётларимизни бири-бирига яқинлаштираётир, уларнинг сарчашмаларида турган мумтоз шоирлар барча шарқ халқлари учун ҳам баравар хизмат қилгани ва бундан буён ҳам хизмат қилавериши ҳақидаги ҳаётий ҳақиқатни такрор уқтиргандай булади.

ББК 83.3(5У)

С 4702620101-77 қатъий буюртма 2005
М352(04) — 2005

ISBN 5-635-02383-5

© Ҳанифа Солиҳова,
Гафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2005 й.

HD 48144
3

КИРИШ

Уйғур адабиёти, жаҳоннинг ҳамма адабиётларида булганидек, асрлар давомида узига хос анъаналарига сайқал бериб ривожланиб келди. Шарқий Туркистоннинг Кошғар, Ёркент, Хутан ва Урумчи каби катта нуфузга эга булган маланий-адабий марказларида суз санъатининг равнақи билан уйғур адабиётининг куплаб мумтоз анъаналари шаклланди ва улар авлоддан-авлодга утиб, нодир бадий обидаларда узини намоеън қилиб турибди.

Уйғур адабиёти уз тарихи давомида жаҳон адабиёти билан ҳамдам булиб яшади ва энг аввало, бир томондан қушни туркий халқларнинг адабиётлари билан, иккинчи томондан эса форс ва араб адабиётлари билан узаро алоқада булди. Урни-урни билан узининг мумтоз анъаналари орқали уларга ижобий таъсир курсатди, уз навбатида, уларнинг ижодий тажрибаларидан, ҳаётбахш бадий тафаккур хазинасидан баҳраманд булди. Уйғур адабиётига тарихан яқин турган, узининг илк даврларида муштараклик босқичларида ҳамроҳ булган, кейинча ҳам фаол узаро алоқаларни изчил давом эттирган адабиёт — бу узбек адабиётидир. Уйғур ва узбек адабиётлари уртасида халқларимизнинг ҳар жиҳатдан бири-бирига яқинлигига асосланган алоқалар даврларнинг утиши билан янги-янги шакллар касб этди. Даҳо суз санъаткорлари одатда уз ижодлари билан бундай алоқаларнинг самарадорлигига раҳнамолик қиладилар. Узбек мутафаккир шоири Алишер Навоий уз асарлари билан узбек-уйғур адабий алоқаларининг равнақида ана шундай назокатли урин тутган улуг бир сиймодир. Профессор М.Е.Маловнинг иборалари билан айтганда, Навоий уз асарлари билан XV асрдан эътиборан, Хуросон ва Марказий Осиёдаги туркий тилдаги адабиётнинг Шарққа қараб одим отишида ва кенг ёйилишида

воситачилик ролини уйнади¹. Бу фақат уйғур ижодкорлари учунгина ижобий ҳодиса бўлиб қолмай, кенг уйғур китобхонлари учун ҳам маънавиятнинг бойиши, Шарқдаги бошқа маданиятлар билан алоқаларнинг янги босқичга кутарилиши даври ҳам эди.

Алишер Навоий, бир томондан, туркий халқлар оғзаки ижодиёти ва Аҳмад Яссавий, Лутфий, Атоий каби суз санъаткорлари меросларига хос ҳамма фазилатларни давом эттириш, ривожлантириш, иккинчи томондан эса, Шарқ адабиётининг мумтоз намояндалари сифатида шуҳрат қозонган Низомий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий сиймоларига маънан яқинлашиш билан адабий тафаккур оламининг синовларида комиллик касб этган ижодкордир, туркий халқларнинг уй-фикрлари, орзу-умидларини куйлаган гуманист қалам соҳибидир.

Алишер Навоий уз асарлари билан узбек адабиётининг нуфузини бениҳоя даражада оширди. Унинг Шарқ адабиётлари қаторидаги урнини юқори поғонага кутарди. Она тилидаги адабиётга мумтоз «Хамса» аънанасини олиб кирди. Шоирнинг «Хазойин ул-маоний» мажмуасини ташкил этган девонларига кирган лирикаси, хусусан «Хамса» дostonлари воситасида узбек адабиётида умумбашарий ғоялар кенг урин ола бошлади. Ислom дини ва тасаввуфнинг олам ва одамни тушунишдаги таълимотининг туркий адабиётлардаги теран талқинлари ҳам Навоий томонидан урناق даражасида курсатиб берилди. Навоий асарлари узининг ана шу ғоявий-бадий мундарижаси билан уз навбатида бошқа туркий халқлар уртасида жуда эрта тарқалди ва шуҳрат тутди. Туркий халқларининг суз санъаткорлари Алишер Навоийни туркий тил ва бу тилдаги адабиёт учун курашувчиларнинг сарвари сифатида танидилар. Шоирнинг асарларида уз руҳий оламини, адибнинг қаҳрамонларида уз орзу-умидларини курдилар. Навоийнинг ижодий юксаклиги бадий суз соҳиблари учун орзудаги бир мезон бўлиб қолди. Шу боис Навоий маҳоратини урганиш, ҳаёт ҳодисаларини, жамиятнинг кувонч ва ташвишларини навоийна қаламга олиш суз санъаткорларининг эстетик қарашларига тобора купроқ

¹Малов С.Е. Мир Алишера Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Восточной Азии. Изв.АН СССР. М., 1947. Т. IV. Стр. 480.

сингиб борди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоийнинг ижод тажрибаларидан урганишда уйғур шоирлари фаоллик курсатдилар. XVI асрда яшаган адабиёт ҳомийси Абдурашидхондан бошлаб XIX аср шоири Билал Нозимгача Навоийнинг маҳорат мактабига мурожаат қилиш, изчил бир жараён сифатида кечди. Бироқ уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига мурожаат этиши бошқалардан нусха олиш ҳам, тақлид ҳам эмас эди. Аслида Навоийга мурожаат қилиш жаҳон адабиёти тажрибасида булганидек, даҳолардан урганиш, уларнинг ижодий тажрибаларидан баҳра олиб, янги ижодий кашфиётларга қул уришни билдирар эди. Қолаверса, Навоийга мурожаат этиш устоз анъаналарини давом эттириш қобилиятига эга булган ижодкорларни ҳам талаб қилар эди. Уйғур адабиётида ана шу шарт-шароитлар мавжуд булиб, унинг Ҳирқатий, Низорий, Ғарибий, Залилий, Муҳаммад Содиқ Кошғарий каби намояндалари Шарқ адабиётининг билимдонлари сифатида танилган, Шарқ адабиётидаги анъаналар ва кашфиётлар мактабини утаган санъаткорлар эдилар. Шу боислар улар Навоийнинг лирик меросига ҳам, «Хамса» дostonлари мавзуларига ҳам ижодий ёндашиб, уйғур адабиётининг уз Фарҳоди, Мажнуни, Баҳроми ва Искандарларини яратиш ниятида булдилар ва бунга муваффақият билан эришдилар. Уйғур адабиёти тарихини изчил урганиш, унинг асрлар қаърида қолиб кетган саҳифаларини янгидан кашф этиш буни яққол курсатиб турибди. Хусусан, XIX асрнинг ургаларида Кошғарда тартиб берилган, уз мундарижасига кура истеъдодли уйғур шоирлари Абдураҳим Низорий, Турди Ғарибий ва Наврузохун Зиёийларнинг асарларидан таркиб топган ва шартли равишда «Муҳаббат дostonлари» деб аталиб келинаётган мажмуа қулёзмасининг кенг китобхонлар оммасига маълум булиши билан уйғур адабиётининг тарихан жуда катта мавқеи яна бир мартаба аён булди¹. Уйғур адабиётининг Шарқдаги бошқа

¹ «Муҳаббат дostonлари» мажмуасининг қулёзмалари таснифи, ундан урин олган асарларнинг жанр хусусиятлари ва мундарижаси масалалари уйғур адабиётшунослигида муфассал урганилганлигини кузда тутиб, у ҳақда махсус тухталмадик. Қулёзма ҳақидаги маълумот учун қаранг: Мухлисов Ю. Уйғур классик қулёзмаларининг каталоги. Урумчи, 1956; Эсирлар ва эсэрлар.. Алмута, 1973; Мугинов А. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии.-М., 1962.

адабиётлар, биринчи навбатда ўзбек адабиёти, унинг улуғ намояндаси Алишер Навоий ижоди билан алоқасига оид янги саҳифалар очилди. Шунга кура ҳам «Навоий ва уйғур адабиёти» мавзусининг қамрови кенг, муаммолари кўп, уларни муқоясали таҳлил йули билан урганишни давом эттириш адабиёт тарихчиси учун уйғур ва ўзбек адабиётлари уртасидаги узро алоқаларнинг шакл ва усуллари, адабий алоқаларнинг қонуниятлари, адабий услублар, шоирлар оламидаги янгиликларнинг хусусиятларига оид муҳим материал беради.

Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида мазкур мавзу кўпдан кўн гадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келди. Уларнинг ечимига С. Малов, А. Зиёий, М. Ҳамраев, Ю. Мухлисов, У. Маматохунов, С. Эркинов, Р. Қодирий, Ш. Умар, В. Фупур, А. Ҳусайн, Т. Алиев, С. Муллаудов, Л. Рузиева, И. Имиров, К. Ҳасанов, Л. Райҳонов каби тадқиқотчилар муносиб ҳисса қўшдилар. Бу йўналишда уйғур адабиётида Навоий аънаналари масалаларини тадқиқ этган М. Ҳамроев, Ю. Мухлисов, Р. Қодирий, Д. Рузиева ва Л. Райҳоновларнинг илмий ишларини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Бу хусусда уйғур олимлари жамоаси томонидан яратилган «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи», «Уйғур классик тезислари» каби китобларда ҳам илмий аҳамиятга молик хулосалар баён қилинганлигини қайд этиш лозим¹.

Филология фанлари номзоди Р. Қодирий уйғур шоирлари учун «Навоийнинг улмас асарлари бир неча асрлар давомида маҳорат сирларини урганадиган адабий мактаб бўлиб хизмат қилди»², — деб ёзади. Филология фанлари доктори М. Ҳамроев эса Навоий ижодининг уйғур шоирларига ижобий таъсири хусусида суз очиб, унинг икки йул билан давом этганлигини таъкидлайди. Унинг бири уйғур классикларининг улуғ шоирдан суз санъати билимларини урганишлари, иккинчиси, уларнинг Навоий асарларининг мавзу ва сюжетларига мурожаат қилишларида куринади, деган фикрни илгари суради³. Ушбу хулоса гарчи уйғур ва ўзбек адабий

¹ Уйғур адабийитинин қисқиче тарихи. Алмута, 1983.

² Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий аънаналари. «Адабий мерос», 1968. 1-китоб, 52-бет.

³ Ҳамраев М. Веков неумирающая слова. Алма-ата, 1969. С.21.

алоқаларининг ҳамма шакллари қамраб олмаса-да, моҳияган масалага холис ёндашувдир.

Уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига муносабати хусусида Ю.Мухлисов, С.Муллаудов, У.Маматохунوف каби бир қатор уйғур олимларининг асарларида ҳам муҳим фикрлар уртага ташланган¹. Хусусан Ю.Мухлисов «Асрлар ва асарлар» монографиясида Низорий ва Ғарибий дostonларининг Навоий назмияти билан муқоясаси асносида адабий алоқаларнинг характери ва оқибат самаралари ҳақидаги кузагишлари билан илмий жамоатчиликнинг эътиборини тортди. Ю.Мухлисов уз тадқиқотида Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonларида Навоий анъаналарига асосландилар, бироқ уз олдиларига қуйган ижодий мақсадларидан келиб чиқиб, асар воқеаларини мухтасарлаштириш, айна пайтда унинг туқимасига уз янгиликларини сингдириш йулидан борадилар деганда ҳақдир².

Абдурахим Низорий ижодини ворисийлик ва новаторлик нуқтаи назаридан махсус тадқиқ этган филология фанлари номзоди Д.Рузиева ҳам «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларида Навоий анъаналарининг урни хусусида Ю.Мухлисов билан ҳамфикрдир. Низорий юқорида эсланган асарларида ҳақиқатан ҳам дастлаб Алишер Навоий дostonлари анъаналарига асосланади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида урни-урни билан Навоийнинг номи ва унинг дostonи воқеаларининг эсланиши ҳам шундан гувоҳлик беради. Д.Рузиева «Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида» мавзуида 1974 йилда Тошкентда ҳимоя этган номзодлик диссертациясида, шунингдек, Тошкент, Олмаота, Шинжон автоном районида чоп этилган

Мухлисов Ю. Эсирлар ва эсэрлар. Алмута, 1973; Маматохунوف У. Уйғур адабиёти классиклари. Т., 1960; Муллаудов С. Тарихий дастанлар. Туплам: Уйғур адабияти ва фольклоридаки жанрлар. Алмута, 1980; Ҳамраев М. Тарих, назария, манарэт. Алмута, 1964; Райханов Л. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров. АКД. Алмута, 1992; Эршидинов Б. Уйғур калссиклири ижадийитидэ дастан жанри. Алмута, 1985; Туплам: Уйғур эдебиятидики традиция ва новаторлуқ масилилирига доир. Алмута, 1970.

²Мухлисов Ю. Эсирлар ва эсэрлар. Алмута, «Наука», 1973. 84 бет.

мақолаларида бу фикрни далиллаб берган¹. 1992 йилда «Уйғур адабий ҳаётида Навоий асарларининг урни ва аҳамияти» мавзусида яна бир илмий иш юзага келди. Д.Райҳоновнинг ушбу номзодлик диссертацияси ва диссертация мавзуи юзасидан чоп этилган мақолаларида Шарқий Туркистонда Алишер Навоий асарларининг тарқалиш ҳудудлари, Навоийнинг лирик ва лиро-эпик асарларининг XVII–XIX аср уйғур шоирлари ижодларига таъсири каби масалалар хусусида баҳс этилади. Д.Райҳоновнинг тадқиқоти ҳали адабиётшуносликда кам урганилган Маҳмуд Қори, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Мулла Барот ва Арший каби уйғур шоирлари меросларига асосланиши билан диққатга лойиқдир².

Кейинги йилларда уйғур олими Б.Аршиддиновнинг «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» номли монографияси босилиб чиқди. Ушбу тадқиқотда уйғур адабиёти тарихида катта уринга эга булган «Муҳаббат дostonлари»нинг қулёзмаси ҳақидаги маълумотлардан бошлаб, мажмуадан урин олган асарларнинг жанр хусусиятлари, ғоявий-бадий мундарижаси масалаларигача баҳс этишга ҳаракат қилади. Шу жараёнда муаллиф «Муҳаббат дostonлари»нинг манбалари деб аталган сарлавҳа остида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» (Низорий), «Шоҳ Баҳром ва Дилором» (Фарибий) дostonларининг илмда мавжуд баҳоланишига жиддий бир эътироз билан чиқади. Б.Аршиддинов бу китобининг «Хамса» ва «Муҳаббат дostonлари» булимида Низорий ва Фарибий дostonларининг Навоий «Хамса» сидан урин олган асарлар билан муъжаз муқоясаси ҳам мавжуддир. Уйғур шоирларининг унга рағбатлари, ундан илҳомланган уринлари ҳақида уз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, Б.Аршиддинов бир қатор гадқиқотларнинг муаллифлари билан баҳсга киришиб, улардаги «Навоий анъанаси», «Навоий ғояларидан илҳомланиш», «Навоий сюжетидан фойдаланиш» тарзидаги қайд ва хулосаларни бирёқламаликда айблайди. Бундай

¹ Рузиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. Номз. дисс. Қулёзма. УзФА асосий кутубхонаси. Шифр: РД 3572. Шунингдек, қаранг: Рузиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи. «Адабий мерос». 1971, 2-китоб; Низорий дostonлари. Низорий. Дostonлар тупламига сузбоши. Т.. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.

² Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров (XVIII–XIX). АКД. Алма-Ата, 1992.

қарашлар «Муҳаббат дostonлари» мажмуасига кирган дostonларнинг оригиналлик даражасини пасайтириб келмоқда» деган фикрда булади¹. Олимнинг юқоридаги мулоҳазалари адабий алоқалар, адабий анъаналарнинг урни ҳақида баҳс этганда, илмий ҳақиқат мезонларига риоя қилиш кераклиги жиҳатидан туғри, албатта. Лекин гап Низомий, Жомий ва Навоий каби даҳо суз санъаткорларининг асарларидаги халқчил ғоялар, умрбоқий образларнинг кейинги давр адабиётларидаги урни ҳақида гап борганда ҳам тарихий ҳақиқатдан четга чиқмаслик керак. Зеро, «талант тутқун эмас ва унинг кимгадир эргашиши ақлий қашшоқлик белгиси булмай, балки уз кучига нисбатан катта ишонч, янги дунё очиш йулидаги умид билан юксак чуққиларни кузлаш, намуна қилиб олинаётган қиссага янги ҳаёт бағишлаш туйғусидир»². Масалага шу гахлитда кенг қараш адабий алоқалар натижасида юзага келган янги ҳодисаларни холис баҳолаш имконини яратади.

Шу уринда проф. А.Гаджиевнинг озарбайжон-узбек адабий алоқалари масаласига доир қуйидаги сузларини эслаш жоиз булади. Олим ёзади: «Озарбайжон ва узбек алоқаларининг классик даври ҳақида гапирганда, тематикадаги яқинлик, сюжетлардаги умумийлик, суз санъаткорларининг туғридан-туғри билдирган фикрлари, бир-бирларини эътирофлари кабилар билангина чекланмай, бу узаро алоқаларнинг анча чуқур қатламларига кириб бориш, унинг ижтимоий-эстетик манзараларини, қонуниятларини очмоқ ва кенгроқ умумлашмаларга келмоқ керак булади»³. Ушбу қайдни биз уйғур-узбек адабий алоқалари тарихига ҳам татбиқ этишимиз мумкин. Зотан, шундай йул тутилгандагина адабий ҳодисаларнинг моҳиятини туғри баҳолаш мумкин булади.

Илмий тадқиқот учун «Навоий ва уйғур адабиёти» деб қаралаётган кенг доирага эга булган масаланинг узвий муҳим бир тармоғи — яъни «Уйғур дostonчилиги ва насрининг такомилида Алишер Навоий «Хамса»сининг урни» мавзуси асос қилиб олинди. Юқорида масаланинг ишланиши тарихига доир

¹Эршидинов Б. Уйғур классиклири ижадийитидэ дастан жанри. Алмута: Наука, 1988. 81-бет.

²Пушкин А. Полное собрание сочинений в 12 томах. Т.1. М., 1949. Стр.82.

³Гаджиев А. Вопросы типологии исторического развития азербайджанской и узбекской литератур. Сб. Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей. Баку: Изд-во «Элм», 1985 Стр.11.

илмий адабиётларнинг муъжаз таҳлилидан куришиб гурганидек, Низорий дostonларининг Навоий анъаналари билан боғлиқлиги масаласи бир қатор талқиқотларга асос булган эди. Лекин орадан утган катта фурсат давомида яратилган айрим ишларда қарашлар хилма-хиллиги кузга ташланди. Бундан ташқари, Навоий «Хамса»си дostonлари билан узига хос даражада алоқаси булган Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonи ҳали анъана ва кашфиёт йуналиши жиҳатидан илмий муомалага киритилган эмас. Уйғур адиби Мулла Сиддиқ Ёрқандий Навоий «Хамса»си дostonларини насрийлашп ириш билан улуғ шоир меросини оммалаштиришда катта маҳорат курсатди. Айни пайтда адиб баёнлари уйғур насрининг энг яхши намуналарини яратиб берди. Филология фаһлари номзоди Д.Райҳонов узининг юқорида эсланган диссертациясининг уч булимдан иборат булган биринчи бобининг иккинчи булимида Мулла Сиддиқ Ёрқандий, Мирза Муҳаммад Сабурий, Умар Боқийнинг Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнлари ҳақида умумий режа билан кузатиш олиб борали. Масалага атрофлича қаралганда, Мулла Сиддиқнинг «Хамса» дostonлари буйича яратган насрий баёнларининг ҳар бири алоҳида равишда талқиқот мавзуи булиши керак. Зотан, туркий адабиётларда уз бошланғичини уйғур насрий баёнларидан олган бу йуналиш, назмининг насрга угирилишидаги узига хосликлар, уларнинг характерли хусусиятлари ва ниҳоят насрий баёнларнинг уйғур насрини ривожлаштиришдаги урни ҳам ҳали кенг талқиқ этилмаган. Шунга кура ҳам биз илмий ишимиз учун уйғур дostonчилигининг такомили ва уйғур насрининг тараққиётида Навоий «Хамса»сининг урни муаммосини талқиқот мавзуи қилиб олдик. Биз асос қилиб олган мавзу Б.Аршиддиновнинг «Уйғур классиклари ижодида дoston жанри» (XIX асрнинг биринчи ярми) монографиясидан масалаларнинг қуйилиши, уларнинг илмий ечими ва хулосалари жиҳатидан кескин равишда фарқ қилади. Бундан ташқари, Б.Аршиддинов монографияси мавзу эътибори билан Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonини қамраб олмайди, унда уйғур адиблари томонидан амалга оширилган насрлар урганилмайди. Ҳалигача умуман насрий баёнларнинг узига хос жанр сифатидаги характери очилмай келинади.

Ушбу жиҳатлар назарда тутилган ҳолда ишда бир бутун мавзу доирасидаги қуйидаги масалаларнинг ечимига диққат қилинади.

1. Навоий ва Шарқий Туркистон (Навоий ижодида Шарқий Туркистон мавзулари. Уйғур адабиётида Навоий меросига муносабат тарихидан).

2. Уйғур адабиетида Навоий «Хамса»си мавзуларида яратилган дostonларнинг қиёсий-типологик тахлили.

3. «Хамса» дostonларидан ташқари мавзу ва образлар асосида юзага келган уйғур дostonларида Навоийнинг суз маҳорати излари.

4. «Хамса» дostonлари насрий баёнларининг уйғур насрининг тараққиётида тутган урни.

Уйғур адабиётшунослигида навоийшунослик муҳим бир йуналиш сифатида гаркиб топиб, шоир меросини урганиш борасида бугунгача талайгина ютуқларни қулга киритди. Шарқий Туркистонда Навоий меросига муносабат шоир қулёмаларига булган эътибордан бошланади. Шу билан бирга, утан йиллар давомида Навоийга издош булган бир қатор уйғур шоирларининг алоҳида олинган асарлари юзасидан талқиқотлар олиб борилди. Бироқ ҳали «Навоий ва уйғур дostonчилиги», «Навоий ва уйғур насри масалалари», Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг уйғур танқидчилигидаги урни каби қатор йирик режадаги муаммолар уз счимини кутиб турибди.

Биз уз талқиқотимизни амалга оширишда қуйидаги мулоҳазаларга таяндик. Навоий «Хамса»си юз йилликлар давомида уйғур маданий-адабий ҳаётига тобора яқин булиб борди. «Хамса» бир томондан, уйғур адабиётида унинг мавзулари, сюжети ва образлари асосидаги янги-янги асарларнинг юзага чиқишига восита булган булса, иккинчи томондан, «Хамса» дostonларининг уйғур адиблари томонидан амалга оширилган насрий баёнлари адабиётнинг муҳим жанри даражасида тараққий қилди. Шунга кура ҳам Навоий «Хамса»си уйғур дostonчилигининг равнақиға қанча таъсир этган булса, насрий баёнлар йули билан уйғур насри тараққиётиға ҳам шунча таъсир күрсатди. Ишда бу масалалар уйғур адибларининг турли лаврларда турли жанрларда яратилган асарлари мисолида адабий-тарихий, қиёсий-типологик жиҳатдан чуқур ва атрофлича урганилади ҳамда уйғур адабиётининг тараққиётидаги узига хос хусусиятлари ҳақида хулосалар чиқарилади.

Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком», Абдурахим Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари ва Мулла Сиддиқ Ёркандий баёнларини («Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Садди Искандарий»)

Навоий асарлари билан қиёсий-типологик урганиш уйғур шоирларининг Навоийнинг дostonчиликдаги анъаналарига нисбатан узига хос тарзда ижодий фаол ёндашганликларини курсатадики, ана шу узига хослик илк дафъа матнларни чоғиштириб урганиш асосида тадқиқ этилмоқда. Бу узига хослик—анъаналарга сарчашма сифатида таяниш, лекин уларни ижодий давом эттириш, назм билан бир қаторда насрга ҳам диққат-эътибор билан қараш каби қатор жиҳатларда кузга ташланади.

Ўзбек-уйғур адабиётшунослигида шу вақтга қадар амалга оширилган тадқиқотлар, асосан, уйғур шоирлари ва уларнинг алоҳида олинган асарлари, уйғур адабиётининг бирор-бир даври мавзуларига бағишланган булиб, ушбу ишда биринчи мартаба уйғур дostonчилиги ва насри муаммолари адабий-назарий масала сифатида туркий адабиётлар, қолаверса, Шарқ адабиёти контекстида махсус урганилмоқда.

Ишнинг яна бир янгилиги унда мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётида юз берган туб узгаришлар заминида уйғур адабиёти асарларида Исломга, шунингдек, тасаввуфга муносабат масаласининг адабий-тарихий аспектда қуйилиши ва улар юзасидан дастлабки кузатувлар натижаларининг баён қилинишидадир. Бу масалалар мажмуининг ҳаммаси Навоийнинг уйғур дostonчилиги ва уйғур насри тараққиётига қушган ҳиссасини илмий асосда урганиш имкониятини яратади.

Уйғур дostonчилиги ва насрининг такомилида Навоий «Хамса»сининг урни мавзуининг тарихий-назарий режа асосида урганилиши, бир томондан, Навоий ижодининг туркий халқлар адабиётлари тақдиридаги буюк урнини тайин этишга хизмат қилса, иккинчи томондан, уйғур адабиётининг ҳам катта мавқеини курсатиб беради. Навоий уз мероси билан уйғур адабиётида назм ва насрнинг янги бир босқичга кутарилишига асос яратиб берди. Масаланинг иккинчи жиҳатини таъкиллаш ҳам муҳимдир. Уйғур адабиёти шу жараёнда Шарқда форс-тожик ва ўзбек тилларида равнақ топиб бораётган адабиётлар сафига далил кириб борди. Уйғур адиблари томонидан «Хамса» мавзуларининг ишланиши билан бу адабиётнинг хамсавор образлари пайдо булди. Уйғур шоирларининг уз адабиётлари заминида мустақкам турганлари ҳолда Шарқдаги бошқа адабиётлар учун умумий маънавий бойликка айланган мавзулар

ва сюжетларни янгидан қаламга олишдаги салоҳиятлари, маҳоратлари намоён булди.

Ишнинг марказига қуйилган назарий масалалар, уларнинг ечими илмий жараён ва амалиётда:

1. Уйғур адабиётида «Хамса» дostonларига хос мавзуларнинг пайдо булиши тарихи ва уларнинг ишланиш даражасини урганиш;

2. «Навоий ва уйғур адабиёти» масаласини алоҳида ижодкорлар, алоҳида олинган асарларни тадқиқ этишдан умумий асосга эга булган муаммолар мажмуи даражасидаги кенгроқ доирага олиб чиқиш;

3. Уйғур-узбек адабий алоқаларининг тарихи, тараққиёт босқичлари, шу алоқаларнинг шакллари, муайян шароитлардаги шаклларини урганишнинг бугунги кун учун аҳамиятини курсатишга хизмат қилади.

Ушбу ишда илгари сурилган илмий кузатишлар, қайд ва хулосалар олийгоҳларда «Навоий ва уйғур дostonчилиги», «Навоий ва уйғур насри муаммолари», «Навоий ижодида Шарқий Туркистон» мавзуларидаги махсус курслар учун қулланма вазифани уташи мумкин.

Шарқ адабиёти эстетик тафаккури, Навоий, Низорий каби адибларнинг адабий-танқидий қарашлари, Е.Бертельс, Н.Конрад, В.Жирмунский, О.Шарафиддинов, А.Ҳайитметов, Ю.Мухлисов, С.Муллаудов, В.Ғупур, Р.Қодирий каби олимларнинг текширишларида илгари сурилган қиёсий таҳлил йуналишига асосланади.

Ушбу тадқиқотни яратишда XVI–XIX асрларда яшаб ижод этган уйғур шоирларининг Шинжонг уйғур автоном райони, Узбекистон Республикаси, Қозоғистон Республикаси фондларида сақланаётган қулэмалари, шунингдек, шу жойларда жорий алифбода чоп этилган турли жанрлардаги асарларидан фойдаланилди. Уйғур шоирлари асарларининг Шинжонг уйғур автоном районидаги нашрлари билан бир қаторда «Шинжонг адабиёти ва санъати» ҳамда «Торим» журналлари, «Булоқ» мажмуасида чоп этилган матнларига ҳам мурожаат этилди.

Алишер Навоий асарлари матни учун шоирнинг йигирма томдан иборат «Мукаммал асарлар туплами» сирасидаги «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларидан истифода этилди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АДАБИЁТНИНГ МУРШИДИ СИФАТИДА

НАВОИЙ ИЖОДИ ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АДАБИЁТНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Муслмон Шарқда туркий, форсий ва араб тилларидаги бадий адабиёт жуда катта ҳудудда тараққий этган булиб, улар ургасида мугассил равишда турли шакллардаги узаро алоқалар давом этиб келган. Бу хилдаги маънавий тафаккур яқинлиги Шарқнинг қадимий халқларидан булган араблар, форслар, тожиклар ва барча туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги қатор умумий жиҳатларга асосланган булиб, бу адабиёт соҳасида бир минтақа, яъни, умумшарқ адабиёти ҳудудини юзага келтирган эди. Араб, форс ва туркий тилдаги адабиётнинг энг яхши намуналарига, уз навбатида, ана шу минтақа адабиётининг ютуғи сифатида ҳам қаралди. Зотан, бу адабиётларнинг Аҳмад Яссавий ва Юсуф Хос Ҳожиб, Насимий ва Лутфий, хусусан, Алишер Навоий (туркий тилдаги адабиёт), Фирдавсий ва Рудакий, Саъдий ва Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий ва Жомий (форсий тилдаги адабиёт), Ал-Баридий ва Замаҳшарий, ибн Зайдун ва Ал-Валлад (араб тилидаги адабиёт) каби намояндалари умумшарқ ижтимоий фикр тараққиёти ва ижодий жараёни бошқариб бордилар, унинг тасвир тамойилларига йуланма бердилар. Шарқда инсоншарварлик адабиётининг қарор топиши ва ривожланиб боришида бу ижодий кучларнинг ижтимоий-адабий қарашлари, улар яратган нодир асарларнинг урни ниҳоятда катта булди.

Ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоий Шарқ адабиёти доирасига туркий халқлар адабиётининг буюк вакили сифатида кириб борди. Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб каби адабиёт намояндалари мерослари воситасида Шарқда уз нуфузини курсата бошлаган туркий адабиёт Навоий даҳоси билан араб ва форс тилларидаги адабиётлар қаторидаги узининг мустаҳкам урнини эгаллади. Шундай қилиб, уз ижоди билан ўзбек тилидаги, шунингдек, бошқа туркий тилдаги адабиётларга равнақ берган Алишер Навоий айни пайтда унинг ютуқларини бутун Шарққа,

бугун дунёга ёйди. Зотан, «узида ҳам лириклик, ҳам эпиклик, ҳам олимлик, ҳам давлат арбоби қобилиятларини муваффақиятли мужассамлаштирган такрорланмас ажойиб истеъодлардан бири булган» бу улуғ шахсият бутун фаолияти давомида Шарқдаги ҳамма адабиётларнинг узаро алоқалар йули билан бир-бирларини бойитиб боришлари, янги-янги ижодий кашфиётларга эришувлари тарафдори булди. Узи туркий тилдаги адабиётнинг энг яхши намуналарини яратиб, бошқа суз санъаткорларини ҳам шу ижодий юксакликка эришувга чақирди. Шарқда машҳур Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари билан буйлаша оладиган «Хамса» яратди. Она тилидаги лирик асарларидан иборат «Хазойин ул-маоний»дан ганшқари, форсий тилда узининг «Девони Фоний» тупламини тартиб бериб, устодларнинг таҳсинига сазовор булди. Арузнинг Шарқ поэзиясидаги урни, туркий лирикада узига хос жозиба касб этишига оид «Мезон ул-авзон» илмий асарини яратди. Туркий тилнинг бойликлари, нафосати-ю лагофатини намойиш этувчи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини юзага келтирди. Анбиё ва ҳукамолар тарихига махсус асар бағишлади. Узбек шоири Эрон афсонавий қаҳрамонлари ва шоҳлари тарихини ёзиб чиқди. Шундай қилиб, Навоий туркий халқлар маънавиятини жаҳоний тафаккур ютуқлари билан бойитиш йулини тутди. Насимий, Лутфий каби туркий шеърят усталарининг қудратини фахрланиш билан қаламга олди.

Шуниси алоҳида таъкидлашга сазоворки, Навоий уз ижоди билан туркий адабиётни янги мавзулар, янги сюжетлар ва янги қаҳрамонлар билан бойитди. Уз даври адабиётига янги жанрларни олиб кирди. Энг муҳими, Алишер Навоий узбек адабиётини, айна пайтда бутун туркий минтақа адабиётларини гуманистик ғоялар билан бойитди. Бу қайднинг маъноси шуки, узининг узоқ асрлик тараққиёт йулига эга булган туркий адабиётига Кутбнинг «Хусрав ва Ширин» ижодий таржимаси, Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзан ул-асрор» асарларидан кейин Навоий тулиқ «Хамса» дostonлари анъаналарини олиб кирди. Навоий «Хамса»си Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг «Хамса»ларига туркий тилдаги адабиётда ёзилган биринчи мукамал жавоб асари эди. Навоий бу улкан ишлари билан Шарқ адабиётида мустаҳкам анъана

¹Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Т., ЎзРФА, 1963. 166-бет.

йусинини эгаллаб бораётган жавоб асарлари ёзишнинг энг нодир намунасини курсатди. Адабиётларда яшаб келаётган ижобий анъаналарни туғри пайқаш, уларга таяниш, айти пайтда уларга талабчанлик билан ёндашиш, урни келса асосли равишда танқидий фикрлар билдириш, уларга ижодий муносабат билан кашфиётлар йулини кузлаш, ижодиётни инсониятнинг равнақига бағишлаш каби фазилатлар ҳам Навоийнинг уз даври адабиётига олиб кирган янгилиги эди.

Туркий тилдаги адабиётнинг мундарижавий тамал тошига айланган Навоийнинг:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йуқ халқ гамидин гами.

Яна

Ҳунарни асрабон нетгумдур охир,
Олиб туфроққаму кетгумдур охир.

Ёки яна

«Илгимдин келганча зулм тифини ушатиб, мазлум жароҳатига интиқом марҳамини қуйдим» мазмунидаги устодона сузлари инсонпарварликнинг энг ёрқин ифодалари эди. Демак, туркий адабиёт «Хамса» мавзулари, сюжет ва образлари билангина бойиб қолмади. Навоийнинг сеҳрли илҳом қалами билан жило топган мумтоз умумбашарий ғоялар мумтоз бадиийлик билан уйғунлашиб, туркий адабиётнинг янги саҳифаларига айланди. Унинг янги босқичини таъмин этди. Бу янгиликнинг туркий тилдаги адабиётнинг чуққиси булганлигини ҳаммадан илгари пайқаган ва юқори баҳолаган Абдураҳмон Жомий ва Султон Ҳусайн Бойқаро булди.

Абдураҳмон Жомий Навоий «Хамса»сининг яқунланиши муносабати билан машҳур «Ҳафт авранг»дан урин олган «Хирадномаи Искандар» достонининг хотимасида қуйидагиларни ёзган эди:

Ба туркийзабон нақше омад ажаб
Ки, жодудамонро бувад муҳри лаб.
Зи тарз офаринҳо бар он килк бод
Ки, ин нақши матбу аз он килк зод.

Абдурахмон Жомийнинг Навоий «Хамса»си муносабати билан уни туркий тилдаги адабиётни янги бир поғонага кутарган ижодкор сифатида характерлаб билдирган юқоридаги фикрини муфассал ҳолатда атоқли шоиримиз Гафур Фулом таржимасида келтирамиз:

Ганжали шер беш достонга асос қурган,
Навоийдур панжасига панжа урган.
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,
Бу суздами жодусида боғлагай лаб.
Осмондин мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдин келди гузал суз оламга...
Сенинг юксак таъбинг билан суз устоди,
Қаламининг калитила суз кушоди.
Сузамоллик майдонида сен сурдинг от,
Қайта бошдан сузнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Эй Навоий, лутфинг билан сафо топди.

Шу уринда «Садди Искандарий» достони хотимасида «Хамса»нинг ёзиб тугалланиши муносабати билан Алишер Навоий томонидан келтирилган бир бадиий лавҳанинг замирига диққатимизни қаратайлик.

Навоий узининг машҳур «Хамса»си устидаги ижодий ишини яқунлаши билан асар қулёзмасини олиб Жомийнинг ҳузурига ошиқади. Жомий бу улкан асарга шавқ билан назар ташлаб, бир қули билан уни оҳиста варақлай бошлар экан, иккинчи қулини Навоийнинг елкасига қуяди. Шу он бепоён ҳаяжон оғушига тушган Навоий узини хаёлан Шарқнинг машҳур алломалари тўпланган бир боғ бусағасида куради. У ерда Фирдавсий, Унсурий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Шайх Саъдий, Жомий каби устозлар суҳбат қуриб утирар эдилар. Навоий уларнинг даъвати билан даврага кириб боради. Шарқ адабиётининг тунгич «Хамса»нависи Низомий Навоийга ёнидан жой курсатади. Уртада Навоийнинг «Хамса»си хусусида суз очилади. Низомий Навоийни мураккаб ижод сабоғи «Хамса»нинг муваффақияти билан муборакбод этади. Ушбу лавҳадан англашиладиган мазмун шуки, Шарқ узининг Фирдавсий, Низомий ва Саъдий каби даҳо ижодкорларига эга. Уларнинг уртасида ҳали туркий тилдаги адабиётнинг намояндаси йўқ. Жомий уша аснода Навоийнинг елкасига қулини ташлаш

билан хаёлот олами орқали туркий тилда «Хамса» яратган Алишер Навоийни Шарқ адабиётининг энг зукко намояндалари даврасига бошлаб келди. «Хамса»ни муносиб баҳолаб, Навоийга қарата «Хамса»навислар панжасига панжа уролганинг туфайли эндиликда сен шуларнинг сафларидан урин олиб қолдинг», демоқчи булди . Биз бунга яна шуни қушимча қиламиз. Юқоридаги лавҳада Алишер Навоий Шарқ адабиётида уйғониш даврини бошлаб берган мумтоз даҳолар сафларига туркий тилдаги адабиётнинг улар билан ёнма-ён туришда маънавий ҳуқуққа эга булган бир намояндаси сифатида кириб борди. Юқорида эсланганидек, устоз Жомий «Хамса»ни куздан кечириш асосида мусулмон Шарқдаги форсий ва араб тилидаги адабиётлар қаторида туркий адабиётнинг урнини ҳам, унинг юқори поғонага кутарилишида Навоийнинг урнини ҳам муайян равишда курсатиб берди. Бу билан Навоий туркий тилдаги адабиётнинг шарқдаги бошқа адабиётлар олдидаги мавқеини курсатибгина қолмай, унга устозларнинг нигоҳини ҳам, эътиборини ҳам қаратди. Бу мутафаккир узбек шоирининг барча туркий тиллардаги адабиётлар олдида жуда катта хизмати эди. Буни Алишер Навоийнинг узи ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонининг хотимасида донишмандлик билан қайд этиб утган. Шоир Шарқнинг буюк хамсанавислари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва машҳур «Ҳафл авранг» муаллифи Жомий асарларининг қайси жой, маскан ва халқлар уртасида тарқалиши хусусида суз очиб, узи ҳақида ҳам фахрия йули билан ёзади:

Низомий олса Барда бирла Ганжа.
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа.
Чекиб Хусрав доғи тиғи забонни,
Юриб фатҳ этса Ҳиндустонни.
Яна Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса қусу шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йуқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибман тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табриз

¹ Конрад Н. Алишер Навоий. Узбек тили ва адабиёти. 1969. 1-сон. 16-бет.

Ки, қилмишдур найи килким шакаррез.
Кунгул бермиш сузимга турк, жон ҳам,
На ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.

Зотан, Навоий бутун ҳаёти ва ижоди давомида катта миқпақдаги туркий адабиётнинг равнақини кузлади. Шу кенг ҳудудда истиқомат қилаётган туркий қавмларнинг ҳаммасини форсий ва араб тилида мавжуд мумтоз маънавий бойликлардан баҳраманд этиш йулини тугди. Уз навбатида туркий тилида ҳам форсий тилдаги адабиётда машҳур бўлган «Хамса»лар, «Ҳафт авранг»лар яратилишини истади. Алишер Навоий:

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати чун жаҳонга булғай,
Турки эли доғи баҳра олғай.

деганида узи айни пайтда бажараётган ишинигина кузда тутиб қолаётгани йуқ. У ўз навбатида туркий тили ижод намояндаларига чақириқ гашламоқда, уларни ҳам туркий тилда жаҳоний аҳамиятта эга бўлган асарлар яратишга даъват этмоқда.

Навоийнинг туркий тилдаги минтақа адабиёти олдидаги яна бир катта хизмати, шоирнинг туркий тилда ҳам Низомий, Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига ухшаган асарлар яратиш мумкинлиги гоёсини узининг ижодий фаолияти билан амалий равишда исботлаб беришида бўлди.

Маълумки, туркий халқларнинг авлод-аждодлари энг қадимги даврлардан бошлаб Шарқий Туркистондан тортиб Марказий Осиё, Хуросону Каспий денгизи ва Волга буйларигача бўлган бир-бирига туташ катта ҳудудда яшаб, узининг муштарак маънавий меросини яратиб келган. Буни Шарқдаги туркий тилдаги адабиёт региони деб аташ керак булади.

X–XII асрлардан бошлаб уйғур, ўзбек, туркман ва озарбайжон халқларининг ташкил топа бошлаши билан регионал адабиётда маҳаллий адабиётларга булиниш тамойили бошланган эди. Лекин бу парчаланиш турли жуғрофий мавзелардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тақозоси билан юзага келган бўлиб, уз навбатида унинг замирида миллатларга булинишдан иборат шартли тарихий тараққиёт қонунияти ёғар эди. Бироқ бу ҳеч қачон умумтуркий адабиётнинг регионал хусусиятларини инкор қилишга олиб

келмаган. Навоий «турк улуси» ичида уйғур, турк, туркман ва бошқа қавмлар борлигини яхши билади. Шу билан бирга шоир учун туркий тилдаги адабиёт уз регионида бирдир. Туркий тилдаги адабиётлардан бирида пайдо булган янги бир асарни иккинчисига нисбатан ихота қилиб қуйиш мумкин эмас. Форс адабиёти тарихида булганидек, ундан ҳамма қавмлар маънавий озиқ олиши мумкин. Чунки унинг манбаи регион ҳолатида бошланган ва ундан шу регион одамлари баҳравор булиб қолаверадилар.

Шунга кўра ҳам фақат узбек адабиётидагина эмас, балки уйғур, турк, туркман ва татар адабиётининг намояндалари Навоийга туркий тилдаги адабиётнинг улуғ тафаккур эгаси булган ҳомийси сифатида катта эътиқод билан қарадилар. Устознинг туркий тил ва бу тилдаги адабиётнинг равнақига оид назарий қарашларига амал қилдилар ва уни давом эттирдилар. Амалиётда эса Навоийнинг лирикаси, эпик поэзия соҳасидаги бой анъаналарини ўрнатиб қилиб олиб, шу илҳомбахш чашмадан баҳравор булганлари ҳолда янги асарлар яратиш йулида изландилар. Зотан, Навоийнинг лирика соҳасидаги маҳорати Шарқнинг узига хос санъат оламини ташкил қилган маҳорат мактабига айланди ва катта кашфиётларга йул очиб берди. Шоир бу соҳада «узига хос новаторлик ярата олмаганда унинг асарлари бу қадар улуғ аҳамият касб эта билмас эди» . Дарҳақиқат, улуғ шоирнинг ғазал ва мухаммаслари, рубоий ва қитъа ҳамда соқийнома-ларида «Файласуф шоирнинг узига хос шахсияти ва мушоҳада қуввати, ижтимоий позицияси ҳамда поэтик қудрати назарга ташланиб туради»¹.

Навоийнинг лирика соҳасидаги янгиликларини қайд этиш учун туркий халқлар адабиётининг XIV аср ва XV асрнинг I ярми манзараларига назар ташлаш кифоядир. Навоий «Мезон ул-авзон» асарида арабий ва форсий шеърятда мавжуд булган арузнинг баҳрлари, улардан қайсиларининг туркий шеърятда ҳам қуллана бошлаганлигининг кенг ҳолатини очиб берди. Бу уринда бевосита Навоийнинг узи туркий шеърятда қуллаган баҳрлар, лирикада Навоий томонидан такомиллаштирилган, янгидан олиб кирилган жанрлар

¹Хайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Т., УзФА, 1963, 143-бет.

²Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жиллик. 2-жилд. Т., Фан, 1977. 109-бет.

ҳақидаги баҳс анчагина катта уринни эгаллаши турган гап. Хулоса тарзида айтганда эса, Навоийнинг лирика жанрлари такомиллашувига қушган ҳиссаси каттадир.

Навоийнинг эпик поэзия, унинг равнақи соҳасидаги хизматлари ҳам алоҳида таъкидлашга лойиқдир. Маълумки, X–XII асрларда Шарқ адабиётида дostonчиликнинг уч тури кенг тараққий қилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари дидактик дostonчиликнинг энг мукаммал намунаси сифатида юзага келди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари эса қаҳрамонлик дostonчилигининг кенг доиралаги тараққиётини бошлаб берди. Шарқда ишқий-романтик дostonчилик Низомий Ганжавий номи билан боғланади. Бу дoston турларини уларнинг характери, табиати, тасвир услубидаги узига хосликлар бир-бирдан ажратиб туради. Агар дидактик дostonларда фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий-таълимий қарашларнинг тасвири етакчилик қилса, қаҳрамонлик дostonларида тез алмашилиб турувчи воқеалар тизимида зафар ва мағлубият оҳанглари эшитилиб туради, персонажларнинг хатти-ҳаракатида жанговар руҳ етакчилик қилади. Проф. Е.Бертельс ва О. Рустамова ишқий-романтик дostonларнинг дидактик ва қаҳрамонлик асарларидан фарқли равишда инсон руҳий дунёсининг тасвирига бағишланишини ва Шарқ дostonчилигидаги бу йуналишнинг Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи билан бошланишини қайд қиладилар . Навоийнинг «Хамса» сида юқоридаги дoston турларининг деярли ҳаммасини учратиш мумкин. Проф. А.Ҳайитметов ҳақли таъкидлаганидек, бир хил сиёсий-ижтимоий шароитни бошдан кечираётган халқларнинг адабиётларида ҳам бир-бирига яқин ғоявий-бадиий услубнинг барқарор булиши муқаррардир .

Навоий Шарқ дostonчилигининг турларига хос анъаналарни давом эттириш йулидан борди. Низомий «Хамса»сига муваффақиятли жавоб ёзиш билан бу ҳолни амалий равишда ҳам исбот этди. Филология фанлари доктори С.Эркинов Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Низомий «Хусрав ва Ширин»ига хос ишқий романтик услубнинг ривож-

¹Бертельс Е. Низами и Фузули. М.: Наука, 1962. С. 393; Рустамова О. Низами Ганджави. Баку: Элм, 1981. Стр. 40.

Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи масалалари. Т.: Фан, 1970. 72-бет.

лантирилгани, айти пайтда Навоийнинг киши рухий олами билан бир қаторда уни ураб турган муҳитнинг ҳам маънавий манзаралари тасвирларини жонлантиришда алоҳида маҳорат кўрсатганлигини ёзади¹. Навоийдан кейинги туркий адабиётда ишқий-романтик дostonчиликнинг ана шу Навоийна тамойиллари кенг даражада ривожланди. Буни узбек адабиётидан ташқари уйғур, турк, туркман адабиётлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, туркий тилдаги адабиётлар уртасида уйғур адабиётини Навоий лирикаси ва айтиқса дostonчилиги хусусиятларини давом эттириш жиҳатидан ҳам, «Хамса» анъаналарини ривожлантириш жиҳатидан ҳам фаол адабиётлардан бири деб қарашга ҳамма асос бор.

Шундай қилиб, туркий тил ва бу тилдаги адабиётнинг жонкуяри сифатида унинг Шарқдаги бошқа адабиётлар уртасида узига хос урнини тайин этиш, унинг ҳамма мавжуд имкониятларини ишга солиш, нуфузини кутариш Навоий фаолиятининг асосини ташкил этди. «Навоий деганда кишининг кўз унгида халқ манфаати учун гинмай қайғурган, бутун ҳаёти, ижоди, истеълодини шу йулда хизмат қилишга бағишлаган буюк адибнинг порлоқ сиймоси гавдаланади. Шоирнинг лирик шеърларида ҳам, мазмун ва ҳажм жиҳатидан бемиқдор йирик эпик обидаларида ҳам, илмий-назарий тадқиқотларида ҳам куп йиллик машаққатли, аммо унумли ижтимоий фаолиятида ҳам асосий мақсад инсонни, халқни улуглаш, унга сидқидилдан хизмат қилиш эди»². Шунга кура ҳам ҳаётга, инсонга, унинг маданияти ва адабиётига нисбатан юксак даражадаги қарашлар соҳиби булган Навоий эллар, элатлар ардоғига сазовор булди. Асарлари севиб уқилди. Фиёсиддин Хондамир бу ҳолни узининг «Мақорим ул-ахлоқ» асарида қуйидагича ифодалаб берган эди. У ёзади: «Хито ва Хутан мамлакатларининг чегараларидан бошлаб то Рум ва Фарб мамлакатларининг охиригача шоҳ ва гадо, ёш ва қари оғзида ул ҳазратнинг назмлари мастур ва бутун халқ оммаси ва айрим табақаларнинг кунгил саҳифаларида ва қалб лавҳаларида

¹Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. Т.: Фан, 1965. 40-бет.
²Қаюмов А. Алишер Навоий. Т.: Ёш гвардия, 1976. 154-бет.

муборак шеърлари нақшлангандир»¹. Фиёсиддин Хондамирнинг ушбу ифодаларида юқорида эсланган «Олибман тахги фармонимга осон, черик чекмай Хитодин то Хуросон» сузлари қайтарилгандай туюлади. Аслида эса бу ерда қайтариқ йуқ. Навоий юқоридаги ифодаларида туркий халқларнинг тарихан бирлиги, бинобарин маънавий ҳаётда ҳам уйғунлигини кузда тутган булса, Хондамир улуғ шоирнинг асарлари туркий халқларнинг энг узоқ улкаларида яшовчи эл ва элатларгача етиб бориб, уларнинг қалбларига нақшланиб қолди деб айтмоқда. Бу уринда Хондамирнинг «Хитоу Хутан»ни бир музофот тарзида қаламга олиши характерлидир. Хондамир Навоий асарларининг бу улкаларга ҳам етиб бориб, «шоҳ ва гало», «ёш ва қари» томонидан қадрланиб уқилаётганлигини хабар қилмоқда.

Навоий асарлари шоирнинг узи:

Деганимни улусқа марғуб эт,
Ёзғонимни кунгулга маҳбуб эт.
Тилга лафзини ногузир айла,
Жонга назмини дилпазир айла.
Халққа зеби торак айла ани,

деганидек, уйғур халқига ҳам «зеби торак», уйғур китобхонига ҳам «муборак» булди.

НАВОИЙ ВА ШАРҚИЙ ТУРКИСТОН

Шарқий Туркистон ва унинг туб аҳолиси саналган уйғурларнинг тили ва адабиёти Шарқда катта мавқе тутиб келди.

Шарқий Туркистонда туб жой булиб яшаган туркий халқлар, биринчи навбатда уйғурлар бутун тарих давомида жуғрофий жиҳатдан, шунингдек, урф-одат, маданият ва адабиётлари жиҳатидан бошқа туркий халқлар, энг аввало, узбеклар билан ҳамдам булиб яшаганлар. Бу халқларнинг маданияти ва адабиётидаги муштараклик босқичларининг обидалари жаҳонга маълум ва машҳурдир. Шарқий Туркистоннинг адабиёт ва мусиқа санъатига мухлис булган ҳукмдорларидан Қадархон номининг XI асрда яшаб ижод этган машҳур озарбайжон

Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т.: УЗФА, 1948. 35-бет.

шоири Ҳоқоний, Ширвоний қасидаларида қаламга олиниши характерлидир. Бу ҳол ҳали уйғуршуносликда қайд этилмаган. Маълумки, салжуқий Маликшоҳ замонида Шарқий Туркистондан гортиб Мисргача булган ҳудудларга чузилган катта ҳокимият таркибида Қадархон Шарқий Туркистонда Хутан хони сифатида фаолият курсатган. Тарихчилар ободончилик ва маърифат ҳомийси булган бу ҳукмдорнинг Самарқандда ҳам қурилиш ишларига раҳнамо булгани, мусиқа маданиятига равнақ берганлигини ёзадилар: «Ҳоқоний узининг «Қасидаи шиния» асарида шу шахсни қаламга олиб, уни «Самарқанд уфқидаги юлдуз» сифати билан таъриф этади. Бу ғоят гузал бир тасвирдир»¹.

XII асрда қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Болосоғунда дунёга келган «Қутадғу билиг» барча туркий халқларнинг маънавий бойлиги булди. Проф. Е.Бертельс Аҳмад Югнакий қаламига мансуб «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг XIII асрнинг охирида уйғур ва узбек тилларининг бир-биридан ажралиш даврида аралаш узбек-уйғур тилида ёзилганлигини айтган эди². Дарҳақиқат, бундан олдинги асрларда, яъни «X асрдан XIII асрлар давомида узбек ва уйғур тилларини ажратиш туғри эмас. Қорахонийлар хонлигига қарашли Шарқий Туркистон қабилалари ва қисман чиғатоё улусига қарашли элларнинг сиёсий бирлиги туфайли Урта Осиё ва Шарқий Туркистон ҳудудида яшовчилар мутассил тил яқинлигига эга эдилар.» Проф. Боровковнинг қуйидаги мулоҳазалари ҳам шу фикрни қувватлайди. Олим ёзган эди: «Урта Осиёда муғул истилосидан кейин ҳам уйғур тили адабий тил ролини уйнаб қолди. Тахминан, XI асрдан эътиборан қадимги уйғур тили Шарқий Туркистон ҳудудларидан утиб Фарбга ёйила бошлаган эди»³.

Узбек адабиётининг қатор ёлгорликлари, жумладан, Лутфий ва Навоий асарларининг қадимги уйғур ёзувида кучирилган

¹Ҳагани Ширвани. Сечилмиш эсерлэри. Баку: Азерб. Эллар академияси, 1956. 439 бет.

²Бертельс Е. «Хибат ал-хақоик» Аҳмада Югнаки. Труды САГУ, вып. 3. Гуманитарные науки. Т., 1945.

³Шербак А. К истории узбекского литературного языка древнего периода. М., 1953. Стр.318.

Боровков А.Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. «Алишер Наваи». Сб.статей. М. Л., 1946. Стр.99.

нусхалари маълумдир. XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий давлатлар юзага келиб, Ҳирот, Самарқанд каби шаҳарларда илм-фан ва адабиёт равнақ топган бир даврда ҳам уйғур маданиятига булган қизиқиш катта эди. В.Бартольд Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида уйғур бахшиларининг ҳам уз санъатлари билан танилганлигини эслатади. Шу даврда юзага келган Темурнинг ҳарбий юришларини баён эгувчи «Тарихи хоний» асарининг уйғур хати ва талаффузи билан битилганлиги ҳақида маълумотлар бор .

Навоий яшаб ижод этган XV аср шароитида Шарқ адабиётининг энг кузга курунган асарларига булган қизиқиш ниҳоятда кучайди. Шу даврда X асрда яшаб ижод этган машҳур форс-тожик шоири Фирдавсий қаламига мансуб «Шоҳнома» асарининг бир неча нодир қулёзмалари узаро чоғиштирилгани ҳолда мукаммал равишда янгидан кучирилгани каби Самарқанд ва Ҳиротда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари уйғур ёзувида ҳуснихат билан тартиб берилди. «Ҳирот ва Самарқандда «Қутадғу билиг» ва «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари матнларининг уйғур имлосида тартиб берилиши, — деб ёзган эди филология фанлари доктори Э.Рустамов, — бу давр олимлари ва адабиётшуносларининг уйғур ёзуви ва адабиётига нисбатан катта қизиқишларидан, шунингдек, Ҳирот ва Самарқандда уйғур тили, адабиёти донишмандлари, уйғур ёзувини мукаммал эгаллаган моҳир хаттотларнинг ҳам мавжудлигидан гувоҳлик беради» . Навоий «Вақфия» асари муқаддимасида Ҳусайн Бойқаро ҳузурида хизматда булган бир неча қабила намояндалари ҳақида суз очиб, улар уртасида «уйғурий сифат бахшилар» ва «уйғур чаркарлик (уйғурларга мансуб) яхшилар» ҳам бор эди, уларнинг ҳар бири шоҳнинг диққат-эътиборида эдилар, деб ёзади. Жумладан, «Вақфия»да уқиймиз: «...Ҳар мавжудқа бир мақсуд ва подшоҳона иноят, ҳар қайсиға бир муносиб мансаб била сарбаланд ва хисравона тарбият, ҳар бирисини мувофиқ

¹ Бартольд В. Сочинения т.VIII. Стр. 131.

² Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М.: Изд-во Наука, 1963. Стр.37.

амал шуглига пайванд қилдилар»¹. Демак, XV аср Ҳирот ҳаёти шароитида уйғурлар бошқа туркий халқлар намояндалари қаторида шоҳлик доирасида муносиб мавқе ва мансабларга эга эдилар.

Алишер Навоий узига замондош булиб яшаган Лутфий ва Саккокий каби иқтидорли суз усталарининг «уйғур иборатининг фусаҳолари» («уйғур тилида чиройли сузловчилар, равшан гапирувчилар) деб айтадики, бу ҳам уйғур ва ўзбек тилларининг, шунингдек, бу икки тилдаги адабиётларнинг узаро яқинлигини курсагувчи муҳим бир далилдир. Бу уринда Лутфий ва Саккокий уйғур тили ва адабиётида ҳам салоҳиятга эга эдилар деган эътиборни тортувчи маълумот ҳам бор.

Навоийнинг кошғарлик олим ва фозил кишилар билан яқиндан муносабатда булганлигини унинг асарлари, шунингдек, замондошларнинг гувоҳликлари орқали биламиз. Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида уз замонасининг нуфузли шайхларидан Саъдиддин Кошғарий ҳақида катта самимият билан гапирди. Навоий Жомийни уз пири сифатида таниганидек, Жомий ҳам Саъдиддин Кошғарийга уз пири сифатида эътиқод билан қараган. «Насойим ул-муҳаббат»да Навоий бу муътабар шахсни характерлаб «Нақшбандия силсиласининг уз замонасида комил ва мукаммал муршид ва халифаси эрли», деб ёзади. Жомийнинг Саъдиддин Кошғарийга ҳурмати шу даражада эдики, у вафот этгач, шоир пирининг Ҳиротдан ташқарида булган мазор бошида тураржой курдирган, ободонлаштириш ишлари олиб борган.

Навоийнинг асарларида уйғурларнинг тарихан машҳур сиёсий-маданий марказларидан Кошғар ва Хутан мавзелари куп мартаба қаламга олинади. Навоий бу шаҳарларнинг тарихи, одамлари уларнинг машғулотлари ҳақида қайноқ бир самимият билан гапирди. Навоий хусусан, Хутаннинг гузал табиати, бунёдкор одамлари ҳақида кутаринки бир руҳдаги тасвирларни яратади. Шоир «Садди Искандарий» достонининг теурий ҳукмдори Абу Саидга бағишланган йигирма туққизинчи бобида Кошғар шаҳрини эслаб утади. Ушбу бобда шоҳ ва унинг қушини уртасидаги иттифоқ хусусида суз очилар экан, Абу Саид қаттиқ танқид остига олинади. Узининг ҳарбий юришлари вақтида талон-торожга уч булган бу шоҳ уз қушинининг ҳол-аҳволи билан қизиқмас эди. Натижада

¹ Навоий А. Асарлар. Ўн беш жыллик. XV жилд. 160-бет.

Навоий А. Асарлар. 15 жыллик. XV жилд. 137-бет.

ҳарбии юришлар вақтида шоҳ билан унинг қўшинлари уртасида муҳолифат туғилади ва оқибатда бу иш Абу Саид шахсининг инқироzi билан тугайди. Навоийнинг ёзишича, Абу Саид Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ҳукмдори, лекин у Зобилистону Табризу Румга ҳам куз тикади. Шу уринда шоҳ уз тасарруфига киритган шаҳарлар саналганда Кошғар ҳам тилга олинади:

Олиб мулки Хоразму Кирмонгача,
Яна Кошғардин Сипоҳонгача.

Навоий асарларида Шарқий Туркистонда қадимдан машҳур Хутан шаҳри айниқса, куп эсланади. Навоий шеър ва дostonларда афсонавий тарзда куйланиб келинган Хутаннинг тароваги, одамларининг сурат ва сийратлари, Хутан оҳулари, Хутан мушкининг ажойиб сифатларини гузалликнинг мукамал бир жилоси тарзида тасвирлайди. Натижада, Хутан деганда китобхон кузи унгида зеби-зийнат мавзеси булган бир шаҳар жонланади.

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Хутаннинг бир гўзали ҳақида суз боради. Искандар Чинга келар экан, бу ерда шоҳ шарафига хоқон томонидан уюштирилган базм чоғида «хутанзод маҳру» (Хутанда туғилган ой юзли гузал) таърифи келтирилади:

Бири ул хутанзоди маҳру эди,
Яна маҳваш турфа кузгу эди.

Шоир бир ғазалида гузаллик сифати ҳақида суз очиб, «хутанга хос», «хутанликларга тааллуқли» деган иборани қўллайди.

Ба хурсифат барчасининг нозу фани,
Кашмирию румию хитоу хутани.

Навоийнинг яна бир қатор ғазалларида маъшуқа Хутан оҳуси (Хутан жайронлари)га ташбеҳ қилинади. Анъанавий образга айланган Хутан кийиклари киндигидан олинadиган мушк эса, маъшуқанинг юзидаги холга қиёс қилинади:

Кузунг Хутан кийигидир, юз узра холларинг,
Магарки, нофасидин мушк сочди ул оҳу.

Қуйидаги мисраларда узининг севгилисидан хабар кутаётган мажнунвор ошиқ ҳолати тасвир этилар экан, яна Хутан охулари ва Хутан мушки образларидан санъаткорона истифода этилади:

Эй Хутан жайронлари, нетгай бу мажнун кунглима,
Нафҳае еткурсангиз мушкин ғизолимдин гаҳе.

Қуйидаги мисраларда ҳам гузал бир мазмун ниҳоятда сержило тасвир воситалари орқали уринли қаламга олинади:

Хусни атрофида, эй машшота, ҳар ён қуйма хол,
Ким Хутан мулкида ҳиндуларнинг улмас мадҳали.

Бу ерда гап дастлаб Хутан гузаллари ҳақида бораётганлиги англашилиб турибли. Лирик қаҳрамон — ошиқ машшота (маъшуқага оро берувчи пардозчи аёл)га мурожаат этар экан, Хутан гузалларининг юзига хол қуйишга ошиқма. Чунки ҳиндулар (бу уринда қора хол ҳиндуларга ташбеҳ этилган)нинг Хутанда турар жойлари йуқдир, деб тасвирда жуда гузал суз уйини қуллайди. Шоир Хутан оҳуси ва мушк образларини ута муболаға тарзида қуллаган ва биз келтирган қуйидаги мисолимизда тасвирда зебу зийнаг воситаси булган сурма сузи орттирилган. Шоир сурма билан мушкнинг қора тусда булиши мафҳумидан фойдаланиб, яна Хутан жайронлари образига қайтади:

Сурма билан ул ой кузни қора айламиш,
Йуқса Хутан жайрони мушк ичинда ағнамиш.

«Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ун саккизинчи мақолат Чин гузали ва унинг ишқиға гирифтор булган ошиқларға шоҳнинг зулму ситами тасвирларини ва ниҳоят шоҳнинг адолатға юз тутишиға бағишланган ҳикоятни уз ичига олади. Ҳикоятда Чин гузали таърифида Хутан атамасининг турли ташбеҳлари қаламға олинганлигини курамит:

Бор эди Чин мулкида бир нозанин,
Ожиз анинг нақшида наққоши Чин.
Орази гулзори Хутандин мисол,

Кузи бу гулзор аро мушкин гизол.
Сурати Чин чехраи анвар анга,
Мушки Хутан зулфи муанбар анга.

Чин гузали ҳақидаги ушбу ҳикоят узининг баъзи талқинлари билан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги чин гузали Дилоромни эслатади. Лекин моҳир чангчи Дилором образи «Сабъаи сайёр»да катта бир дoston қаҳрамони даражасида ишлангандир.

Баҳром саҳрода ов пайтида уста рассом Моний билан танишиб, у билан суҳбагда Чин мулкининг хирожи баробарида баҳоланаётган Дилоромнинг гузаллигидан хабар топади:

Маҳваши лубати хитойи зот,
Куруб андин Хитоу Чин бедод.
Ҳуснича одами нишон бермай,
Киши курмай аники жон бермай.
Курган улмакка қилмаса оҳанг,
Вой ул дамки, олса илкига чанг.
Чанги чун жон физо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса.
Курса ёхуд эшитса ким они,
Қолмағай бир, гар улса минг жони.

«Садди Искандарий» достонида ҳам Искандарнинг Чин мулкига юриши, Чину Хитой хоқони билан мулоқоти ҳақида гап борганда ҳам лубати чиний (Чин гузали)нинг латофати ва ҳарбий санъатдаги маҳорати қаламга олинади.

Алишер Навоий уз асарларида Чину Хитой мулки тасвирларини берганда, туркий халқларининг азалий она заминларидан булган Шарқий Туркистондаги Кошғар, Хутан каби қадимий маданий марказларни кузда тутганлиги шубҳасиздир. Улуғ шоир бу ерларни ва бу мавзеларда истиқомат қилаётган туркий халқларни Мовароуннаҳр ва Хуросон туркийларининг ажлодлари деб билган. Шоир уз асарларининг Фарбдан Шарққача булган туркий халқлар яшаётган катта ҳудудда тарқалиши, қадрланишини кузда тутиб, «олибман таhti фармонимга осон, қилич тортмай Хитодин то Хуросон» деб айтганда, Хито атамаси замирида Туркистоннинг шарқий ҳудудларини кузда гутади ва бу гушунчага Навоийнинг қатъий

эъгиқоди буйича туркий булмаган бирор мамлакатнинг (масалан, қадимги Хитой давлагининг) сира алоқаси йўқдир. Бу мавзу хусусида проф. Е.Бертельс, В.Зоҳидов, С.Эркинов ва Д.Рузиеваларнинг тадқиқотларида баҳс қилинади. Бу олимларимиз тарихга оид манбалар, биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг асарларига асосланиб, «Чину Хитой» деганда Шарқий Туркистондаги туркий давлатлар кузда тутилишини тасдиқ этадилар .

Бу мавзуда уйғур олимлари ҳам атоқли шарқшунос Е.Бертельс ва ҳамкасб узбек олимлари билан ҳамфикр дирлар.

Дарҳақиқат, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг ватани булмиш Чиннинг (демак турк хоқонлиги) урнига дунё харитасидан урин олган унлаб Чин мавзеларидан бирортасини қуйиш мумкинми? Йўқ, албатта. Алишер Навоий дostonда туркий халқлар тарихида шон-шавкат қозонган турк хоқонликларидан бирини бадий тафаккур йули билан қайта ярагади ва унга жуда катта ғоявий вазифа юклайди. Чин эса Кошғар, Хутан ва унга туташ улкалар эди. Шу уринда сўз навбатини Навоийнинг узига берайлик. «Садди Искандарий» дostonида тасвирланишича, Искандар дунёнинг кун улкаларига юриш қилиб, Чин сарҳадига кириб боради. Искандар билан хоқон уртасида муайян мулоқот ва баҳслар булиб утади. Лекин хоқон ҳар бир ишда ақл-талбир ва адолат билан ҳаракат қилаётган Искандарни куриб унга тан беради. Атрофига аъёнларини чақириб, Искандар билан булиб утган машваратларни уртага солади. Искандарга нечук жавоб қилиш хусусида уларнинг фикрларини билмоқчи булади. Алишер Навоий шу уринларда хоқон ҳақида маълумот бериб ёзди:

Бу сузлар дегач шоҳи Чину Хутан,
Дуосига тил чектилар анжуман.

Бу уринда «Чину Хутан шоҳи» бирикмасини шарҳлашга ҳожат булмаса керак.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида тасвирланишича, Фарҳод

Бертельс Е. Навои и Джами. М., 1965. Стр.154; Зоҳидов В. «Фарҳод ва Ширин»нинг ғоявий мотивлари. «Шарқ юлдузи», 1948. № 5.; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. 149-б.; Рузиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи. «Адабий мерос», 1971.№2. 72–73-бет.

шукуҳли Чин хоқонининг уғлидир. Фарҳоднинг туғилиши бутун Чиннинг шодиёнасига айланади. Фарҳоднинг тарбияси, ақлий ва жисмоний камолоти тасвирлари давомида Навоий унга атаб йилнинг тўрт фаслига мослаб тўртта олий қаср қурилгани ва бу қасрлар қурилишида Фарҳоднинг узининг ҳам иштирок этиши лавҳаларининг сержозоба манзараларини яратади.

Хутан мулкики, жаннатдин нишондур,
Саводи узра жаннат жонфишондур.
Ҳамоно тўрт боғи равза ойин,
Ичинда тўрт қасри хулд тазйин.
Ки булмиш эрди ҳукмимдин муҳайё,
Гулу асмори андоқким, сурайё...

Биз юқорида Алишер Навоий асарларида Кошғар. Хутан каби туркий халқлар, жумладан, уйғур аждодлари манзилтоҳларининг муҳаббат билан қаламга олинishi мисолларига диққатни қаратдик. Бу лавҳалар Навоий асарларидаги воқеалар кечган маконлар ва қаҳрамонларни (хусусан, «Фарҳод ва Ширин» достони мисолида) Уйғуристон билан алоқали ҳолда талқин этишга асос беради. Лекин улуғ шоирнинг катта идеаллари ва шу асосдаги тасвирлари бизни масалага кенгроқ қарашимизни тақозо этади. Достон воқеалари марказида турган Фарҳодни Хутандан экан, демак, у уйғур дейиш, ёки уни замин ва замондан ажратиб узбек йигити деб аташ масалага тор доирада қараш булар эди.

Чин Шарқ шоирлари ашъорларида ҳунармандчилик ва санъат нашъу намо топган орзудаги бир мамлакат сифатида куйланиб келинган. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида тасвирланишича, оддий ҳунарманд Фарҳод Шопур билан биргаликда Чинда сабоқ олади. Чин устоди уларнинг бирига тасвир санъатини, иккинчисига тоштарошликни урғатган. Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» достонида эса, Фарҳод Чин шоҳининг бахтсиз бир уғли сифатида тасвирланади. Алишер Навоий узининг «Фарҳод ва Ширин»ида эса, достон воқеалари ва қаҳрамонларини Чину Хито билан боғлаш воситасида бу мамлакатнинг жуғрофияси ҳақидаги қарашларга аниқлик киритади. Чину Хито қадимги турк хоқонлигининг манзилтоҳларидан биридир. Навоий «Фарҳод ва Ширин»да Чинни шундай тасаввур қилади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги тўртликлардан бирида Алп Эртунганинг

қадамжойи сифатида таъриф этилган Хутанни Навоий уз идеалида яратган Чин хоқонлигининг шуқуҳга эга булган маркази сифатида тасвир этади. Фарҳод номи билан боғлиқ «Минг уй» қабиллидаги афсоналарнинг Уйғуристонда куп учраши ҳам Навоийнинг диққатини тортган булиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Алишер Навоий юқоридаги тасвирларида туркий халқларнинг тарихи, унинг ҳамма қавмлари, ҳунар ва истеъдод эгаларига булган меҳр-муҳаббатини намойиш этади. Шу сирада гуманист шоир уйғур тарихига, маданиятига, унинг Саъиддин Кошғарий каби мумтоз кишиларига ҳурматини ҳам изҳор қилиб борди.

* * *

Шарқий Туркистоннинг XVI аср шароитида ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг узига хос бир барқарорлашуви юз берди. Шу муносабат билан бадий адабиётга булган эътибор ҳам утган асрлардагига нисбатан бирмунча кучайди. Маълумки, XVI асрдан Шарқий Туркистонда Ёркент шаҳрини марказ қилган Султон Саидхон (1490–1533) бошчилигидаги мустақил уйғур давлати майдонга келди. Сулола бошлигининг номига нисбатан «Саидия» унвонини олган бу давлат Кошғар, Хутан, Оқсу, Кучор, Қумул ва ҳатто Бадахшонгача булган катта заминни уз ичига олар эди. Султон Саидхон улкада марказий бир давлат барпо қилиш, унинг сиёсий ва иқтисодий қудратини ошириш, маданий ҳаётга ривож бериш ишларига катта аҳамият билан қаради. Маданият ва адабиёт, илм ва фан арбобларини давлатни бошқарув ишларига жалб этди. Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросоннинг маданий ҳаёти ва адабиёти равнақиға катта эътибор билан қарагани ва айни пайтда, узи жушқин ижод билан шуғуллангани каби Султон Саидхон ҳам бир вақтнинг узида Ёркент адабий ҳаётининг муршиди ва жушқин ижодкори сифатида танилди. Султон Саидхон уйғур ва форс тилларида ижод қилган¹.

Шоирнинг бизнинг кунларимизгача етиб келган асарларида унинг Алишер Навоий лирикасиға булган катта эътиқоди кузға ташланиб туради.

¹Уйғур эдебийитининг қисқичэ тарихи. Алмута, 1983.63-6.

Шарқий Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданият тараққиетида Султон Саидхоннинг угли Абдурашидхон (1510—1560) ҳам муҳим роль уйнади. Абдурашидхоннинг ҳукмронлик йилларида Кошғар ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ишлари йулга қуйилди. Мадрасалар, карвонсаройлар барпо этилди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон каби улкалар билан савдо ва маданий алоқалар кучайди. Бу даврда давлат девонхонаси қошида шоҳлик кутубхонаси ташкил қилинган, Ёркент ва Кошғар мадрасаларига Урта Осиё, Афғонистон ва Ироқ музофотларидан илм толиблари келиб таҳсил билан машғул булганлиги маълум.

Уйғур тарихчиси Муса Сайрабий (XIX аср) узининг «Тарихи амөния» асарида Абдурашидхон шахсиятини характерлаб қуйидагиларни ёзди: «Абдурашидхон шижоатда беназир ва саховатда бебадал эрди, мулла ва фозил ва шоир киши эрди. Форсий ва туркийда назми яхши айтур эрди. Илми мусиқада гуё ҳақими Фисағурси соний эрди. «Ишратангиз» деб бир мақом ихтиро қилди».

Абдурашидхон хонлик девонхонаси ҳузурида ташкил қилинган кутубхонада Шарқ адабиёти асарларини кучириш ишларига диққат қилиб, бу ишга уйғур ва узбек тилларини пухта биладиган хаттотларни жалб этиш йулини тутди. Худди шу даврдан бошлаб Уйғуристонда Алишер Навоий асарларини кучириш ишларининг йулга қуйилганлигини таъкидлаш керак булади. Бу ғоят хайрли ишда XIX асрда ижод этган шоир ва бастакор Юсуф Қидирхон Ёркандий ва ёркентлик шоира Омоннисохоним ҳам ташаббускор булдилар. Юсуф Қидирхон Алишер Навоий қаламига мансуб ғазалларнинг ун олти мақом мусиқасида айтилишининг ташаббускори эди.

Ёркент ва Кошғарда Навоий лирикасидан дастлабки сайланмаларнинг кучирила бошланганлиги шоирнинг вафоғи (1501) йилига туғри келади. Кучар мадрасаси мударрисларининг ташаббуси билан шоир вафотининг дастлабки ойларидаёқ унинг лирик асарлари «Сайланма»си булган «Чордевон» тартиб берилган ва ҳуснихат билан кучирилган. Шарқий Туркистонда

Муса Сайрабий. «Тарихи эмение». Қозон. Н.Пантусов нашри. 1905. 19-б.

Уйғур эдебийитининг қисқичэ тарихи. Алмута: «Наука» нашриёти, 1983. 69-б.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»сининг тула кучирилган матни 1557 йилда юзага келган эди.

Алишер Навоий асарларининг Шинжон, Тошкент, Душанбе, Олмаота, Баку ва Санкт-Петербургда сақланаётган қул-ёзмаларининг кучирилиш эътибори билан Шарқий Туркистонга дахлдор деб топилганлари юзасидан фикр юритиладиган булса, бу ерда шоирнинг лирик асарлари, «Хамса» дostonлари, фалсафий-ахлоқий мундарижадаги асарларига катта эътибор билан қаралганлигини кузатиш мумкин. Кошғар, Ёрканд, Урумчи, Фулжа каби шаҳарларнинг ҳар бирида кучирилган асарлар узига хос бир хаттотлик намуналаридир. Филология фанлари номзоди Д.Райҳонов узининг «Уйғур адабий ҳаётида Навоий асарларининг урни» мавзуидаги тадқиқотида XVIII– XIX асрларда Уйғуристонда Кошғар ва Ёркент хаттотлик мактабларининг ташкил топганлиги ва бу икки марказий шаҳардаги хаттотлик мактаблари мамлакат маданий ҳаётида юксак даражадаги вазифаларни адо этганлигини қайд этади. Уларда Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий, Абдуқодир ибн Мулла Баҳодир Кошғарий, Мир Ҳусайн Сабурий, Мулла Саидниёз ибн Мулла Муҳаммад Яқуб (Кошғар хаттотлик мактаби) каби уз даврининг истеъдодли котиблари алоҳида санъат курсатиб ишлаганлар. Бу шаҳарларда кучирилган асарлар уртасида Алишер Навоийнинг меросига оид қулёзмалар, матншунослик қонун-қоидаларига изчил риоя қилиниши жиҳатидан ҳам, хаттотлик санъатининг юксаклиги томонидан ҳам ажралиб туради. Бу қулёзмалар, бир томондан, Алишер Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кенг оммалашанлигини курсатса, иккинчи томондан, XVIII–XIX асрларда Шарқий Туркистонда тараққий топган хаттотлик мактабларининг узига хос хусусиятларини ўрганиш жиҳатидан ниҳоятда муҳим манбалардир .

Алишер Навоий асарларининг Уйғуристонда кучирилган анчагина қисми бугунги кунда Шинжонг осори атиқалар музейида сақланмоқда. Уларнинг купчилиги уйғур адабиётшуноси Ю.Мухлисов томонидан тузилган «Уйғур классик адабиёти

Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров (XVIII–XIX в.в.). АКД. Алма-Ата, 1992.Стр.23.

қулёзмаларининг катологи»да тасниф этилган¹. Шунингдек, Навоий асарлари қулёзмалари ҳақида Урумчида алоҳида китоб ҳолида чоп этилган «Қадимги асарлар каталоги» («Қадимги асарлар тизимлики»)да хабар қилинади.

Алишер Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кучирилган ва бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган қулёзмалари ҳақида шу институт илмий жамоатчилиги томонидан тайёрланган куп жилдлик каталог («Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР») орқали маълумот олиш мумкин. Филология фанлари доктори М.Ҳақимовнинг «Навоий асарлари қулёзмаларининг тавсифи» асарида эса Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қулёзмалар институтида сақланаётган қулёзмалар ҳақида суз бораётганда Алишер Навоийнинг Шарқий Туркистонда кучирилган асарлари ҳақида ҳам муфассал маълумот келтирилади.

Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кучирилган энг нодир қулёзмалари сирасидан Хаттот Абдураҳим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий томонидан ҳижрий 1240–1245 (милодий 1824–1830) йиллари кучирилган мукаммал куллиётни (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қулёзмалар институти фонди, инв.316) курсатиш мумкин. Д.Райҳонов юқорида эслатиб утилган тадқиқотида Олмаота, Душанбе шаҳарларида мавжуд Навоий қулёзмалари ҳақида ҳам эътиборли маълумотларни баён қилади.

Шундай қилиб, Навоийнинг асарлари Шарқий Туркистонда асрлар давомида қайта-қайта кучирилди. Кутубхоналарда, хонадонларда авайлаб сақланди. Навоий асарларини кучиришнинг XVIII–XIX асрларда, хусусан Кошғар ҳокимларидан Зухриддинбек ва Ёркент ҳукмдори Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек даврида кенг йулга қуйилганлигини, бу икки ҳомий ҳукмдорнинг хаттотлик мактабларига, хаттотлар жамоаларига

¹ Ю.Мухлисов. Уйғур классик адабиёти қулёзмаларининг каталоги. Урумчи, 1956.

² Қадимки эсерлэр тизимлики. Урумчи, 1969.

³ Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. I–XII тома. Т., Изд-во АнУзССР, 1952–1975 гг.

Ҳақимов М. Навоий асарлари қулёзмаларининг тавсифи. Т., «Фан», 1988.

эъгибор ва ғамхурлик билан қараганларини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Шу аснода улар Навоий асарларини алоҳида бир санъат билан кучирилиши ҳамда китобат қилинишига эътибор билан қараганлар. Бу йуналишда Зухриддин Ҳакимбек девонхонасида мунший булиб ишлаган Абдураҳим Низорийнинг ҳам ташкилотчилиги, ташаббускорлиги алоҳида диққатни тортади. Уз даврининг кагга адиби, шоирлар жамоаларининг раҳнамози булган Низорий узи шахсан Навоий асарларини уйғур китобхонлари уртасида гарғиб этиб қолмай, бошқаларни ҳам шунга даъват этган. Мадрасаларда навоийхонлик дарсларини йулга қуйишга ташаббускор булган. Мактаблар учун Навоий асарлари юзасидан қўлланма китоблари тузган.

* * *

Узининг маҳаллий (миллий) барқарор кучли анъаналари мавжуд булган адабиёт узи билан ёнма-ён тараққий этиб бораётган, ҳатто ундан ташқарида турган адабиётларнинг катта оламшумул ютуқларини гез пайқайди. Уларни ўзининг маҳаллий анъаналари билан боғлиқ ҳолда ривожлантириш, бойитиш йулини тугади. Бир адабиёт иккинчи бир адабиётнинг ютуқларини уз эстетик идеаллари, ижтимоий қарашларига мувофиқ келгандагина, унинг узида мавжуд яширин имкониятларини юзага чиқаришга илҳомлантира олгандагина қабул қилади. В.Белинский сузлари билан айтганда «...буюк суз санъаткорининг бошқа шоирларга таъсири бу шоир поэзиясининг бошқа бир қаламкаш поэзиясида акс этишидан иборат эмас, балки бошқа шоирларнинг қувватини ишга солишдан иборатдир»¹. Айни пайтда адабий алоқа ва узаро таъсир ҳеч қачон бир адабиётнинг мислсиз юксаклигини, иккинчи бир адабиёт намояндасидан урганиши, унинг анъаналарини ижодий давом эттиришга қўл уриши унинг узига хос ижод йули ва услубини инкор этмайди.

Шу маънода қараганда, уйғур адабиёти узининг қадимги даврлардан буён давом этиб келаётган мустақкам анъаналарига эга эди. Бу ҳолни Шарқий Туркистоннинг маданият ва адабиёт бениҳоя тараққий этган жуда куплаб марказларидаги жушқин ҳаёт тарзидан англаб олиш мумкин булар эди. Бу улканинг тарихи, маданияти ҳақида ҳикоя қилувчи муаррихлар, тазкиранавислар,

¹Белинский В Полное собрание сочинений. Том V.Стр.502.

суз санъаткорларининг талайгина асарлари бизгача етиб келгандир.

XV—XVI асрларга келиб Шарқий Туркистон маданияти тарихида муҳим бир ҳодиса руй берди. Юқорида қайд этиб курсатилганидек, бу қадимий маданият улкасига Хуросон ва Мовароуннахрнинг кенг ҳудудларида гараққий топган адабиёт ютуқлари кириб кела бошлади. Бу ҳолнинг катта мазмунини проф. С. Малов жуда чиройли тушунтириб берди. У Шарқий Туркистонда Мовароуннахр, Хуросон маданияти ва адабиётининг ёйила бошлашида Навоий ижоди катта воситачилик ролини уйнади, деб ёзади.

Дарҳақиқат, Хуросон ва Урта Осиё адабий муҳити асарларининг Кошғар, Ёркент ва Хутан каби Шарқий Туркистоннинг маданий марказларига кириб бориши минтақа (туркий адабиётлар минтақа) адабиётининг қонуний бир ҳодисаси, айти пайтда узига хос маҳаллий (миллий) адабиёт сифатида тараққий қилиб бораётган уйғур адабиётининг янги аъёналар билан бойиши ҳам эди. Зеро, Навоий узи мансуб булган узбек адабиётини, айти пайтда уйғур адабиётини ҳам узининг бой лирикаси ва «Хамса» дostonларидан баҳраманд этди. Алишер Навоийнинг улуг нияти ҳам шу эди. Туркий тилда сўзлашувчи барча халқларни форсий тилда шуҳрат тутган «Хамса»лар билан буйлаша оладиган асарлардан баҳраманд этиш эди. Шунга кура ҳам XVI асрдан бошлаб Навоий асарларининг Уйғуристонга кириб кела бошлаши катта воқеа сифатида қабул қилинди. Навоий асарлари уйғур адабиётида янги-янги аъёналарнинг келиб чиқишига восита булди. Навоий асарларининг уйғур маданияти ва адабиёти олдидаги яна бир аҳамиятини алоҳида таъкидлаш керак булади. Шарқий Туркистонда форсий тилдаги адабиёт намуналари у ёки бу даражада маълум эди, албатта. Уйғур китобхонлари Навоий асарларини урганиш натижасида форс-тожик ва озарбайжон адабиётлари, бу адабиётларнинг мумтоз намояндалари ижодлари билан ҳам анча яқиндан танишиш имкониятига эга булдилар.

Навоий узининг қитъаларилан бирида Шарқ ғазалчилигининг уч устоли, яъни Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийни узи учун устоз деб билганлигини таъкидлайди. Демак, Навоий уйғур ғазал мухлисларининг диққатларини шу устозлар мерослари томон рағбатлантирди. Шоирнинг «Хамса» дostonлари билан танишиш орқали эса уйғур китобхонлари Шарқ адабиётида тунғич хамсанавис сифатида шуҳрат қозонган улуг озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1209)нинг «Панж ганж»и, яъни «Хамса»си ва унинг ҳар бир дostonи мундарижасидан воқиф

булдилар. Низомийдан кейин хамсанависликнинг анъанага айлангани, Низомий «Хамса»сига жавоб тарзида яратилган, Ҳиндистонда форс-тожик адабиётига асос солган Ҳусрав Деҳлавий (1253—1325) асарларининг ғоявий-бадиий мундарижаси ҳақида маълумот олдилар. Алишер Навоий уз «Хамса»сини ташкил қилган дostonларидан ҳар бирининг муқаддимасида форс-тожик адабиётининг буюк намояндаси, узининг пири ва устози Жомий фаолиятини, устоз ва шогирдлик муносабаглари тaърифлаб берали. Бу билан Навоий уйғур адабиёт мухлисларининг форс-тожик, озарбайжон ва ҳинд адабиётларини урганишлари учун кулаи йул очди. «Хамса» анъанасининг ҳаётийлиги, бу анъанани ҳар бир янги адабиёт заминида ривожлантириш мумкинлиги ҳақида сабоқ берди. Уйғуристонда XVI асрда ташкил топган Саидия уйғур давлатининг хонларидан Абдурашидхоннинг она тили билан бирга форсий тилида ҳам асарлар яратгани маълум. Кейинги асрларда, хусусан, XVIII—XIX асрларда яшаган уйғур шоирларининг Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз ижодлари билан яқиндан танишликлари англашилди. Абдурахим Низорий мероси уртасида истеъдодли форс-тожик шоири Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг ҳаж сафарини тасвир этган ҳикоягнинг учраши ниҳоятда характерли бир ҳолдир.

Навоийнинг «Хамса»сини урганиш натижасида уйғур адабиётида ҳам хамсачилик анъанаси пайдо булди. Низорий, Турди, Ғарибий, Наврузохун Зиёий каби уйғур шоирлари бу анъанани давом эттириб, янги-янги асарлар яратиш ниятида булдилар. Уйғур адабиётида пайдо булган бу янгиликларнинг купи Алишер Навоий асарларининг ижобий таъсири натижасида юзага келганлиги шубҳасиз. Уйғур адабиётида XVI—XIX асрларда руй берган ана шу ҳодисаларни адабий алоқалар жараёнининг узига хос хусусияти сифатида ҳар томонлама урганмай туриб, уйғур адабиётининг бой тарихини тула тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шарқий Туркистон, Қозогистон ва Ўзбекистон уйғур-шуносларининг тадқиқотларида уйғур адабиётида Навоий асарларининг урни масаласига кун мартаба диққат қилинганлиги ушбу монографиянинг кириш қисмида қайд этиб утилди. Лекин ушбу илмий ишларнинг купинча уйғур адабиётида XIX асрда майдонга келган «Муҳаббат дostonлари» муносабати билан олиб борилгани маълумдир. Ҳолбуки, кейинги йиллардаги тадқиқотлар уйғур адабиётидаги Навоий

анъаналарининг урни «Муҳаббат дostonлари» билан чекланмаслигини курсатди. XVIII–XIX асрда уйғур адабиётининг Мақсуд қори, Ноқис, Мулла Бароғ, Мир Ҳусайн Сабурий, Мулла Сиддиқ Ёрқандий каби қатор намояндалари ижодларини урганиш мавзунинг кенг қуламини курсатмоқда. Бундан ташқари, Навоий анъаналари деганда яққол кузга ташланиб турган асарларгагина мурожаат қилиш юқорида тилга олинган алоқалар доирасини торайтириб қуйиши шубҳасиздир. Уйғур адабиёти тарихининг турли даврларини урганиш узларининг бой лирик асарлари, турли мавзулардаги дostonлари билан танилган Хужамқули Ҳирқатий, Муҳаммад Сиддиқ Залилий ва Мулла Аълам Шаҳёр Салоҳийларнинг ҳам уз ижодий изланишлари жараёнида Алишер Навоийнинг маҳорат мактабидан баҳраманл булганликларини курсатмоқда.

Шу уринда Шарқда адабий алоқалар тарихининг катта билимдони проф. Е.Бертельснинг қуйидаги сузларини эшлаш жоиз бўлади. Олим ёзди: «Бир вақтлар таъсир масаласига жуда катта аҳамият бериш майли мавжуд эди. Натижада купгина шоирларнинг ижоди текширувчилар қулида таъсир туфайли бунёд булган уйчаларга айланиб қолган эди. Бундай йулнинг хатолиги ҳақида қайта-қайта гапирилди. Лекин бу фикр ҳар қандай таъсирни инкор этиш учун дастур сифатида қабул қилинди. Кейинги вақтларда адабий алоқалар масаласига диққат қилинмай, уни четлаб утиш ҳам воқе булди. Бироқ халқдан халққа утиб турувчи адабий таъсирни рад этиш реал фактларни ҳисобга олмаслигинадир, холос» .

Шарқ адабиётида бутун ўрта аср давомида инсон ва жамият ҳаётининг турли соҳалари билан боғлиқ булган юксак идеалларни купинча анъанавий сюжет ва образлар орқали ифодалаш ижодий жараённинг узига хос бир қонунияти сифатида яшаб келди. Бундай анъанавий сюжет ва образлардан ижодий фойдалана олмаган шоирлар ёрқин асарлар ярата олмаганлар .

Навоий узининг лирикаси ва «Хамса»дан урин олган дostonларида Шарқда кишилиқнинг зийрак ақли ва истеъдоди билан вужудга келган барча маънавий бойликларга ворисликкина

¹ Бертельс Е. К вопросу о филологической основе изучения Восточных памятников. «Советское востоковедение», 1955. №3. Стр.15.

² Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Т., УзФА, 1963. 38-б.

қилиб қолмай, уларни бойитиш, ривожлантириш йули билан уз даврининг долзарб масалалари хизматига буйсундирди. Демак, гап Навоий дostonларини баҳолаш хусусида борадиган булса, шоир утмиш адабиётти анъаналаридан уз даврининг қайси масалаларини ёритишда фойдаланди ва бу бобда маҳорат курсатди деган саволга жавоб бериш керак булади. Нима учун Низорий «Хамса»дан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» мавзуларига мурожаат этдилар. Турди Ғарибий «Шоҳ Баҳром» дostonини танлади. Бу ҳолдан келиб чиқадиган хулоса шуки, ҳар бир янги давр ижодкори узининг фикр-уйларини банд қилиб келасган мавзуларини ёритиш учун уз утмишдошлари томонидан қўлланиб, халқнинг шуурига сингиб кетган сюжет ва образларни излаб топиш, уларни қайта ишлаб, уз маҳорати даражасида, янги мақсадлар ифодаси даражасида сайқал бериш ҳукуқига эгадир. Шу жиҳатдан ҳам Низорийга «Фарҳод ва Ширин»у, Ғарибийга «Шоҳ Баҳром» кўпроқ маъқул келган. Янада аниқроғи, гуманист узбек шоирининг шу асарлари марказида турган гоё ва образлар Низорий ва Ғарибийга маъқул келган, уларнинг дил қатидаги гоёвий ниятларини, ижодхонасидаги маҳорат торларини жунбушга келтирган. Уз вақтида Мавлоно Лутфий ва Жомий Навоийга қандай раҳнамолик қилган булсалар, уз навбатида Алишер Навоий ҳам Низорий ва Ғарибийга шундай устоз булди ва бу билан уйғур адабиёти тарихида кагта ҳодиса руй берди. Уйғур шоирлари «Хамса»га қўл урдилар ва унинг бир неча дostonини яратишга муваффақ булдилар. Туркий адабиётлар уртасида уйғур адабиётидагина Навоий «Хамса»си дostonларига жавоб даражасидаги асарлар яратилди. Бу дostonларнинг муаллифлари Низорий ва Турди Ғарибий каби забардаст уйғур шоирлари эди. Навоий поэтик мактабининг уйғур адабиётидаги давомчилари ҳақида суз борганда Ҳирқатий, Залилий, Мулла Ғозил, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Сабурий номларини ҳам аташ керак булади. Чунки бу шоирлар бевосита «Хамса» дostonлари яратмаган булсалар-да, уз асарларида Навоийнинг суз санъати маҳоратидан истифода этдилар.

Уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си дostonларини насрий баён этиш ҳам узига хос бир йуналишни ташкил этди. Навоий асарларининг мавзуи, сюжети ва образларини сақлаган ҳолда уларни наср воситасида турли услублар билан китобхонга тақдим этиш катта маҳорат талаб этар эди. Мир Ҳусайн Сабурий, Муҳаммад Мулла Сиддиқ Ёрканлий ва Умар Бокий каби шоирлар уз асарлари

билан шундай маҳорат эгалари эканликларини намойиш этдилар.

Уйғуристон гузал ривоят ва афсоналар ватанидир. Бу ерларда Навоий «Хамса»си дostonлари пайдо булиши билан уларнинг мавзу ва образларини халқ таҳаййули билан янги бадий талқинларда ифода этган куглаб афсоналар, эртактлар юзага келди. Туғри, аслида «эпик шеърятнинг асосини, бир томондан мифлар, аждодлар шахсини улуғлаш каби ҳодисаларнинг маҳсули булган ибтидоий қаҳрамонлик дostonлари ташкил этган булса, иккинчи томондан, унинг ривожланишида хаёлий эртактлар катта аҳамият касб этганлар»¹. Шу билан бирга жаҳон адабиёти, хусусан Шарқ адабиёти тарихи катта эпик асарларнинг сюжет ва образларининг фольклорга кириб бориши, узига хос мундарижага эга булган ривоят ва афсоналарнинг яратилишига манба булганлигини ҳам тасдиқ этади. Бу ҳолни Навоий «Хамса»си муносабати билан уйғур адабиётида ҳам кузатиш мумкиндир.

Хулоса қилиб айтадиган булсак, Навоий ижодиёт майдонига зукко истеъдод эгаси булган суз санъаткоригина эмас, айни пайтда, туркий халқлар адабиётининг ҳимоячиси, муршиди сифатида ҳам кириб келди. Улуғ шоир Хуросондан Чину Хитой (Шарқий Туркистонгача) булган ерларда истиқомат қилаётган туркий халқлар адабиётининг равнақини истади. Узининг Юсуф Хос Ҳожиб, Лутфий каби салафлари йулларидан одимлаб, илгарилаб бутун Шарққа, Жомий каби устодларга туркий тилнинг қудратини, туркий адабиётнинг каломини эълон этди. Асарларида туркий халқларнинг орзумидларини куйлади. Шунинг учун ҳам улуғ ўзбек даҳо шоири ҳамма туркий халқлар ичига кириб борди. Уйғуристонда Навоий асарлари кенг тарқалди, қулёмалари қулдан-қулга утиб севиб уқилди. Уйғур адабиётида Навоий лирикаси ва «Хамса» дostonларининг анъаналари пайдо булди. Навоийга издошлар ижод майдонига кириб кела бошлади. Уйғур адабиёти туркий халқлар адабиёти уртасида Навоий асарлари мавзу ва образларига янгича умр бағишланган катта адабиёт сифатида танилди.

¹Расулов Х.Қадимги эпик шеърятнинг дастлабки намуналари. «Адабий мерос». 1971. 2-к. 34-б.

УЙҒУР АДАБИЁТИДА «ХАМСА» МАВЗУЛАРИНИНГ ИШЛАНИШИ ТАРИХИДАН

Уйғур адабиёти узининг энг қадимги даврларидан бошлаб ота-боболарнинг ҳудуд билмас истеъдоди билан яратилган, мундарижа жиҳатидан ранг-баранг асарлари билан ажралиб туради. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини варақласангиз, унда ишқий лирик лавҳаларга ҳам, панд-насиҳат характеридаги парчаларга ҳам, қаҳрамонлик дostonларининг намуналарига ҳам кузингиз тушади. Демак, туркий адабиётнинг узига хос бир ҳалқасини ташкил қилган уйғур адабиёти мавзуларга ҳам, жанрларга ҳам бой эди. Уйғур адабиётининг мавқеини бениҳоя юқори кўтарган яна бир ҳолат унда Шарқда шуҳрат қозонган «Хамса» мавзуларининг ишланиши булди.

«Хамса»чиликнинг Шарқ адабиётининг нодир бир ҳодисаси сифатида юзага келгани маълум. Унинг тамал тошини XII аср озарбайжон адабиётининг атоқли намояндаси Юсуф Илёс уғли Низомий Ганжавий қуйган эди. XIV асрда яшаган ва уз ижоди билан Ҳиндистонда форс-тожик адабиётининг равнақини бошлаб берган Хусрав Дехлавий Низомий «Хамса»сига жавоб ёзиб, унинг анъана тусини олиб қолишига восита булди.

Шу тарзда Шарқ адабиётларида маълум бир мавзу ва сюжетлардан фойдаланиб янгича талқинларга эга булган дostonлар яратиш йули билан давр ҳаётининг муҳим масалаларига жавоб қидириш турли халқлар ижодкорлари урталарида ижодий мусобақа тусини олди.

«Хамса» яратиш беш дoston учун кураш, ҳар бир дostonда унинг манбаларидан узоқлашмасдан янги ғоявий ниятлар асосида янги талқинларга эришиш, образли қилиб айтганда, мармардек, гузал маъдандан ишланган тошсупа устида янги бир иморат қуришдан иборат эди. Шунга кура ҳам Навоий уз «Хамса»сини яратиш олдида:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ, —

деб ёзган эди. Даврларнинг утиши билан хамсачилик бутун Шарққа ёйилди. Навоий ҳам бу муқаддас ишга қўл уриб муваффақият қозонди, устозларнинг таҳсинига сазовор булди, лекин адабиёт тарихида тулиқ «Хамса» яратганлар куп эмас. Айни пайтда, Урта Осиё, Шарқий Туркистон, Кавказ ва Эрон адабиётларида гула «Хамса» яратишга интилиш билан бир қаторда, унинг бирор дostonини ишлаш ҳам анъана тусини олган эди. Баъзи муаллифлар эса «Хамса»дан икки-уч, баъзан турт дostonгача ёзганлар. «Хамса»га кирувчи айрим дostonларга мурожаат этган муаллифлар ундан тасодифий равишда бир дostonни танлаб қолмасдан, уз ният ва интилишларини ифодалашга кенгроқ имкон берадиган асарларгагина диққат қилганлар.

Шарқдаги хамсачилик тарихини кузатиш унинг ниҳоят мураккаб бир жараён сифатида ривожланиб борганлигини, XV асрларга келиб эса, форс-тожик адабиётининг забардаст намояндаси Жомийнинг «Ҳафт авранг»и каби еттилик дoston тизимларининг юзага кела бошлаганлигини курсатади .

«Хамса» ва унинг айрим дostonларига мурожаат қилиб, ворисийлик асосида янги асарлар яратиш биринчи навбатда форс-тожик тилидаги адабиётларда кенг томир отди. Зотан, илк «Хамса» уша давр одатига кура форс-тожик тилида яратилган эди. Айни пайтда туркий тилда ҳам Низомий «Хамса» сининг айрим дostonлари мавзулари асосида янги асарлар яратиш, уларнинг таржималари устида ишлаш кузга ташланади. Жумладан, XIV аср узбек адабиётининг истеъдодли намояндаси Қутб Низомий «Хамса»сидан урин олган «Хусрав ва Ширин» дostonининг ижодий таржимасини яратди. XIV аср гурк адабиётининг атоқли намояндаларидан булган Синон Шайхий ҳам Низомий дostonига ижодий ёндашиш йули билан узининг «Хусрав ва Ширин» дostonини юзага келтирди. Шундай характердаги бир дoston туркман адабиётида ҳам яратилди. Ушбу ижобий тажрибалар, хусусан, Навоий қаламига мансуб «Хамса»нинг дунёга келиши билан хамсачиликнинг Шарқда умрбоқий бир жараёнга айлангани

¹ Навоий А. МАТ. VII жилд 29-б.

маълум булди. Туркий тилдаги адабиётларнинг маънавий раҳнамоси сифатида шараф эгасига айланган Навоий «Хамса»сининг довуғи форсий ва туркий тилда сузлашувчи халқлар уртасида кенг тарқалди. Унинг туркий халқлар дунёсидаги мавқеи, айниқса, кучли эди.

Куплаб ижод эгалари Навоий «Хамса»сидан илҳомланиб янги асарлар устида ишлаш ниятида булдилар. Лекин узбек, уйғур ҳамда туркман адабиётларининг ҳеч бирида тулиқ «Хамса» яратилмади. Қатор туркий адабиётларда «Хамса»нинг алоҳида дostonлари мавзуларига мурожаат этиш яққол кузга ташланади.

Навоий дostonларига илк дафъа диққат қилган ижод-корлардан бири XVI аср турк шоири Ломий булди. Шоирнинг бизгача етиб келган «Фарҳод ва Ширин» дostonи Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonининг бирмунча ижодий ишланган таржимасидир. Ломийнинг «Ҳафт пайкар» дostonи ҳам таржима асаридир. Ломий Навоий дostonлари асосида ишланган бу асарлардан ташқари «Шаму парвона», «Вомиқ ва Азро», «Саломон ва Абсол» каби дostonлар ҳам яратган. Г.Алиев айрим турк олимларининг шу беш дostonга таяниб, Ломийни ҳамсанавис муаллифлар сафида қайд этишларини эслайди.

Низомий «Хамса»си дostonларининг сюжет ва образларини янгилаш XIV аср муаллифлари Ҳожу Кирмоний ва Соважийнинг ижодий тажрибасида ҳам учрайди¹. Ломий ҳам Навоий «Хамса»сига нисбатан шундай йул тутиб, ундаги «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» дostonидан гашқари асарларни янги сюжетлар асосига қурганга ухшайди.

Узбек ва туркман адабиётларининг кузга куринган намояндаларидан Нурмуҳаммад Андалибнинг бой ижодий мероси уртасида «Лайли ва Мажнун» дostonи мавжуд. Низомий, Навоий ва Фузулийнинг шу номдаги дostonларидан ижодий истифода этиб яратилган бу асар муаллифнинг шарқ адабиётини мукамал билишини, узигача яратилган ҳамма «Лайли ва Мажнун»лардан яқиндан бохабарлигини курсатади.

¹ Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., 1985. Стр.135.

² Валихужаев Б. «Хамса» ёзиш анъанасига Навоийнинг муносабати. «Узбек тили ва адабиёти», 1990. №1.19-6.

Андалиб уз асари устидаги ишида халқ оғзаки ишқий дostonлари мотивларидан ҳам унумли фойдаланганлигини курсатади .

Узбек адабиётида ҳамса мавзуларига фаол муносабатни XIX асрнинг аввалларида яшаб ижод этган узбек шоири Маҳзун ижодида учратиш мумкин. Маҳзун узининг «Фарҳод ва Ширин» дostonини Низомий, Хусрав Дехлавий ва Навоий асарларидан ижодий фойдаланиш йули билан яратди . Маҳзун дostonи наср ва назм йули билан ёзилган булиб, асар услубида халқ китобларининг таъсири яққол кузга гашланиб туради.

* * *

Навоий асарлари сюжет ва мавзуларининг уйғур адабиётида ишлана бошлаши XVI асрдан фаол тус ола бошлади.

Маълумки, бу даврда ҳамма туркий халқларда, жумладан, уйғурларда ҳам адабиёт кагта тараққиёт йулига чиқиб олган эди . Уз вақтида туркий адабиётнинг жонкуяри Навоий туркий халқини форсий тилдаги нодир адабиёт намуналари билан таништиришга аҳд қилиб, бу ишни у асарларга муваффақиятли жавоблар ёзиш йули билан амалга оширганидек, уйғур суз санъаткорлари ҳам Навоийнинг ҳамма асарларидан уйғур китобхонларини баҳраманд этиш йулидан бордилар.

Уйғур адабиётида XVI асрдан эътиборан Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» девонларига, «Хамса» дostonларига қизиқиш, улардан маҳорат сирларини урганиш кузга ташлана бошлайди. Ушбу тадқиқотнинг аввалги қисмида қайд қилинганидек, Навоий асарларига булган эътибор Шарқий Туркистонда улуг шоир асарлари қулёмаларининг кенг ёйила бошлаганиданоқ кузга ташланар эди.

Туркий адабиётлар уртасида Навоий «Хамса»си дostonлари мавзуларига мурожаат этишда уйғур адабиёти олдинги уринда туради. Туғри, уйғур адабиётида тулиқ «Хамса» яратилмади.

¹Тоҳиров Қ. Октябрдан аввалги узбек-туркман адабий алоқалари проблемасига доир. Т., 1988. 89-б.

Фитрат. «Фарҳоду Ширин» дostonи туғрисида. «Аланга». 1930. 1–2-сонлар.

Ҳамраев М. Веков неумирающее слова. Алма-Ата, 1969. Стр.20.

Атоқли уйғур адиби Низорий «Хамса» дostonларидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» мавзуларига мурожаат этди. Турди Ғарибий эса «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonини ярағди. Демак, уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си дostonларидан учтаси асосида янги асарлар яратилди. Аслида Низорий ва Ғарибийлар тулиқ «Хамса» яратиш фикрида ҳам булганлар деб айтиш мумкин. Низорийнинг ёзишича, Кошғар ҳокими Зухриддинбекнинг тавсияси ва унга шоирнинг жавобида шундай маъно англашилади. Жумладан, Низорий узининг дostonлар мажмуасида ёзади:

«Каминаи нотавон Абдурахимни юртимизнинг ҳокими Зухриддинбек олийлари уз ёнига чақириб, улуғ Амир Алишер Навоий ҳазратларидек муҳаббатлар оламининг жавоҳирлари билан тулган дostonларни қачонда бунёд этурлар деб қистаб, ҳижолат чектиргани важҳидин, ондин улуғ устоз «Хамса»си сингари янги жавоҳирлар дostonларини уз улусимизга тақдим этмак иштиёқида қаламни андоғ тебратдим». Бу уринда Навоий «Хамса»сининг муҳаббат жавоҳири сифатида характерланишининг узи бу мумтоз асарга булган ҳурмат-эйтиборни курсатиб турибди. Ҳоким шоирга мурожаатида «Хамса»га ухшаш янги жавоҳирлар яратиш устида иш бошлашга даъваг этмоқда. Ўз даврининг катта дониш ва истеъдод эгаси булган Низорий «янги жавоҳир» яратиш учун «Хамса»нинг узидан юксакроқ намунани курмагай деб айтиш мумкин. Шунга кура ҳам у Навоий «Хамса»си таркибидаги иккита дostonга мурожаат қилган. Турди Ғарибий эса «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonи устида ишлаш билан уйғур «Хамса»сини бунёд этишга гишт куйган. Уйғур шоирлари булардан ташқари шарқда машҳур «Вомиқ ва Узро» сюжетида ҳам мурожаат этганлар. Анъана асосидаги дostonлар ёнига «Робиа ва Саъдин» каби реалистик тамойил билан йуғрилган асарларни қушиш билан «янги жавоҳирлар» руйхатини кенгайтириб борганлар.

Уйғур халқи Урта Осиё, Хуросон ва бошқа туркий халқлар яшаган ҳудудларда булгани каби бутун тарих давомида мураккаб сиёсий-ижтимоий ҳаёт шароитини бошдан кечирди. Шарқий Туркистонда мустақил марказий давлатлар ташкил топган даврлар (Қорахонийлар, Султон Саид ва Абдурашидхон ҳукмронликлари даврлари каби) ҳам булди. Лекин Манжур, Муғул ва Хитой хонларининг Шарқий Туркистон устидаги дафъа-дафъа руй бериб турган истибдоди бу улка тарихида

чуқур салбий из қолдирди. Уйғур халқи уз истиқлоли учун бот-бот курашларга отланди. Дониш, ақл ва истеълод эгалари бу курашларнинг олдинги сафларида бордилар. Улар зулм ва зуравонликлар ҳаддидан ошиб кетган вақтларда ҳам ҳокимиятни уз қулларида тутиб турган кучларни эл-юртга хайрихоҳ булишга чақириш билан халқ қисматини енгиллаштириш йулини тутдилар. Бу соҳада маҳаллий зодагонлар уртасида етишиб чиққан тараққийпарвар ҳоким ва бекларнинг роли ҳам катта булди. XIX асрнинг аввалларида Манжур – Хитой мустамлакачилик сиёсати авж олиб турган бир даврда Кошғарда ҳоким булиб турган Зухриддинбек уз даврининг шундай пешқадам кишиларидан эди. Биз Зухриддинбекнинг ҳокимлик даврини ҳам, у бошқарган ҳокимлик идорасини ҳам бекамуқуст эди, демоқчи эмасмиз. Зотан, бу даврларда ҳам халқ оммасининг ҳаёти аянчли бир ҳолда қолаверди. Турли ижтимоий қатламлар, мазҳаблар уртасидаги зиддиятлар ҳам мамлакат ҳаётига салбий таъсир курсатар эди.

Зухриддинбек Кошғарнинг давлат арбоби сифатида аввало улкадаги ҳаётнинг тинч-тотув давом қилишига катта куч сарфлади. Унинг маданият ва адабиёт соҳасидаги ҳомийлиги, айниқса, самарали булди. Узи ҳам таъби назм эгаси булиб. Зухурий таҳаллуси билан шеърлар ёзган бу тараққийпарвар шахс уз лавозимидан фойдаланиб, Низорий, Ғарибий, Зиёий каби куплаб истеъдод эгаларини Кошғар адабий муҳитида фаолликка даъват этади. Жумладан, у юксак истеъдод эгаси Низорийга яқиндан ҳомийлик қилади. Бошқа истеъдод эгаларини ҳам сарой хазинаси ҳисобидан таъминлаб, маданият, санъат ва адабиётта равнақ беради .

Зухриддинбекнинг давлат арбоби, маданият ҳомийси сифатидаги фаолияти узининг айрим жиҳатлари билан Алишер Навоий фаолиятига ухшаб кетади. Зотан, Зухриддинбек ҳаёт йулига ҳам, ижодий фаолиятга ҳам катта рағбат билан қараган. У уз даври истеълодларининг диққат-эъгиборини Навоийнинг бой лирикаси, хусусан «Хамса» дostonларига қаратган, уларнинг навоийхонлик фаолиятларини рағбатлантириб борган. Диққатга сазовор жиҳати яна шундаки, худди шу даврда уйғур котиблари Навоийнинг девонлари, «Хамса» дoston-

Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». 1968. 1-к. 54-б.

ларини ҳуснихат билан куплаб нусхаларда кучирдилар¹.

Турди Ғарибий узининг «Китоби ғариб» асарида Зухриддинбекни шундай характерлайди:

Чу Кошғар аро бор эрди асру шоҳ,
Дили ичра марғуб эмас қасру коҳ.
Узи Кошғар шоҳи, шоҳона улуг,
Ўлим хавфидин эрди кунгли сунуг.
Зухриддин исми, боши узра тож,
Замонида эрди шариат ривож .

Ана шу ҳоким кунларнинг бирида уз даврининг атоқли суз санъаткорлари сифатида танилган Низорий, Ғарибий ва Зиёийларни ҳузурига таклиф этиб, уларнинг ҳар бирини эл учун, юрт учун манзур асарлар яратишга даъват этади.

Зухриддинбекнинг таклиф ва тавсифларида замона руҳи билан боғлиқ безовталиқ, шундай бир шароитда халққа маънавий мадад излаш оҳанглари сезилиб турар эди. Бу ҳолни Ғарибий «Китоби ғариб» асарида шундай шарҳлайди:

Деди шоҳ, қилгил бу янглиғ китоб,
Раият димоғига яткур гулоб.
Бари ҳур агар сузин қил томон,
Ки назм айлагил, англасун хосу ом.
Дағи айлагил ҳар неча маърифат,
Шариат баёнини ҳам зоҳир ат.
Жаҳон хайли маккорлик қилмағай,
Ҳунар ичра ғаддорлик қилмағай.
Адув миннатини тарк айласун,
Ҳамиша шариат йулин издусин.
Сузунг англабон ҳурфагарлар бари,
Қадам қуймағай шариаттин тошқари¹.

¹Рузиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. Ном.дисс. Қулёзма.Т.,1974.51-б.

Ушбу саҳифалардаги бир неча шеърӣ мисол Б.Аршиддиновнинг китоби асосида келтирилмоқда. Б.Эршиддинов. Уйғур классиклари ижодийтида дастан жанри. Алмуту, 1988.42-б.

Уша асар, 43-б.

Куринадики, Зухриддинбек уз даврининг донишманд ва тадбирли давлат арбоби сифатида маккорликка, алдамчиликка, кишиларга нисбатан миннат фикрида булган кимсаларга қарши турган. Уз навбатида шоҳ ростгуйликка, шариат йулида собит булишга таъсир курсатадиган асарларга ҳожатманд эди. Бу йулда у суз санъаткорларининг мададига таянар ҳам эди. Бу Зухриддинбекнинг Низорийга мурожаатидан ҳам англашилади.

Зухриддинбек Низорийни ҳузурига чорлар экан, уртада шундай суҳбат булиб ўтади:

Замон шаҳидин булди амри азим,
Аё, нотавон хаста Абдурахим.
Муҳаббат ути дилда тобиш қилур,
Хирад булбули доғи нолиш қилур.
Чу ушшоқлар зикрини назм қил,
Хиёлат майдониға азм қил.
Вафосиз жаҳонда нишона керак,
Вақосиз замонға пасона керак¹.

Шоир Зухриддинбекнинг нозик тафаккурига ҳам ишора қилади:

Замони ул шоҳга кечмиш хиёл,
Қилур назм алфози даф малол.
Чу ушшоқларинг ҳикоятини,
Ки боштин уткан ривоятини.
Қилиб жам назм айласа хубдур,
Каломи табиатқа марғубдур.
Қилиб ишқ хурпини равшан баён,
Ўқуб онглағой борча аҳли жаҳон.

Зухриддинбекнинг Ғарибий билан мулоқотда айтган гаплари билан Низорийга мурожаати уртасида маълум умумийлик бор. Агар Ғарибий билан суҳбатда даврда авж олган «маккорлик», «алдамчилик» каби иллатларни даф этиб, одамларни инсоф ва диёнат йулига бошлаш қудратига эга булган асарларга ҳожатмандлик руҳи англашилса, Низорий

¹Ўша асар, 29-б.

билан суҳбатда ҳам «замон аҳли», «жаҳон хайли», «гуфтори», «рафторидаги» узгаришлар — таназзул ҳақида суз боради. Унинг дафи учун эса яна кишиларнинг руҳий оламига ижобий таъсир этиш қудратига эга булган суз санъати асарларига чанқоқлик муддаоси билиниб туради.

Ватан тақдири туйғуси, ватандошларининг қадр-қиммати туйғуси қалбида дард булиб турган Зухриддинбекнинг Низорийга қарата «ушшоқлар зикрини назм қилиш» ҳақидаги таклифи дастлабки қарашда кутилмаган бир ҳодисадек туюлади.

Зухриддинбекнинг сузларига такроран мурожаат қилайлик:

Чу ушшоқларнинг ҳикоятини,
Ки боштин уткан ривоятини.
Қилиб жам назм айласа хубдур,
Каломи табиатқа марғубдур.

Бу уринда ошиқларнинг ҳикояларини (утмиш адабиётидаги ишқий асарлар кўзда тутилмоқда) жамлаб назмга солиш хусусида суз бораётганлиги аниқ.

Юқоридаги ҳокиму шоир муносабатидан ҳокимнинг донишмандлиги яна бир карра уз тасдиғини топади. Зухриддинбек уйғур адабиёти тарихидан яхши хабардор шахс. У аждодларнинг ҳаётида, авлодларнинг тарбиясида адабиётнинг нақадар муҳим роль уйнаб келганлигини яхши билади. У айни ҳолатда қаршисидаги катта истеъдод эгасининг юрт жароҳатига интиқом марҳамини қўя билишини, бу борада кўп асрлик энг яхши анъанага эга булган утмиш адабиёти тажрибаларидан маҳорат билан фойдалана олишларини ҳис қилади.

Ҳокимнинг Низорийнинг диққатини «ушшоқларнинг ҳикоятига», «уларнинг бошидан утказган ривоятларига» тортишида ҳам жуда катта маъно бор.

Шу хусусдаги мулоҳазаларга диққатни тортамыз.

Маълумки, мусулмон шарқида диний-фалсафий оқим сифатида шакланган суфийлик инсоннинг худога муносабати масаласини асос қилиб олади. Қуёшдан зарра ажралиб чиққани каби Оллоҳнинг нуридан жило топган инсон яна уша Оллоҳнинг узи билан бирикиш ишқи билан ёнади, ошиқлигини оламга ошкор қилади. Илоҳ—маҳбубга етишиш йўлида ўзини

шамга уриб нобуд булишгача етган парвона ҳолига тушади. Лекин Оллоҳ васлига восил булиш учун инсон комиллик касб этиши, маърифат денгизида ғаввос булиб, ғавҳар топа билиш пиллапоясига кутарилиши керак. Худбинлик, манфаатпарастлик, жоҳиллик бу муқаддас йулга қадам қуйганларнинг оёқларини кишанлаб қуюди. Мол-дунёга ҳирс-ҳавас уларнинг кўзларини кўр қилиб ташлайди. Бундай кишилар ҳақиқий ошиқ эмас, балки булҳавасдирлар.

Тасаввуф шеъриятида илоҳий ишқ покиза асосларга қурилган. У инсон қадр-қимматини эъзозлашга қаратилган реал дунё гузалликлари, муъжизаларига булган ишқ билан қушилиб келади. Худди шу мажозий ишқ дарди одамларни ҳақиқий ишқ йулига ҳозирлайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг Юнон сафари тасвирлари асносида мажозий ишқнинг ҳақиқий ишқ йулидаги бир босқич сифатида талқин этиб, тасаввуф фалсафасини узининг шу муҳим бир қараши билан бойитади. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам ошиқлик комилликдир. Ошиқлик инсон табиатидаги ҳар қандай иллатларни маҳв этувчи руҳий покликдир, руҳий балоғатдир. Узи поку сузи пок кишилар атрофидаги одамларнинг дарду ҳасратларини бошқалардан илгарироқ англайди. Узи каби дардлиларнинг олдидан бефарқ утиб кета олмайди.

Низорий ҳам дostonда воқеалар давомида ва дostonдан урин олган маъвизаларда Навоийнинг юқоридаги қайдларига ҳамфикрлик билдиради. Низорий қарашига кура ҳам «ҳақиқат учун ҳар ишда Хизрдек ақлни раҳнамо билмоқ, ҳирсу ғафлат, ҳавою ҳавасдан воз кечмоқ лозим».

Кошғар ҳокими Зухриддинбек Низорийга ошиқлар ҳақидаги ҳикоят у ривоятларни назмга солиш ҳақида маслаҳат солганда, уларнинг тарбиявий мундарижасидан истифода этиш, замондошларига ижобий таъсир курсатишда улардан келиб чиқадиган маънолар хазинасидан уринли фойдаланишни кузда тутди.

Низорий қулига қалам олар экан, унинг нигоҳи «Фарҳод ва Ширин»га келиб тўхтади. У Навоий дostonи йулидан бориб узининг кунглига тугиб келаётган ғоявий ниятларини юзага чиқаришга калит топгандек булди. Навоий уз дostonини ёзиш олдида Фарҳодвор тоққа кутарилганидек, Низорий ҳам Фарҳодга ҳамқадамлик йулини тутди.

УЙҒУР ФАРҲОДНОМАСИНИНГ ТҮНҒИЧ АСАРИ

Низорий, юқорида куриб утилганидек, Зухриддинбек тавсияси билан «Ошиқлар достони» устида ишлашга киришар экан, унинг кузи унгидан Фарҳод, Мажнун, Вомиқ, Юсуф ва Навруз каби Шарқнинг қатор фидойи ошиқларининг сиймолари утади. Уларнинг ҳар бири алақачонлар дostonларнинг қаҳрамонига айланган, лекин айна пайтда, адабиётда шу образларнинг янги-янги талқинларини ишлашни ижодий беллашувга айлантирган мустаҳкам анъана ҳам юзага келган эди. Низорий дастлаб узига ҳар жиҳатдан яқин булган Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони олдида тухгайди. Фарҳоднинг ишқий саргузашти ҳақида асар яратмоқчи булади. Лекин намуна қилиб олаётгани асарнинг узи ниҳоятда мукамал ишланган. Бу ошиқлик ҳайкалининг ёнида яна бир ҳайкал яратишнинг нақалар мушкуллигини Низорий чуқур ҳис қилади. Лекин шоирни Навоий «Хамса»си мавзуларида янги асарлар яратиш ишпийёқи банд қилиб куйган эди. Қалбида муҳаббат ути ёлқинланиб, ақл булбули нолиш қилар эди. Шундан сунг шоир ишга киришиб кетади:

Таваккал айлидим, шуруъ айлидим,
Ки арвоҳлирдин хушуъ айлидим.

1841 йилда Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони яратилди. Шоирнинг бу асари Навоийнинг достонига жавоб хусусиятларига эга. Бироқ унинг анъанавий мавзу асосидаги мустақил асарга хос хусусиятлари кучлироқдир. Низорий асарини Навоий достонининг ихчамлаштирилган бир нусхаси сифатида баҳолаш ҳолларига ҳам дуч келамиз. Шу жиҳатдан «Уйғур классик адабиёти тезислари» асарининг муаллифлари томонидан билдирилган фикр купроқ диққатни гортади. Жумладан, В.Ғупур ва А.Хусайн ёзадилар: Низорий ва Навоий достони воқеаларини сақлаб қолгани ҳолда китобхонга енгиллик туғдириш мақсадида уни уз ифодалари билан қисқа баён қилиб берали. Демак, Низорий Навоийнинг мавзу ва образларини уз ижодий тамойиллари асосида янгидан қаламга олади. Уйғуршуносликда Низорий уз достони устидаги ишида фойдаланган қушимча манбалар

¹ Ғупур В., Хусайн А. Уйғур классик эдебийити тезислири. Бежин, 1987. 912-6.

ҳақида ҳам суз борганлиги маълум¹. Навоий ва Низорий «Фарҳод ва Ширин»ларининг муқоясасига таяниб гула асос билан шуни айтиш керакки, Низорий уз асари устидаги ишида Навоий достонига содиқлик билдиради. Уз ижодий фаолияти давомида устод «Навоийнинг жавоҳирларига куз солиб, ундан олтин гавҳарлар топган, шу гавҳарлар ёғдусида уз кунглини ёритган» Низорий достонини Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига таянган ҳолда яратилган уйғур «Фарҳоднома»си деб аташ мумкин. Уйғур «Фарҳоднома»сининг Навоийнинг буюк сиймоси билан алоқаси, биринчидан, Низорийнинг улуг устознинг инсон-парварлик қарашларини давом эттириб, она мамлакатининг оғир қисматларини, жафокаш халқининг ҳаётини енгиллаштириш ва уни маънавий бойитиш йулидан борганлигида, иккинчидан, шу ҳаётий ғояларни ифодалашда Навоий «Фарҳод ва Ширин»и сюжет ва образларидан ижодий фойдаланишидадир.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан танишган китобхон Шарқда узоқ даврлар давомида чуқур илдиз отган ва Низомий, Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий каби даҳо суз санъаткорлари томонидан қаламга олинган Фарҳод қиссалари руйхатининг янги бир асар билан бойиганлигини кузатади. Низорийнинг маҳорати шундаки, у «Фарҳод ва Ширин» воқеаларини икки минг уч юз мисрала муъжаз бир тарзда жонлантириб беришга эришади. Агар шу ижодий меҳнатнинг устига Низорийнинг Навоий достони сюжетига қушимча булган манбалардан ҳам фойдаланганлиги масаласини қушсак, шоирнинг катта санъаткорлиги янада равшанроқ кузга ташланади.

Низорийнинг уз асари устидаги ишида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»идан қай даражада таъсирлангани, айти пайтда, уз ғоявий нияти асосидаги мустақил изланишларини белгилаш мақсадида ҳар икки достон матни асосидаги айрим қиёсларга диққат қилиш лозим булади.

Туғри, алабиётшуносликда ушбу достон асосида айрим илмий ишлар қилинган. Филология фанлари номзоди Д.Рузиева «Низорий ижодида Навоий аънаналари» мавзуида олиб борган илмий ишида Навоий ва Низорий достонларининг бир-бирига тугаш уринларига ҳам диққат қилади. Олима Низорий уз асари устидаги ижодий ишида Навоий «Фарҳод ва Ширин» и-

¹Эршиддинов Б. Уйғур классиклири ижодийитидэ дастан жанри. Алмуту; «Наука», 1988. 85-б.

дан самарали озиқлангани ҳолда воқеаларнинг ривожланиб боришини узига хос тарзда қуради, деган фикрга келади. Д.Рузиевнинг таъкидлашича, Низорий «шу орқали узининг уй-фикрлари, ҳис-туйғулари, орзу-умидларини ифодалайди ва уйғур диёрининг гузал манзарасини жозибали қилиб тасвирлаб беради». Д.Рузиева уз тадқиқотида Низорий достонининг Навоий «Фарҳод ва Ширин»и сюжетига кура фарқли жиҳатларини ҳам курсатиб утган. Низорий «Фарҳод ва Ширин»ининг оригиналигини таъкидлаш мақсадида икки достон сюжети уртасидаги тафовутларга Б.Аршиддиновнинг юқорида эсланган «Муҳаббат достонлари»га бағишланган монографиясида ҳам эътибор қилинади. Биз тадқиқотда достоннинг кенгайтирилган адабий-тарихий, киёсий саҳндаги таҳлилини бердик. Бу мавзуда олдинги амалга оширилган ишлардан фарқли равишда Низорий асаридаги ислом нури ва тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ масалаларга тухтаб утдик.

Низорий достони Машриқ диёридаги Чин хоқонлигининг ҳаётидан лавҳалар чизиш билан бошланади. «Шавкатда гардун асос», «тахтда заррин либос» шоҳнинг ер юзасидаги хазиналари, кумиб қуйилган бойликларининг сон-саногига етиб булмас эди. Лекин унинг шу авж иқболига яраша таянчи, яъни фарзанди йуқ эди. Ҳамиша фарзанд тилаги, талаби билан яшарди. Замонлар утиб худди садафдан гавҳар пайдо булганидек, ҳақ унга уғил ато қилади. Бу гавҳар отанинг кузига нур бағишлайди. У уз шодлигини юрт билан баҳам куради. Халқни солиқлардан озод қилади.

Бола доя қулида парвариш топа бошлар экан, унинг юзидан, кузидан, қуйинг-чи, бутун вужудидан шуъла таралиб турар эди. Лекин у йиғлаган пайтларида йиғи овозидан фиरोқ дарди шабадаси келар эди. Худди шу ердан бошлаб асарнинг тасаввуфий мундарижаси кузга ташлана бошлайди. Хоқон болага ном қуйиш учун донишмандларни йиғади. Улар зийраклик ва ҳикмат билан Фарҳод деган номни топадилар. Боланинг юзида ишқ, тилида дард нишонларини курганлар Фарҳод номини шу асосда ҳарфма-ҳарф шарҳлаб берадилар.

Рузиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. «Адабий мерос», 1971. 2-к. 71-б.

Ушга ерда. 75-76-б.

Эршиддинов Б. Уйғур классиклири ижодийида дастан жанри. Алмату: «Наука», 1988. 139-б.

Навоий ва Низорийй дostonларининг сюжетлари уртасидаги тафовутлар Низориййнинг қаҳрамонлар саргузаштини ҳикоя қилишдаги айрим узгаришлар, қушимча лавҳаларда кузга ташланади. Шу билан бирга, уйғур шоири Навоий дostonидаги айрим мафҳумларни узича талқин этиб, узича шарҳлаб боришида ҳам маҳорат курсатади. Низорийй дoston воқеаларининг бошланишиданоқ Навоий асари сюжетига ҳамоҳанг ҳикоя тизмасини яратиб келар экан, Фарҳодга ном қуйилиши лавҳасини Навоий мисраларига жавоб мазмунига эга булган санъатлар билан жило беради.

Билингким, чу «Фо» ҳарфи Фурқатга дол,
Ки, «ро»си онинг майл ригбатга дол.
Яна «ҳо»си ҳижронга булди қарин,
«Алиф»дак қаддилур аламга яқин.
Чу «дол» улди чакмакка дард-бало,
Ки отидаки нуқтага мубтало.

Кейин Фарҳоднинг бешик даври тасвирлари бошланади. Низорийй узи урганган қушимча манбалар асосида булса керак, болани ун икки ойда бешикдан туширдилар деб ёзади. Бола уч ёшга киради, лекин унда ун ёшлиларнинг камоли бор эди. Бироқ унда шодмонликдан асар ҳам йуқ, болани бепоён ғамгинлик ураб олган. Уқиса, адаб урганса, ҳикматлардан хабардор булса, узгариш пайдо булар деб, уни муаллим қулига топширадилар. Лекин Фарҳод муаллимнинг узичалик донишга эга эди. Фарҳод хулқу одоби камол топиб борар, шижоатда ҳам ҳаммани ҳайратга соларди. Ҳою ҳавасга майли йуқ, лекин ишқ эли каби доим фиғон чекади. Агар суз орасида ушшоқлар ҳақида гап борса, унинг авзойи, ҳолати дарҳол узгарар эди. Агар китоб саҳифаларида муҳаббат сузини уқиб қолса уни оғзидан қуймас эди.

Дostonдаги кейинги тасвирлар ҳам Навоий асарининг ҳикояси чизигида борали. Бу ҳолни асарда навбатдаги бобга қуйилган сарлавҳадан ҳам сезиб олиш мумкин. Унда уқиймиз: «Ҳоқони Чин Мулкоро вазир бирла маслаҳат қилиб ҳамма аҳли ҳикмат, муҳандиспешаларни жамъ қилиб, турт боғ ичинда турт иморати Эрам монанд бано айлаб, ул меъмор санъатин шаҳзода гамошо қилиб, Қорани сангтарошдин санъатлар мулоҳиза қилиб, харубур метин кузига марғуб

курунуб, Қорандин касб қилғони»¹. Фарҳоднинг уз тож-тахтини ҳады этмоқчи булган отасининг таклифига рад жавоб бериши тариқат буйича нафсдан воз кечишнинг биринчи нишонаси эди. Низорий Фарҳоднинг шоҳликнинг ғаройиб хазинасига кириши ва у ерда оинаи Искандарий билан танишуви эпизодларида ҳам татаббунинг яхши намуналари кўзга гашланади. Воқеалар баёни давомида оинаи Искандарий билан боғлиқ булган ҳикоя тизмасида Навоийга кура бирмунча узгача талқин юзага кела бошлайди. Низорийга кура оинаи Искандарийда Фарҳод дастлаб Яман мамлакати манзаралари, Яман сафаридан қайтгач эса, арман куҳсорлари билан танишади. Низорий достонида Фарҳоднинг Искандар тилсимини ечиш учун Юнонга эмас, балки Яманга сафар қилиши ҳам Навоий сюжетидан узгачалик эди. Низорий Навоий достонидаги Фарҳоднинг сафар асносида Суҳайло ва Суқрот билан мулоқотлари, дев ва аждарни улдириш эпизодларини сақлаб қолгани ҳолда бу лавҳаларнинг маконини Яманга кучиради. Бу уринларда Низорий қисса тарихи билан боғлиқ қушимча манбалар таъсирида ҳаракат қилган куринади. Бироқ Навоий асаридаги Фарҳоднинг Юнонга сафари жуда катта мазмунга эғалигини ҳам таъкидлаш керак булади.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг Яман сафарини итмомига етказиб, Чинга қайтиши воқеалари баёнидан кейин уттиз мисрадан иборат бир маъвиза келтирилган. Ишқий-романтик дoston таркибида фалсафий-ахлоқий қарашларни уз ичига олган маъвизанинг урин олиши дастлабки қарашда кутилмаган бир воқеадек туюлади. Лекин адабиёт тарихида бундай ҳоллар учрайди. Жумладан, китобхон Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достони хогимаси олдида панд-насиҳат характериға эға булган маъвиза билан танишади. Бундай ҳолларда уз қаҳрамонларининг фаолиятини, умуман воқеаларнинг оқимини кузатиб бораётган муаллифнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари акс этади. Фарҳод Навоий достонида Юнонга борар экан, у ерда Суҳайло ҳоким ва Суқрот каби жаҳоний билимға эға булган донишмандлар билан танишди ва уларнинг избосарлари булиб қолди. Суҳайло ҳоким ва Суқрот Фарҳодға тилсимлар, авлодлар йиққан ҳадди-ҳисобсиз

¹ Низорий дostonлари 129-6.

бойликлар йулини тусиб ётган дев ва аждарларга қарши кураш ва уларни маҳв қилиш йулларини ургатдилар. Навоий Аҳраманни одамзоднинг адолат ва осойишталик йулидаги интилишларига ғов булиб ётган ёвуз кучлар гимсоли сифатида тасвирлайди. Низорий Фарҳоднинг ана шу ғоят таҳликали, машаққатли сафарини тасвирлар экан, маъвиза йули билан лирик чекиниш қилади ва Яманла Фарҳодга дуч келган кучларнинг мажозий моҳиятини донишманд суз санъаткори тафаккури билан характерлаб беради.

Низорийнинг тасвирлашича, одамзоднинг нафси ҳасад ғорининг оғзида турган аждар кабилер. Унинг иши ҳасадгуйлик ва уз домига торғишдан иборат. Аҳраман эса, такаббурлик билан ҳирсдир, у кишининг димоғига уя қуриб олдимидир, уни хароб қилмай қуймайди. Такаббурлик ва ҳирс эгалари геварак-атрофидагиларгагина зиён-заҳмат етказиб қолмай, оқибатда узларини ҳам маҳв қиладилар.

Маъвиза шу тарзда ҳикматлар силсиласи билан мавжланиб боради:

Ҳасад ғорининг ажлари нафсдур,
Хиёлотиди фосид оро ҳабсдур.
Такаббур била ҳирсдур Аҳраман,
Димоғинг аморида тутмиш ватан.
Тағофул эрур бу тилисми жаҳон,
Ки бу найранг ичра булубсан ниҳон.
Риёзаг хаданги муҳайё қилиб,
Қаноатда қаддингни чун ё қилиб.
Раҳо айлагил уқни Фарҳодвор,
Ки аждар ниҳодидин урлот дамвор.
Садоқат қиличин қилиб тезрак,
Ки ул девни қатл қилмоқ керак.
Чу огоҳлиқдин сонга барса даст,
Ки гафлат тилсимини қилғил шикаст.
Қилиб ақлни Хиэрдек раҳбар,
Кунгул сиридин анда олғил хабар.
Вужудингдин улса бу ишлар аён,
Ки Сукрот булмоқға йуқтур гумон .

¹ Низорий дostonлари. 165-6.

Бу мисраларда кузга яққол ташланиб турувчи ғоя шоирнинг тасаввуфий қарашлари билан боғланади. «Фарҳод ва Ширин»нинг ботиний мазмунини ташкил қилган қаҳрамоннинг комиллик йулидаги юришлари нафс ва такаббурликни маҳв этишдек қатор поялардан утишни тақозо этар эди. Фарҳод шу йулда изланди ва нафс—аждарни, такаббурлик—Ахриманни енгди. У энди комиллик поғоналаридан яна илгарилаб бориши керак. Достондаги бу эпизодларнинг зоҳирий маъноси ҳам ғоят ибратлидир. Сулук йулига кирган ринд шариат қоидаларига ҳам риоят қилмоғи вожибдир. Аини пайтда, Низорий инсонни инсончасига яшашига монелик қилувчи хулқ-атворларни, салбий иллатларни танқид остига олиш билан уз замонасининг йулдан озган кишилари, қатламларига таъсир курсатмоқчи булади. Шоирнинг ана шу олижаноб ғояларини ифодалашига Фарҳоднинг Яманга сафари вақтидаги воқеотлар ниҳоятда қул келган.

Юқорида Кошғар ҳокими Зухриддинбекнинг Низорийга ошиқлар ривоятлари, ҳикоятларини назмга солиш ҳақидаги таклифи эланди. Шу муносабат билан у ерда уртага ташланган «ошиқлик» ниҳоятда кенг маънода булиб, тасаввуфий талқинларга бориб боғланиши ҳам қайд қилинган эди. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Сукротнинг Фарҳод ишқини изоҳлаб айтган гаплари эланган эди. Низорий юқоридаги маъвизада «ҳақиқат ёрига кунгил берган киши суқротчасига яшаш керак» деган ғоят муҳим фикрни ҳам илгари сурди.

Фарҳод оинаи Искандарийда куринган тоғлар улкаси булган Арманияни, Армания гүзали Ширинни излаб топади. Бу ишда унга сайёҳ Шопур ҳамроҳлик қилади. Фарҳодни бу ерда тоғ қазувчилар билан учрашуви, уларнинг огир меҳнатига ачиниши, узи Қорунчасига меҳнат қуроллари ясаб ишга кириб кетиши, томошага келган Ширин билан учрашуви, ариққа сув очилиши, Меҳинбону қасридаги зиёфат лавҳалари Навоий достони ҳикояларига уйғундир.

Бировким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон, курди терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хуб,
Бу бустон саҳнида гул куп, чаман куп,

деб узига хитоб қилиб, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий каби суз санъати даҳолари асарларига муваффақиятли жавоблар

ёза олган Алишер Навоийга узини шогирд деб билган Абдураҳим Низорий уз тасвирларида мустақил йул тутади. Маълумки, Низорий уз асарида Навоий достонидаги воқеаларни босқичма-босқич баён этиш йулини тутмаган, балки неча юз мисрада ифодаланган воқеаларнинг муҳим булакларини, уларнинг яхлитлигини таъмин этиб берувчи лавҳаларни бир боб ва бир неча мисрада муъжаз тасвирлаш тамойилига амал қилган. Фарҳоднинг Арманияга кетгач, тоғ қазувчилар билан учрашиб узи инсонийлик расмини тутиб ишга киришиб кетиши лавҳаларининг баёни:

Фарҳод тоғ қазувчиларнинг аҳволига назар ташлаб, раҳми келди ва уларга бирор чора билан мадад қилишни кунглига тугди. Ишбошидан вазиятни сураган эди, халойиқ арзи ҳол айтишга утди ва деди: бу иш шоҳимизнинг ҳукми билан бошланган. Уч йил булдики, бу машаққатга дучормиз. Куриниб турган тоғ устида катта бир денгиз бор. Ушандан бир дарё сув олиш фикри бор. Лекин тош кесаверишдан ҳаммамизда заифлик юз бермоқда. Азиз умрларимиз тугашга қараб юз тугди. Улар шу сузларни айтишиб, зор-зор йиғига тушдилар. Бу ҳол Фарҳодга жуда таъсир қилди, Шопурга маслаҳат солди ва деди: ойнада Шириннинг шаклини курган эдим, энди суҳбат билан узини ҳам топадиганга ухшайман. Халойиқни бу меҳнатдан озод қилай. Бир ишни амалга оширайки, у дostonга айлансин, жаҳон саҳифасида ёдгор булиб қолсин:

Ки Фарҳод бичора пур дарду ғам,
Таваккул қилиб ишқа қуйди қадам.
Ясаб нача теша била бир метин,
Ки пинҳон онго сув бериб шоҳи чин.
Ки юз теша вазни била путти ул,
Ки метин суқуб кориға урди қул.
Онинг зарбида сочроғон риза тош,
Чиқиб айлагай чарх жисмин харош.
Ёғиб санг ҳаводин, тутулди қуёш,
Икки минг киши тошубон реза тош.
Чиқар зарбидин раъд янглиғ садо,
Мунинг кориға ал қилиб жон фидо.
Йиқин муддат ичра бир ариқ,
Ясаб ойна янглиғ онча силлиқ .

¹ Низорий дostonлари. 183-б.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан хабардор булган ҳар бир укувчи учун юқоридаги лавҳанинг узида Низорий асарининг анъана билан алоқали жиҳатлари ҳам, ундаги узига хос янги чизгилар ҳам бугун нозикликлари билан аён булади.

Юқорида Низорий достонида Навоий талқинларидан фарқли оинаи Искандарий воқеасидан кейин Фарҳоднинг Юнонга эмас, Яманга боришини эслаган эдик. Низорий Фарҳоднинг Яман сафари вақтида Чиндан йўлга чикиб Бежин (Пекин) орқали утганлигини таъкидлайди. Худди шундай узига хослик ва янгиликларни Фарҳоднинг Арманиядаги фаолияти давомида ҳам учратамиз. Низорий Фарҳоди Арманияга келар экан, у ерда Бесутун тоғи этақларида ариқ очиш иши билан машғул одамлар ила учрашади. Шоир шу боб сарлавҳасида «Фарҳод Арман жонибига бошлаб, кўҳи Бесутун қозғон халойиққа етганда ҳолига раҳм қилиб, метинни қулига олиб, чопиб, халойиқнинг уч йиллик ишин бир лаҳзада қилган хабари Ширинга маълум булуб, келиб мусофирдин пурсиши аҳвол қилғони» деб ёзади.

Воқеалар ҳикояси давомида Бесутун тоғи атамаси яна бир неча дафъа қаламга олинади.

Келиб кўрди чун Бесутун тоғни,
Бу тоғ ичра чун қор қилмоғни.

Маълумки, Бесутун тоғи Эронда Техрон билан Кирмон уртасида жойлашган булиб, афсонавий бир тарзда бадиий асарларга сингиб кетган. Тарих асарлари унинг деворларига ёзилган турли битиклар, расмлар ҳақида гувоҳлик берадилар. Шундай битикларидан бири Эрон шоҳларидан Аҳмонийлар даврида ҳукмронлик қилган Доро томонидан ёздирилган эди. Бесутун тоғи, ундаги ёзувлар, расмлар ҳақида Шарқда турли мундарижаларга эга булган ривоятлар, афсоналар кенг тарқалган. Шундай афсоналардан бирини Низомий «Хусрав ва Ширин»да эслайди. Айни пайтда, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳоднинг уша машҳур Бесутун тоғи орқали йўл очиши, шу тоғ деворларига Ширин суратини чизиши лавҳалари тасвирлари ҳам берилади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида воқеалар Чин ва Арманияда кечади. Шунга кура, у ерда Бесутун тасвири йўқ. Фарҳоднинг Арманияга бориши, тоғ этагида ариқ очиши тасвирларида

бирор тоғнинг номи эсланмайди. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Ширинни излаб Арманияга борган Фарҳоднинг у ерда ариқ очаётган меҳнат аҳли билан учрашуви Бесутун тоғи этакларида руй беради. Шарқ халқлари тарихи, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий асарларидан яхши хабардор булган Низорийнинг Бесутун тоғининг жуғрофий урнидан беҳабар булган деб айтиш қийин. Бу уринда шоирнинг уз ижодий иши давомида шартли талқинларга ҳам йул куйганлигини айтиш керак булади.

Низорий Арманияда Фарҳод томонидан қазилган ариқ ва ҳовуз номларини ҳам узича атайди.

Ариқни дебон исми «Наҳрун–нажот»,

Саршорининг отин «Айнул–ҳаёт».

Дostonда кейинги ҳикоялар давомида ариқ очиш ишлари якун толиб, Меҳинбону билан Ширин Фарҳоднинг муъжизакор меҳнати билан муборакбод қилиб турган бир шароитда Армания устида Ширинга уйланиш ниятида йулга тушган Хусрав Парвез пайдо булади ва севишганларнинг ҳам, севишганларни ардоқлаб турган элнинг ҳам осойишталигини бузади.

Шарқ адабиётида биринчи маротаба Навоий дostonида ишланган бундай талқин Низорийда катта таассурот қолдирган куринади. Зотан, шоир Навоий асаридаги Армания устига Хусравнинг босқини, вайронагарчилик, ҳийла-найранглар, гуноҳсиз одамларнинг бемаҳал улими каби мудҳиш ҳодисаларни Хитой–Манжур босқинчилари зулми остида эзилаётган уз юртида ҳар қадамида курар, уз халқи тақдири учун ички бир дард, чет босқинчиларига сунгсиз бир нафрат билан яшар эди. Чунки босқинчилар, мустамлакачилик сиёсатини юргизаётган зурвонлар Шарқий Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга йул бермас, уруш-талашлар эса яна халқнинг тинкасини куриитар эди. Низорий уз дostonида устоз тасвирларига издош булиб Хусрав босқини ва унга қарши Фарҳоднинг, бутун Арманистоннинг курашини тасвирлар экан, қалами илдамлайди, тили бурролашади, тасвирларида ута жонлилик бошланади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида асар воқеаларининг яқин ярмини ташкил қилган Хусрав босқини воқеалари Низорий асарида шоирнинг узи ганлаб олган ижодий тамойил асосида қисқа, анча содда лавҳалар воситасида берилади. Фарҳоднинг Арманияни қамал қилган Хусрав билан баҳслари, Шириннинг Хусрав таклифини эшитиши билан изтироблари, Меҳин-

бонунинг бир томондан Ширин тақдири учун, иккинчи томондан Армания халқи қисмати учун қайғуришлари, Меҳинбонунинг Фарҳод кадр-қиммати ҳимоя қилиб Хусрав билан элчилар орқали муҳофазаси Низорий асарида жуда қисқа тасвирлар орқали берилди, улардан айримлари умуман тушириб қолдирилади. Лекин уйғур шоири бу воқеалар тизмалари билан боғлиқ булган ғоявий ниятни муҳтасар лавҳалар орқали тасвир этиш йулида жиддий изланади ва куп ҳолларда уз олдиға куйган вазифанинг кулай ечимларини топади.

Бир характерли мисолға диққатни қаратайлик.

Шарқ адабиётида чуқур илдиз отган Фарҳод, Хусрав ва Ширин афсонасини катта мустақил дoston сифатида ишлаган Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonидан бошлаб ҳамма асарларда Хусрав билан Фарҳоднинг машхур диалоглари бор. Низомий, кейинча эса, Хусрав Деҳлавий, Навоий дostonларида бир-бирига шакл жиҳатидан яна яқин булган бу диалог икки бир-бирига қарама-қарши булган кутблар – Фарҳод билан Хусравнинг руҳий оламларини яққол курсатиб беради. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида асар сюжетининг авж нуқтаси ҳам шу диалогдир.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида ана шу анъанавий Хусрав ва Фарҳод диалогига кузимиз тушмайди. Дostonда худди уша машхур диалог урнида «савод айлади» ва «жавобин бериб» сузлари билан бошланувчи иккита байт мавжуд. Шоир турт мисрадан иборат шу парчада аввало уша машхур диалогни эсга солувчи сузлар қуллади, ушандан келиб чиқадиган хулоса руҳидаги сузлар тизмаси билан Хусравнинг маънавий мағлубияти манзарасини яратиб беради.

Дели: ай ҳазин, сан ничук одами,
Тушубдур бошинға бировнинг ғами.
Жавобин бериб ишқдин минг калом,
Онго айлади сўз қилурни ҳаром.

Ушбу икки байтнинг дастлабки икки мисраси анъанадан кам фарқ қилмади. Бироқ кейинги икки мисрадаги тасвирлар оригиналдир. Унда ишлатилган сузлар пурмаънолиги, залворлиги, мантиқнинг кучлилиги билан Фарҳоднинг сервиқор ички ва ташқи оламини очиб беради. Байтнинг мазмунига диққат қилайлик. Фарҳод Хусравнинг – Сен узинг

кимсан, қандай одамсан, қайси гулнинг ғами билан юрибсан, каби гапларига жавоб берар экан, ишқнинг завқи оташи билан суз айтиб, Хусравнинг оғзини очирмай қуиди дейилади у ерда. Фарҳод Хусравни мантиқ кучи билан миҳлаб қуйган эди. Фарҳод тоғда жон таслим этар экан, Ширин унинг жасадини олдириб келади ва видолашиш учун олдига кирмоқчи булади. Шунда Шириннинг Меҳинбонудан илтимоси бор.

Навоийда:

Деди Бонуға: Будур илтимосим,
Ки бир дам тутмагайлар халқ посим.

Низорийда:

Деди Бонуға: Эй кузум равшани,
Ки тафвиз этибман худоға сени.
Киши калмасун қошима бир замон
Халойиқ манго лазҳа берсун амон.

Навоийда:

Вафода ул уз инсофини олмиш,
Ул айлаб уз ишин, иш бизга қолмиш.

Низорийда:

Кетибсан фалакдин куруб сарзаниш,
Ки навбатда қолмиш қолди монго эмди иш.

Юқоридаги бир-бирига яқинлик билан бирга Низорий достонида Шириннинг Фарҳод жасади устидаги йиғиси берилган булиб, бу лавҳа Навоий достонида йўқдир. Ҳаётдан бемаҳал кетган энг яқин кишиси шаънига Шириннинг бу йиғиси халқ оғзаки ижодидаги марсияларнинг энг мукамал намуналарини эслатади.

Деди: Оҳ, меҳнатда утган ғариб,
Мени даб, ки тоғ ичра юрган ғариб.
Висолим била булмодинг баҳраманд,
Сонго яткузуб чарх турлук газанд.

Бу янглиғ сени курмасам, кошки,
Ки ҳасрат била улмасам, кошки.
Ки ишқимда қилдинг вафодорлиғ,
Бажо келтурубсан монго ёрлиғ.
Мани даб қилиб кўҳни долазор,
Сонго ҳам қилой ман бу жонни нисор.
Тириклик керакмас сенингсиз монго.
Муродим будурким етишсам сонго.
Қилибсан бақо мулкида шоҳлиқ,
Қилой эмди сан бирла ҳамроҳлиқ.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ошиқ-маъшуқларнинг фожиали улимлари ва уларнинг жаннатга тушишлари тасвирлари билан якунланади. Негадир, Низорий аънада мавжуд Фарҳод вафотидан кейин Арманистонга етиб келган Баҳром томонидан Меҳинбону авлодидан булган бир кишини бу ерга подшо қилиб кутарилиши, янги шоҳ қилиб кутарилиши, янги шоҳ даврида мамлакат унглана бошлаганлигини тасвирловчи эпизодларни келтиришни лозим топмайди.

Низорий уз ҳомийси Зухриддинбекнинг ошиқлар ҳикоятини халққа етиб борадиган даражада содда бир тарзда назм қилишдан иборат топширигини адо этди. Ошиқларнинг соддагина қилиб тасвирланган янги ҳикоятида халқ тақдири, ватан тақдири билан боғлиқ булган инсонпарварлик қарашларини ифодалаш ҳам кўзда тутилган эди. Бу ғоявий ният асарнинг мағз-мағзига сингиб кетди.

Низорий узининг «Фарҳод ва Ширин» достонини ихчам сюжет асосига қурар экан, Навоий достонидаги муфассалликни кўзда тутиб, уз китобхонининг диққатини устоз асарига торта борди. Масалан, Низорий Фарҳоднинг ариқ очиши ва шу восита билан Ширин билан илк дафъа куришуви эпизодларига бағишланган бобнинг якунида уз китобхонига мурожаат қилиб ёзади:

Ориқнинг сифотин қилиб ихтисор,
Ки қаср айламоқни қилиб ихтиёр.
Узун истаган «Ҳамса»дин топғуси,
Ки суз юзидин пардани очқуси.

Армания қамали кунларида Фарҳоднинг тоғдаги Хусрав соқчилари назорати остидаги ҳаёти, ҳийла билан улдирилиши, Шириннинг Фарҳод жасади устида жон бериши, Арманияга

Баҳромнинг етиб келиши, Чин арбобларининг Фарҳод билан Шириннинг туш қуришлари воқеаларининг тасвирларидан кейин Низорий яна китобхонга қарата суз очади:

Булар васфи татвил эрур «Хамса»да,
Ҳама сузи тафсил эрур «Хамса»да.

Уйғур адабиётшуноси Ю.Мухлисов Низорий достонида Фарҳод ва Ширин ҳикоятининг асосий йуналиши эътибори билан мухтасар бир ҳолда берилишини «янги бир адабий услуб»¹ сифатида характерлайди. Биз ҳам Ю.Мухлисовнинг фикрини қувватлаганимиз ҳолда, Низорийнинг уз асарини Фарҳод ҳикоятининг асосий нуқталарини ижодий янгидан қуриш заминида яратиб, воқеаларнинг муфассал тафсилоти билан танишишни Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига ҳавола этиш тамойилини «янги бир адабий услуб» сифатида қабул қилиш тарафдоримиз.

Адабиёт тарихида ворисийлик табиий бир ҳол булгани каби ворислар томонидан уз устозларининг номларини ҳурмат билан эслаш, уларнинг хизматларини муносиб баҳолаш ҳам шараф саналган. Низомий Ганжавий узининг «Хусрав ва Ширин» достонида икки уринда Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сини эслайди. Низомий бир уринда Фирдавсийни устоз сифатида эслаб, «Шоҳнома»даги «Хусрав ва Ширин» ҳикоятини қаламга олади. Лекин устод Фирдавсий у ҳикоятнинг ишқий мағзини ташлаб кетган. Мен эса уни янгидан ишқнома сифатида ёзмоқдаман деб таъкидлайди. Низомий иккинчи бир уринда эса, Фирдавсийни эслаганда «Мен «Хусрав ва Ширин» асарида ҳаким Фирдавсий «Шоҳнома»сида айтилганларни такрорламадим, агар у ёзганларни мен ҳам такрорласам, унинг қадрини синдирсам, менинг ҳам қадримни синдирадиганлар топилиб қолали», деб айтади². Шу уринда «Фарҳод ва Ширин»да устоз Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар катта ҳурмат ва эъзоз билан эслангани ҳолда Навоийнинг анъаналарга талабчанлик билан қараши, утганлар юрган йулдан юриш, улар кезиб чиққан гулзорга

¹ Мухлисов Ю. Эсирлер ва эсэрлэр. Алмуга; «Наука», 1973.-84-б.

Низомий Ганжавий. Куллиёт. Чилди I. «Хусрав ва Ширин». Душанбе, «Ирфон», 1981.саҳ.59.

қайтадан кириш мақбул эмас, деб айтганлари хотирга келади¹. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ига мурожаат қилиши батамом узгача мазмунга эга. Бу уринда Низорий «мен Навоийнинг катта достони ёнида ўзимнинг кичик достонимни яратдим. Фарҳод ва Ширинлар саргузаштини муфассал билмоқ истаганлар Навоий «Фарҳод ва Ширин»ига мурожаат этсинлар, деб таъкидламоқда.

Чу сузни қилиб мундо мужмал баён,
Навоий қилибдур мутававал баён.
Киши истаса нақл татвилини,
Топор «Хамса»да кулли гафсилени².

Бундай ҳавола йули Низорий адабиётга олиб кирган янги бир услубдир. Низорий «Фарҳод ва Ширин» достонини яратишда бундай йул тутиши унинг уз асарининг ғоявий-бадий мундарижа жиҳатидан тугаллигига ишорадир. Айни пайтда, бу муаллифнинг «Фарҳод ва Ширин» мавзуидаги достонларни асардан асарга йул бор, адабий алоқалар самараси сифатида яратилган бу асарлар бири иккинчисини тулдиради, деган эътиқоди ҳам эди. Яна бир муҳим жиҳати, Низорий туркий тилда яратилган ҳамма асарлар, жумладан, Навоий «Хамса»си уйғурларга ҳам таниш, ҳам яқин деб таъкидламоқда.

Уйғур Фарҳодномасининг шакл хусусиятларига кура олганда Низорийнинг моҳир суз санъаткори эканлиги намоён булади. Шоир уз асарида дастлаб уйғур халқининг ҳаётига доир энг юксак идеаллар куйчиси сифатида танилади. Шоир уз халқининг ўтмиш тарихини, яшаш тарзини, урф-одатларини, фольклорини яхши билади. «Фарҳод ва Ширин» орқали давр муаммоларига жавоб қидирган шоир достон воқеаларини узи яшаётган ҳаётга яқинлаштириш йулини тутди. Шу жиҳатдан Д.Рузиева «Низорий афсонавий воқеаларни ҳаётга яқинлаштиради. Навоийдаги реалистик тамойил Низорийда давр, шароит тақозоси билан бирмунча шаклланган ҳолда учрайди», деганда ҳақдир.

¹Алишер Навоий. МАТ. VII жилд. 44-6.

²Низорий достонлари. 142-б.

Рузиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. Адабий мерос. 1972. 2-к. 77-б.

Низорий асар тилида пухта ташбеҳлар, муболағалар, сифатлашлар қўллайди. Уларнинг айримлари муайян уринларда салафлар дostonларида қўлланган санъатларни эсга солади. Масалан, Низомий узининг «Хусрав ва Ширин» дostonида Фарҳод тоққа ҳамла қилганида унинг қўлида «тошлар мумдек эрирди», деб тасвирласа, Навоий Қоран гош кесиш санъатини таъриф этиб:

Игик тешалариға ҳар қаро тоғ,
Пичоқ оллинда андоққим сариг ёғ,

деб ажойиб муболаға яратади. Низорий шунга яқин турган тасвирларида «тошнинг ҳамирдек осонлик билан кесилиши» мафҳумини қўллайди:

Чу асбоб оллида тошдур ҳамир,
Ёғочдек шажарни ясаб дилпазир.

Низорий Фарҳоднинг беқиёс куч-қудратини тасвирлаш мақсадида бир уринда «унинг кузи унгида тоғ бир тол дарахтидек» уридан осон қўзғаладиган нарса булиб куринади, деб ёзади:

Чу ким зур бозулуқ айлап падид,
Келиб ларзига куҳ ондоғки бед.

Низорий уз асарида Навоий «Фарҳод ва Ширин»ида булганидек, ҳар бир бобнинг муқаддимасида шу бобда ҳикоя этилажак воқеалар тизмасига ишора қилувчи бароати истиҳлол байтини қўллайди. Навоий Фарҳоднинг Юнонга сафари вақтида Искандар тилсимини очиш йулидаги саъйи ҳаракатларни тасвирлашга бағишланган боб муқаддимасида ажойиб бир бароати истиҳлол яратган эди:

Чу зулмат раъяти булди нигунсор,
Қуёш Искандари кургузди рухсор.

Фарҳод тилсим очиш йулида экан, Аҳраманни бартараф этгач, бир чашма ёнига борали ва у ерда Шарқ адабиётида раҳнамо тимсоли сифатида галқин этиб келинган Хизрга йулиқади. Хизр Фарҳодга оқ фотиҳа беради. Энди унинг йулидаги жумбоқлар ечила бошлаган, дев ва аждар каби қоронғулик шарпалари чекина

бошлаган эди. Шунга кура ҳам Навоий янги боб олдида қуллаган юқоридаги бароати истиҳлолида «қоронғулик қушинининг байроғи оёқ ости булиб, қуёш Искандари юз курсатди» деб айтади. Низорий достонида ҳам бу тахлитдаги санъаткорона қулланган бароати истиҳлоллар талайгинадир. Фарҳод Яман сафари вақтида аждаҳо ва Аҳраманни музаффарона енгиб йулда давом этар экан, янги боб олдида қулланган бароати истиҳлолда Низорий суз аждари ишга тушиб дамига торта бошлаган эди, нафс лашкари йуқликка юз тутди, деб айтади. Бу Навоийга яқин ва уз навбатида гузал бир бароати истиҳлолдир.

Чу суз аждари ул замон чекди дам,
Нақулот хайлини қилди адам¹.

Шу йусиндаги ҳамоҳанглик ва айни пайтда суз санъатининг нозик жилолари билан зийнат топган узига хосликнинг Навоий ва Низорийларнинг дostonларида ҳар боб хотимасида қулланган соқийга хитобда ҳам кузатамиз.

Фарҳоднинг Жамшид жомини қулга киргизиб, Искандар тилсимини очиб, Ширин ватанини излаб йулга тушиши олдидаги боб хотимасида Навоий соқийга мурожаат қилиб айтади:

Кетур соқий, менга ишрат оёғин,
Ки даврон берди мақсудим суроғин.
Мени чун қилди шоҳи Армани зор,
Чекай бир неча соғар арманивор².

Низорий достонида қулланган соқийна қуйидагичадир:

Тут, эй соқий, жоми Жамшидни,
Кургай аксида акси хуршидни.
Шу ойдин улсун муродим аён,
Чу ёримдин Арманда топғум нишон.

Фарҳод қиссасини кенг китобхонлар давраларини кузда тутган ҳолда содда бир услубда яратишни мақсад қилиб олган шоир афсоналар, халқ китоблари учун характерли булган тас-

¹ Низорий дostonлари. 150-б.

Алишер Навоий. МАТ. VIII жилд. 222-б.

вир воситаларига куп мурожаат этади. Фарҳод Яманга бориб Суҳайло ҳаким билан мулоқотда булар экан, ундан куп угитлар эшитади. Суҳайло ҳаким Фарҳоднинг отасига ҳам алоҳида эътибор қилади. Кейинча Жомоспдан мерос булиб қолган ҳамма ишларни Фарҳодга топширган ҳаким жон таслим қилади. Шоир шу мотам муносабати билан хоқоннинг ҳолатини тасвирлар экан, айни халқона сузлар қўллайди:

Чу хоқони Чин йиғлоди зор-зор,
Вазир бошлигин булдилар ашқбор.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и вазн масаласида анъанадан чекинади. Маълумки, Шарқ адабиётида X–XI асрлардан бошлабоқ дostonнинг турига кура, уларнинг вазнлари ҳам аниқ бир қиёфа касб этган эди. Қаҳрамонлик дostonларининг мутақорибда, ишқий дostonларнинг ҳазажда ёзилиши анъана тусини олган эди. Юсуф Хос Ҳожибнинг дидактик характердаги «Қутадғу билиг» дostonи мутақориб баҳрида ёзилган. Ушбу асарнинг улчови юзасидан илмий адабиётлардан урин олиб келган баҳсларга хулоса ясаб, филология фанлари номзоди Қ.Каримов «Қутадғу билиг»нинг нашрига ёзган муқаддимада қуйидагиларни айтади: «Қутадғу билиг» аруз вазнининг мутақориб баҳрида ёзилган. Шунини ҳам таъкидлаб утиш керакки, асарнинг узида мутақориб мусаммани маҳзуф ва мутақориб мусаммани мақсур вазнлари бир-бири билан урин алмаштириб ишлатилаверди. «Қутадғу билиг»да ҳам бу икки фаръий вазн тез-тез бир-бири билан алмашилиб туради». Низорий дostonи йирик эпик асарлар учун қабул қилинган ва Шарқ назми арузнинг энг оҳангдори ҳисобланиб, «жанговар улчов» деб ном олган мумтоз баҳрларидан мутақориб мусаммани мақсур баҳрида яратилди.

Суруб сузни мундоғ фасона тузуб,
Хирад гулшанида тарона тузуб.
фаувлун фаувлун фаувлун фаул.

Шу уринда «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри»

¹Бертельс Е. Низами и Фузули. М., 1962. Стр.219.

²Каримов Қ «Қутадғу билиг» асари ҳақида. «Қутадғу билиг». Т., Фан, 1971. 24-б.

монографиясининг муаллифи Б.Аршиддиновнинг Низорий дostonларининг вазни хусусида йул куйилган бир ноқис хулосасига тухтаб утиш керак булади. Олим уз асарида Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳазаж баҳрида ёзилган деб курсатади . Бу фикрнинг асоссизлиги ҳақида қаноат ҳосил қилиш учун Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан Навоийнинг ҳазаж асосидаги «Фарҳод ва Ширин»идан куйидаги мисолларни муқояса учун келтирамиз.

Навоийда:

Деди: Қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ,

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ.

Ҳазажи мусаммани мақсур.

Низорийда.

Хирад тавсани барди суздин хабар,

Такаллум била сочи ширин шакар.

Мутақориб мусаммани мақсур.

Шунга қарамай, асарда қаҳрамонларнинг ишқий саргузаштлари ҳам, қаҳрамонлик лавҳалари ҳам мутақориб асосида узининг гузал поэтик ифодасини топган деб айтиш мумкин.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН» ТУРКУМИ

Уйғур адабиётида Шарқ назмиётида катта урин тутган «Лайли ва Мажнун» мавзуи асосида ҳам талайгина асарлар яратилган. Улар уртасида XIX аср муаллифларидан Мулла Фозил қаламига мансуб «Лайли ва Мажнун» асари мундарижа жиҳатидан купгина узига хосликларга эга. Бизнинг кунларимизда Мулла Фозил асарларининг қулёзмаларини аниқлаш ва нашр этиш буйича бирмунча ишлар қилинди. Жумладан, Урумчида чоп этиладиган «Булоқ» мажмуасида муаллифнинг «Лайли ва Мажнун» достони босилиб чиқди . Д.Райҳонов юқорида эслаб утганимиз илмий ишида асарлари

Эршиддинов Б. Уйғур классиклири ижодийиётида дастан жанри. Алмұта, 1988. 63-6.

Қаранг: Мулла Фозил. «Лайли ва Мажнун». «Булоқ» мажмуаси. 1988. 1-2-сонлар.

ҳали кам урганилган Маҳмуд қори, Мир Ҳусаин Сабурийлар билан бир қаторда Мулла Фозил меросига ҳам диққат қилиб, унинг Навоийга муносабат масаласини илк дафъа қаламга олган эди. Бу мавзу ҳали яна кенгроқ режа асосидаги талқиқотларни кутади.

Дастлаб Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достонининг ҳам Навоий анъаналарига яқинлигини айтиш керак булади. Лекин уйғур шоирининг бу достони билан танишган китобхон муаллифнинг уйғур адабиёти, уз навбатида, ундан ҳам ташқарида мавжуд булган қушимча манбалардан фойдаланганлигини куради. Бу шундан ҳам билинадики, уз достони устидаги ишида купроқ Навоий асарига таянган шоирнинг достон сюжетини ҳикоя қилиш асносида четга чиқишларга йул қуйганлиги, асар қаҳрамонларининг узаро муносабатларида ҳам янгича талқинлар кузга ташланиб туради.

Достоннинг дастлабки саҳифаларидаги Лайли ва Мажнун ҳикоясининг бошланиши ва ривожланиб бориши лавҳаларига диққат қилайлик. Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достони муфассал муқаддима билан бошланади. У ерда ҳамд, наът боблари билан бир қаторда чаҳорёрлар васфи, Ҳасан ва Ҳусанлар сифатларига алоҳида боблар бағишланган. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и муқаддимада шоирнинг қаламга мурожаати мавжуддир. «Қалам васфида бир неча қалам сурмак...» деб бошланувчи бу бобда «назм кишвари саводин якқалама қилган» Низомий ва унинг «Панж ганж»и ҳақида суз боради. Китобхон Мулла Фозил «Лайли ва Мажнун»и муқаддимада ҳам «Арзлони қалам», «Қаламнинг қоғозга саволи», «Қоғоз қаламга жавоб бергани» каби бобларга дуч келади. Шу муқаддима Мулла Фозил «Дар хасби ҳоли худ гуянд» бобида уз ҳаёти лавҳаларига ҳам диққатни тортади.

Асар бевосита XV бобдан — Оғози достони «Лайли ва Мажнун» боби билан бошланади. Шоир ҳикояни араб қабилалари, уларда одамларнинг ҳаёти ҳақидаги тасвирларни уз ичига олган «Аҳли арабнинг сифатининг баёни» боби билан бошлайди. Шу «аҳли арабнинг» ичида Хожа Нуъмон исмли аъёнлардан бир киши яшар эди. У фарзандга бениҳоя ҳожатманд эди. Хожа Нуъмон кунларнинг бирида овга чиқади,

Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуре. Алма-Ата, 1992. Стр.5.

йулда гақво билан ҳаёт кечираётган кароматлар, башиоратлар эгаси булган бир шайх билан учрашади. Хожа Нуъмоннинг гапларидан унинг фарзанд куриш иштиёқи билан юрганлигини фаҳм этган шайх унга зурриёт ато этишни сураб Оллоҳга муножот қилади. Дуо-фотиҳалардан кейин уйга қайтган Хожа Нуъмон шайх билан булиб утган гапларни хотини Хужастага сузлаб беради. Хужаста ҳам уз навбатида муножотга тутинади. Кунларнинг бирида у тушида Хизрни куради ва ундан умидбахш сузлар эшитилади. Орадан ойлар утиб оилада угил туғилади. Уни Қайс деб атайдилар.

Хожа Нуъмоннинг Хожа Сарока исмли бир таниши булар эди. У ҳам фарзандсиз эди. Хожа Нуъмоннинг овга чиққани, йулда дуогуй шайхга учраб, унинг Оллоҳга муножотини тинглаб, дуосини олиб қайтгач, вақтлар утиб угил курганлигини эшитган Сарока унинг мададини сураб келади. Улар икковлон булиб Хожа Нуъмонга оқ фотиҳа берган шайхнинг олдига бордилар. Шайх муножоту дуоларни Хожа Сарокага ҳам бажо келтиради. Куп утмай у ҳам қиз куради. Унга Лайли деб ном берадилар.

Курамизки, кексайиб бораётган отанинг фарзанд кутиши, тангрига муножотлар ва ниҳоят боланинг дунёга келиши мотивлари Навоий талқинларини эслатиб турса-да, Мулла Фозил достонида ҳикоя бирмунча узгача йуналишга эга. Аввало Мулла Фозил достонида оталарни аниқ номлар билан аташ характерлидир. Яна бир муҳим детал — бу Қайс билан Лайлининг оталарининг бир-бирини билиши, улардаги орзу ва тилак бирлигидалир. Лекин воқеаларнинг ривожланиб бориши жараёнида бу «яқинлик» бузилади ва икки уртада жиддий қарама-қаршилик юзага келади. Бунинг боиси — Мажнун билан Лайли уртасида пайдо булган муҳаббат эди. Улар бир мактабда, бир муаллим қулида уқир эдилар. Ҳаммактаблик, бора-бора шавқомез муҳаббатнинг ёлқини билан уларнинг тез-тез учрашиб туришлари оғизга тушади. Кунларнинг бирида Лайлининг йиғлаб туриб Мажнунга рози дил айтаётганлигини эшитиб турган мактаб муаллими бу «шаккокликдан» ғазабга келади. У бу хабарни Лайлининг онасига етказилади.

Мулла Фозил бу воқеаларнинг ҳаммасини алоҳида кичик бобларда гузал бир шаклда ифодалаб беради. Лайлига онаси томонидан таъналар, эътирозлар ёғила боради. Лекин Мажнун билан Лайлининг мулоқотлари давом этаверади. Чунки икки дил муҳаббат риштаси билан маҳкам боғланган эди. Улар фурсат

топиб, бир-бири билан учрашиб туришар экан, кунларнинг бирида Лайли бу муҳаббатга онасининг эътироз билан қараётганлигини англайди. Шу кундан бошлаб Мажнуннинг тинчи—ороми бузилади. У Лайлининг йулини пойлаб беқарор ҳолда кучаларда юрар, уйга кеч қайтар эди. Углининг бундай ҳолати Хожа Нуъмонни ҳам уйлантириб қуяди. Ота паришонликка тушади. Хусусан, Мажнунни Лайлини куриш иштиёқида юриб қаерда кеч булса, шу ерда қолиб кетиш воқеалари келажакдаги мушкул аҳволлардан дарак берар эди. Бу дostonда «ул бечора Мажнун Лайлининг ишқида на ерда кеч булса, онда қунгони», «Мажнун узини аввалгидин зиёда расво қилғони», «Хожа Нуъмон углини суров қилғони» каби бобларда тасвирланган воқеалар жараёнида жонланади.

Дostonнинг дастлабки саҳифаларида курганимиз каби бутун воқеалар давомидаги Навоий анъаналарига яқинлик ва янгича талқинлар шу руҳда давом қилади. Гарчи Мулла Фозил дostonи гоъвий-бадий мундарижа эътибори билан Навоий асаридан баҳрамандлик йули билан яратилган булса-да, юқорида куриб утганимиздек, бир қатор янгича, узгача талқинлар натижасида марказий қаҳрамонларнинг характерида узгаришлар руй берган.

Хулоса қилиб айтганда, Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи анъаналарини давом эттирган янги бир асар сифатида таассурот қолдиради. Уйғур адабиётида «Лайли ва Мажнун» туркумида яратилган асарлар ўртасида Низорийнинг 1841—42-йилларда юзага келган дostonи алоҳида урин тутди.

Уйғур адабиётшуносларининг ёзишича, «Лайли ва Мажнун» мавзуида Низорийгача ҳам афсоналар, қиссалар мавжуд эди. Низорий улардан баракали равишда баҳраманд булган. Бундан ташқари, эпик қисса таркибида қаҳрамонлар тилидан ғазаллар қуллашда Низорий Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»идан ҳам озиқ олган деб айтиш мумкин. Низорийга биринчи навбатда устод Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи илҳом берди. Низорий Навоийдан анъанадаги «либоси мавзун»дан ижодий

Рузиева Д. «Алишер Навоий традициялари Абдураҳим Низорий ижодида». Ном.дисс. Қулёзма. УзРФА асосий кутубхонаси. Шифр. РД 3572. Т., 1974.

фойдаланиб, «уз дардини» айтишни урганди. Низорий узи яратаётган асар олдида устознинг «Лайли ва Мажнун»идек азамат бир адабий асар турганини, бу бир томондан, унга мадал берса, иккинчи томондан, катта масъулият юклашини яхши тасаввур этар эди. Шунга кура, Низорий асар воқеаларини тасвирлаш давомида Навоий «Лайли ва Мажнун»идек буй чузиб турган ижод дараҳтини куз унгида тутди. Бир қатор ҳолларда қиссанинг муфассал мазмунидан хабардор булиш учун китобхоннинг диққатини Навоий «Лайли ва Мажнун»ига қаратди.

Бу суз «Хамса»да онча татвил эрур,
Маротиб била онча тафсил эрур.
Кифоят қилиб бунда тақсирға,
Ҳавола қилиб Мир Алишерға,
Оё, толиби дардманди фироқ,
Навоий каломига солгил қулоқ .

Низорийнинг Навоий ва унинг асарига катта эътиқод билан билдирган фикрлари асносида устоз Навоий олдида ижодий имтиҳондан утаётган Низорийнинг бутун истездодини ишга солиб қалам тебратганлигининг гувоҳи буламиз. Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»ларида ифода этилган фожиавий ишқий саргузаштни уз янгиликлари билан қаламга олиб бир қисса яратиш уйғур шоирининг чиндан ҳам катта ижодий муваффақияти эди.

Достон воқеаларнинг бошланишидаёқ Навоий ва Низорий талқинларидаги ҳамоҳанглик кузга ташланади. Мажнуннинг дунёга келиши воқеаларига бағишланган бобда Навоийнинг сарлавҳада қуллаган сузлари мана бундай: «Қайснинг адам мажлисидан қутулиб, вужуд маҳдига туғулғони ва қон ютмоқдин хуриш ва ишқ доясидин парвариш топқони ва ишқ зоти чошнисидин эл кузига ширин ва дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиг кўринғони» . Энди Низорийга қулоқ тутамиз: «Қайснинг адам шомидин қутулиб, вужуд маҳдига тутулғони ва ошиқлар жумласидин вафодорлиқ оламида мажнунлуқ бирла шуҳрат топғони» «Мажнуннинг

¹Низорий достонлари. 309–310-б.

Алишер Навоий. МАТ. IX жилд. Т., 1992. 57-б.

Низорий достонлари. 267-б.

адам мажлисидин қутулуб» (Навоий), «Қайснинг адам шомидин қутулуб» (Низорий), «Дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиф курунгани» (Навоий), «Вафодорлиқ оламида мажнунлиқ бирла шуҳрат топқони» (Низорий).

Юқоридаги сатрларда ҳар икки муаллиф асарлари уртасидаги мазмундаги, ҳатто айрим ифодалардаги яқинлик кузга ташланиб турибди. Муқоясада давом этамиз. Навоий уз асарини Шарқнинг катта эпосларига хос воқеаларнинг муфассал тасвирлари воситасида олиб боради. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига кенг урин берали. Навоий учун ҳикоядаги ҳар бир лавҳа, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ички кечинмаларидаги ҳар бир лаҳза аҳамиятлидир. Низорий ҳам анъанада мавжуд сюжет булаklarини сақлаб қолишга, узига хос қамровга эга булган воқеалар тизмасини сиқик мисраларда беришга ҳаракат қилади. Қаҳрамонларнинг ҳис-туйғу ва кечинмалари тасвирида ғазаллар қуллайди. Натижада, кузимиз унгида Низорийнинг уз ижодхонаси пайдо булди. Шу йуналиш билан дostonда «Низорийнинг узи яшаган давр воқеаларини акс эттириш йулидан бораётганлиги ҳам аён булади» .

Арабда Ҳай қабиласининг нуфузли сардори яшар эди. Унинг молу мулки беҳисоб, олижаноблигу адолагпарварлик касби-кори эди. Лекин фарзандсиз бу одамнинг умри утиб борар, умр дарахги ҳам кексаликдан нишона берар эди. Ниҳоят унинг орзуси ушалади. Оилада угил туғилиб, шодиёналарга сабаб булади. Болани Қайс деб атайдилар. Ҳикоя давомида Қайснинг жуда тез улғайиб бориши, илму одобдан баҳравор булсин деб мактабга берилиши воқеалари тасвири давомида Низорий боладаги муҳим бир ҳолатга диққатни тортади. Боланинг юзида ишқ ва вафо нишонаси барқ уриб турар эди. Биз бундай талқинга «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳод образи муносабати билан ҳам дуч келамиз. Лекин адабиёт-шуносликда Фарҳод образи, қолаверса, уз навбатида Мажнун образи учун характерли булган жуда муҳим белгининг заминлари деярли изоҳланмай утиб кетилаверали. Ҳолбуки, Мажнун образига хос бу аломатнинг сабаблари асосланмас экан, Мажнун образини, умуман бутун ҳикоянинг руҳини туғри тушуниш қийин булади. Бу хусусда қисман юқорида «Фарҳод

¹ Рузиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. Т., 1974. 91-б.

ва Ширин» достони муносабати билан ҳам тухтаб утилди. Ҳамма гап шундаки, Низорий бадий ижодда тасаввуф адабиётининг йирик намояндалари булган Навоий, Жомий каби устозлари йулидан борди. Ўз асарлари марказига инсоннинг маънавий камолоти масаласини қуйди. Тасаввуф фалсафасига кура, инсон руҳи илоҳий моҳиятга эга. Инсоннинг туғилиши шу илоҳий руҳнинг тана билан пайванд булишидир. У узининг манбаига қайтгунгача шу ҳолатда яшайди ва бу қайтиш маънавий такомил йули билангина воқеъ булади. Китобхон тасаввуф ва унинг адабиётдаги ифодасига оид шу бошланғич маълумотга эга булмагунча, Мажнуннинг юзида ишқ нишонаси билан туғилиши ва унинг кейинча отаси билан Каъбага борган вақтида Каъба эшикларигача тавоф қилиши воқеаларининг маъносини тушунолмай қолади.

Мажнун уз хонадонидаги дастлабки машғулотларидан кейин Лайлининг отаси томонидан очилган мактабга қатнай бошлайди, шу ерда гузал ва ифбатли Лайли билан учрашади. Икки уртада юракнинг таҳ-тахидан сизиб чиққан покиза бир туйғу билан йугрилган муҳаббат пайдо булади. Мактаб боғчасида икки ёш севишганлар учрашар эканлар, Мажнун ҳаяжон ичида узидан кетади. Шу пайт унинг устига етиб келган Лайлининг унсиз, овозсиз ишқ изҳори шоир томонидан катта санъаткорлик билан тасвирга олинган:

Чу ул боғ эди мисли ҳулди барин,
Кириб ҳур янглиғ неча гулжабин.
Ки нуш айлабон ондо гулранг мул,
Сабиҳ оразин айлади онда гул.
Ки Лайли тамошоға машғул эди,
Бу бечора Қайс онда маъзул эди.
Кириб гулшан ичра йуқ эрди шикоф,
Етиб бош қуйиб қилди они тавоф.
Нигориға боқмоқға йуқ тоқати,
Ола олмойин кузни бир соати.
Ҳилоли била ҳар замон тукди қон,
Масиҳо супат лаъли бахш этди жон.

Достондаги кейинги эпизодларда Мажнун билан Лайли уртасидаги ишқнинг ёлқин уриб бориши, икки ёшнинг

учрашувлари, дардлашиб туришларининг эл уртасида овоза булиб бориши, ўглининг ишқ туйғусидан хабардор булган ота-онасининг изтиробдаги ҳолатлари тасвирлари берилади.

Йигит ва қизнинг ота-оналарининг аҳдлашувлари билан висол онларига умид боғлаш мумкин эди. Навоий достонида тасвирланишича, Мажнуннинг отаси уз ўглининг аҳду паймони қатъий эканлигини англагач, Лайли хонадонига никоҳ мақсадини изҳор этиш учун кишилар юборади. Лайлининг отаси эса – мен қизимни телбага бермайман, деб қаттиқ туриб олади. Шундан бошлаб Мажнуннинг биёбонгардлиги кучаяди. У ҳатто занжирбанд қилинади. Уз ўлига шифо тилаб ота уни кутариб Каъбага олиб боради. Низорий достонида воқеаларнинг оқимида бир қадар узига хосликлар кузга ташланади. Лайлининг отаси икки ёш уртасидаги муҳаббатдан хабар топгач, бу ҳолни узига ҳақорат деб билади. Мажнуннинг отасидан уни ишқ йулидан қайтариб насиҳат қилишини, агар панд қилмаса, бу телбага занжир лозимлигини таҳдид солиш билан эълон этади:

Бировга деди: «Ондо бормоқ керак,
Отасиға бу сузни қилмоқ керак.
Бу ишларда ўглиға панд айласун,
Қабул этмаса сунгра банд айласун.
Ўзи чоғласун оқибат корини,
Йиғиштурса хубдур бу гуфторини.
Йуқ эрса, на қилсам қилурман они,
Қулумда гумонсиз тукулгай қони¹.

Мажнунга энди ҳар томондан панд-насиҳатлар ёғила бошлайди. Лекин буларнинг ҳаммаси фойдасиз эди. Шоирнинг тасвирлашича, панд-насиҳатлар ут устига ёғ қуйилгани каби Мажнуннинг ғам-аламларини ошириб боради:

Насиҳат утиға булуб еғ каби,
Бу суздин бўлубон ғами тоғ каби.

Ниҳоят иложсиз ота-она уз ўглини банди қилади, ташқарига чиқармай, уйда сақлай бошлайди. Лекин унинг

¹Низорий дostonлари. 305–306-б.

қалбидаги ишқ оташи тобора туғён урар эди. Ниҳоят унинг ҳадсиз-ҳисобсиз азоб-уқубатлар, ҳижрондаги озурдаликлар туфайли чеккан нолалари худога етиб боради. Кунлардан бирида тун қуйнида унинг занжирлари бирма-бир тукилади ва Мажнун даштга қараб йулга чиқади. Шундан бошлаб дашт унинг ҳамишалик манзилу маъвосига айланиб қолади. Мажнун бу ерда қушлар, кийиклар, ваҳший ҳайвонлар қуршовида ишқ ути ёлқинини паноҳ қилиб, умид билан яшаб қолади. Шоирнинг тасвирлашича, дашт қушлари, ҳайвонлари Мажнунга шунчалар урганиб қолган эдиларки, Мажнундан бир нафас айрилишса, ейиш-ичишни тарк этар эдилар, қуздан ёш чиқариб йиғлар эдилар:

Қоён борса ҳамроҳ эди ваҳшилар,
Бу бедилдин огоҳ эди ваҳшилар.
Юрупдурки агрофида охулар,
Ки йиғлаб, қолди уг, судин булар.

Низорий чиройли бир тасвир яратиб, Мажнун кийикларга чупон эди, кийиклар ҳам уз навбатида Мажнуннинг посбонига айланган эдилар, деб тасвирлайди:

Кийиклар оросида булмиш шубон,
Шубонга бу ваҳши булуп посбон.

Низорий дostonда ота-оналарнинг мумтоз образларини яратади. Булар биринчи навбатда Мажнуннинг ота-онасидир. Ота Мажнуннинг тугилишидан бошлаб, унинг меҳри ва жафолари ичида яшайди. Отанинг уз уғлини узи занжирбанд қилиб уйда, кузи унгида сақлашини тасаввур қилиб кўринг. Отани жаҳолат эгалари, жаҳолат эгаларининг ҳимоячиси булган муҳит, замон шу куйга туширди. Хусусан, Лайлининг отаси томонидан келиб гурган тазйиқ гаплари, дағдағалар уни қаттиқ уйлантириб қуйган эди. Лайлининг отаси ҳатто Мажнуннинг жонига қасд қилишгача боражагини айтган эди.

Мажнуннинг Лайли билан яқин муносабаги, икки уртадаги муҳаббатнинг эъзози юзасидан Мажнуннинг отаси ҳар томонга елиб-югуради, атрофдагилардан нажот кутади. Лекин икки уртадаги вазият жиддий эди. Ақллилик балоси руй берган эди. Донишманд ва шоир Қайс телба деб эълон қилинади.

Достон воқеаларининг кейинги ривожини вазиятнинг янада мураккаблашиб бораётганлигини қўрсатар эди. Мажнунни қўриш, у билан севги афсоналарини қўйлашдан маҳрум бўлган Лайлининг изтироблари чексиз эди. Қўнлардан бирида Лайли боғда сайр қилиб юрар экан, уни узоқдан қабила зодагонларидан Ибн Салом қўриб қолади. У дарҳол катта туҳфалар билан Лайлининг отасини олдига совчилар юборади. Мажнунни тезроқ бартараф қилиш, ундан батамом қўтулиш ниятида бўлган Лайлининг отасини Ибн Салом совчиларини очиқ чехра билан қўтиб олади ва тўйга фотиҳа бериб юборади. Бу хабарни эшитган Лайли беморлик тушагига йиқилади.

Бу сузни эшитган замон чекти оҳ,
Булуб чехрасини ул замон мисли қоҳ.
Кетиб ҳушидин ярга ҳамраҳ улуб,
Бу сузлар кўнгул ичра озор улуб.
Етиб жисмига онча бетоблиғ,
Етиб кўни кўнгулга ноёблиғ.
Кетиб ақлидин гоҳи узга келиб,
Гоҳи гўнг булуб гоҳи сузга келиб.
Булуб зафъи ҳар кўн зиёда онго,
Бу ранж ичра тушмак ирода онго.

Мажнуннинг отасини билан Каъбага бориши ва муножот билан ишқ дардини янада ёлқинлантириши воқеасини яратилиш урни ва муаллифидан қатъин назар, дунёда мавжуд ҳамма «Лайли ва Мажнун»ларда муқаррар равишда қаламга олиниб келинган энг ҳаяжонли эпизодлардандир. Низорий ҳам уз асарини бу лавҳани ҳаяжонли ҳиссиётлар замзамасини сифатида тасвирлайди. Мажнуннинг отасини қабила оқсоқолларининг маслаҳатлари билан Каъбага йўл олади. Мажнунни туяга ортилган кажавача ҳажга элтади. (Баъзи «Лайли ва Мажнун»ларда ота уз углини Каъбага қўтариб олиб боради.) Мажнун Каъбага яқинлашиши билан унинг эшикларига ёпишиб олади.

Ҳарам даврида чарх уриб доир ул,
Ки мудҳиш саргаштаи соир ул.
Эшикни супурдики руҳсор ила,
Бошин урди ул нолаи зор ила.
Онго тағру турдики, қач булди кўн,

Етиб шоми дайжур оро кирди тун.
Муножот айлаб, қилиб зорлиғ,
Қилиб домани ашк хунборлиғ.
Кунгул ичраки, арзу ҳолини даф,
Ки ул ёри маҳваш хиёлини даф.

Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг Каъба эшигига юзлангач, уқиган ажойиб ғазали мавжуд. Ғазалнинг матлаи қуйидагичадир:

Ё Раб, балои ишқ ила қил ошно мани,
Бир дам балои ишқдин этма жудо мани.

Китобхон Низорий достонида ҳам худди шу Каъба зиёрати тасвирларида гузал бир ғазал билан танишади. Ғазал қуйидаги муқаддима билан бошланади: «Мажнун хонаи Каъбанинг қуллобига осилип, муножот ба даргоҳи қозиюл ҳожот айлап, ишқ изтиробидин оҳ уруп, беҳуш булғони» Низорий достонида Мажнун тилидан уқилган ғазал мазмун жиҳатидан Фузулий Мажнунининг ғазалига монанд. Лекин бу ерда ҳам ижодий мусобақа мавжуд. Бир-бирига оҳангдош мазмунни бадиий суз воситасида қалбнинг туб-тубига етиб борувчи тасвирлар орқали жонлантиришда Низорий устод Фузулий олдида ҳам имтиҳондан утгандек булади.

Икки шоирнинг ғазалларидаги бир-бирига уйғун турган оҳангдош тасвирларга диққат қилайлик: Балои ишқ ила қил ошно мани (Фузулий), Ишқ қуллобига кунглумни гирифтор эт (Низорий), Бир дам балои ишқдин этма жудо мани (Фузулий). Анинг йулидаги меҳнатларим кам қилма, бисер эт. (Низорий). Тамकिनимни балои муҳаббатда қилма суст (Фузулий). Зиёда айлагил ишқимни ё раб, қилма ҳаргиз оз (Низорий). Қил қабули саодати фақру фано мени (Фузулий). Фано водийсида ул тошдин қабрим намудор ат (Низорий).

Достонда тасвирланишича, Мажнун Каъбадан ишқ ути янада зиёда булиб қайтади. Ота ва қабила аъёнлари бармоқ тишлаб қоладилар. Мажнун эса қабилага қайтиш йулида яна туппа-туғри биёбон қуйнига кириб, куздан ғойиб булади.

Мажнун зиддиятли воқеалар давомида бир вақтлар Лайлининг уйига қараб йулга тушади. Лекин бу кунлар Лайлининг Ибн Салом билан туйлари булиб, уй жимжитлик

эди. Мажнун Лайлининг эшиги остонасида ётган ит билан сузлаша-сузлаша сахрога қайтади. Шу лаҳзаларда Лайли ҳам узини Ибн Салом қулига топширмаслик чораларини кураб эди. Ногаҳон туй кечаси беҳад шароб зарбидан эски касали қузғаб, Ибн Саломнинг узидан кетиб қолиши Лайлига нажот йўлини очади. Ибн Саломнинг уйининг орти регистон, регистондан нари биёбон эди. Лайли Мажнунни шу ерда гумон қилиб йулга чиқади ва куп юрмай узоқда, ҳазин ошиқона бир қушиқ овозини эшитади. Бу Лайлининг уйига бориб, уни топмагач, яна биёбонга қайтиб фиғон чекаётган Мажнуннинг овози эди:

Жафо таркин тутуп, ай чархи золим, бир тараҳҳум қил,
Жаҳон кул булгудек булди менинг оху фиғонимга.
Булуб Мажнун жаҳонда ёрнинг ёди била ҳайрон,
Не тонг раҳм айлабон ул ёр ҳамдам келса ёнимга.

Лайли қум утида оғир қадам босиб, оёқ учини қоқиб, ўз бошидан кечирганларини бирма-бир тилга олиб, йиғлаб борар эди. Шу уринда Низорий унинг тилидан севгувчи қалбнинг шодлиғу изтиробларини баён этган ажойиб бир ғазални уқийди...

Кеча оғушида Лайли Мажнун юрган даштни нола билан ишқ биёбонига айлантиради. «Бу кеча» радифи билан келган ғазал ҳар байтда маъшуқа руҳий оламининг бир шуъласини намоён қилар эди. «Мен утлуғ оҳим билан бу кечани шамъи шабистонга айлантириб юбордим, — куйларди Лайли, — оҳимдан учган учқун кукка урлаб уни гулистонга айлантириб юборди. Ой мен нотавоннинг ҳолимга раҳм қилиб, бир бурчакка чекинди ва устига пардасини ёпиб олди. Лайлининг аҳволи ёр ҳажрида эртаю кеч забундир. Ёрдан хабар келган эди, янгидан жон топган булдим».

Қуйидаги оригинал тасвирлар китобхонни беихтиёр узига ром қилади:

Кетти кунглум ёр учун арзини аён эткали,
Аргашиб кунглимни чиқти тандаки жон бу кеча.

Маъшуқанинг кунгли тунда ёрга арз изҳори учун йулга чиққанда, унга эргашиб тандаги жон ҳам чиқиб кетган. Лайли буларнинг барчасини фалакнинг кажравлиғи, замонанинг ситампарварлиғидан деб билади:

Ай фалак, кажрувлугунг куй, бир замон ҳолимға боқ,
Гунчадек кунглум булуптур таҳ-батаҳ қон бу кеча.

Ниҳоят севишганлар биёбонда бир-бирлари билан
қуришадилар.

Назар қилди Мажнун нигори келур,
Доғи Лайли курдики, ёри келур.
Иков булди ҳайратда андоққи лол,
Делилар икав тушму ёхуд хиёл.

Тонг отгач, улар яна бир-бирлари билан хайрлашадилар.
Лайли Ибн Саломнинг уйига қайтади. Ибн Саломда хасталик
давом этар эди. Лайли зудлик билан ундан қутулиш йулини
қилади. Узини Ибн Салом қулига топширмасдан нобуд қилиш
фикригача боради. Мажнунда эса жунун борган сайин кучаяр
эди. У биёбонлар кеза-кеза Наж тоғи гомон борали ва уша
ерда макон қуриб қолади. Кунлардан бирида Мажнун тоғ
чуққисига кутарилиб, уз қабиласи гомон назар ташлар эди.
Унинг наздида қабилалошларининг мотам йиғилари эшитилади.
Мажнуннинг ота ва онаси уз фарзандлари дарду доғида уртана-
уртана жон таслим қилган эдилар. Мажнун куну тунларни
ота-она қабри устида утказди. Шу кунлар унга Лайлининг
ҳам ҳаёт билан видолашгани хабарини олаб келадилар. Мажнун
учун ҳаёт узининг бутун мазмунини йуқотган эди. У Лайли
томон ошиқади ва шоирнинг сузлари билан айтганда:

Лайли ҳаёт гулшанининг гулини ажал тундбоди эсиб
Совурғонда, Мажнун бечора, бехонумон таввораға суруши
Хабар бериб, беихтиёр Лайли жонибига пуя уруп ул ёри
Вафлориға жон нисор қилади .

Лайли уз улими олдида онасига васият қилиб, узини
Мажнун билан бир ерга кумишини илтижо этган эди.
Анъанада булганидек, ҳаётдан бевақт куз юмган икки ошиқни
бирга кумадилар. Бу ҳолни Низорий қуйидагича ҳаяжонли
бир гарзда тасвир этади:

¹ Низорий дostonлари. 305–306-б.

Чу Лайли васиятларин ёд этиб,
Бу афсонадин борчани шод этиб.
Икки жисмга айлади бир кафан,
Кириб бир кафанга бу икки бадан.

Низорий уз достони хотимасида узи урганган манбалар асосида Лайли ва Мажнуннинг ишқий саргузаштларига оид кичик бир ҳикоя келтиради. Ҳикояда нақл қилинишича, Мажнун ёр ҳажри, одамлар жаҳолати, замона зуравонлигидан бешиб, баланд бир кулла устига чиқиб, узини ҳалок қилиш олдида турганда, унга Лайлининг мактубини олиб келадилар. Шундай қилиб, мактуб Мажнунни фожиадан сақлаб қолади. Низорий уз достонининг асосий воқеаларини яқунлар экан, олам ва одам қисмати ҳақида баҳс қилувчи бир маъвиза келтирилади. Юқорида эсланган Лайлининг Мажнунга мактуби, Мажнуннинг шу мактуб тўғрисида фожиадан сақланиб қолиши билан боғлиқ булган ҳикоя шу маъвизадан сунг урин олгандир. (Шу уринда юқоридаги ҳикоянинг бир қадар узгача ҳолда Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида учрашини қайд этиш керак).

Низорий яшаган давр уйғур ҳаётида олижаноб мақсадларнинг оёқ ости қилиниши (Мажнуннинг отасига хос улуғворлик, тadbиркорлик, ғамхурлик каби хислатларнинг камситилиши), одамлар ургасидаги нифоқ, гина-кудурат (Лайлининг отаси томонидан Мажнуннинг ҳақорат қилиниши, уни бандга солишдек тубанликка борилиши, қатл этилажагини айтиб қурқитилиши), ёшларнинг хоҳиш ва истаклари билан келишмаслик каби иллатлар ҳар қадамда учрар эди. Уша давр амал эгалари, сарой атрофида тамаъ билан юрган одамлар, риекор диндорлар Низорийга унинг илғор ғоялари учун қайла-қайла зарба беришга ҳаракат қилиб курганлар. Оқибатда шоир маълум муддат қамоқ азобларини ҳам чеккан. Бу таҳдидлар 1813–1824 йиллар орасида бир неча мароғаба қайтарилган. Табиийки, бу давр руҳи шоир ижодида из қолдирмаслиги мумкин эмас эди¹. Низорий ҳеч қачон уз қайғусини эл қайғусидан, эл орзу-армонларини уз орзу-армонларидан ажратиб қараган эмас. Шоир уз даврининг донишманди ва гараққийнарвар кишиси сифатида

¹Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». 1-к. 1968. 55-б.

Зухриддинбек билан яшади. Мамлакатда Манжур–Хитой мустамлакачилиги сиёсати давом этиб турган бир даврда уйғур халқини бирлашишга, иттифоққа тарғиб қилди. Оламларни бир-бирларидан йироқлаштирадиган, улуғ мақсадларга рахна соладиган иллатларни уз асарларида жиддий равишда қоралади. Замондошларини утмишнинг энг улуғ одамлари, энг яхши одатларидан бахраманд булиб яшашга ундади. Уларда эзгу ҳисларни тарбиялашга ҳаракат қилди. Ана шу ғоявий ниятлар мажмуи шоирнинг «Лайли ва Мажнун» достонида узининг гузал бадий ифодасини топган деб айтиш мумкин. Низорийнинг уз адабий идеаллари, уз ғоявий ниятларини юксак бадий шаклларда ифодалаш мақсадида утмиш адабиётига, унинг энг юксак намуналарига мурожаат этишининг боиси ҳам шундадир. Бу ҳолатнинг муайян даражадаги бадий ифодаси булган манзараларга юқорида «Фарҳод ва Ширин» достони муносабати билан ҳам тўхтаб утган эдик. «Лайли ва Мажнун»да ҳам достон мавзуи доирасида, Мажнун ва Лайли каби қаҳрамонлар характерининг шаклланиши, уларнинг теварак-атрофда содир булиб турган воқеаларга муносабати орқали Низорий узининг инсонпарварлик, ватанпарварлик қадриятларини муқаддас тутишга оид юксак ғоявий қарашларини маҳорат билан тасвирлаб беришга эришади.

Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» достони уйғур ва узбек адабиётшунослигида муайян даражада қаламга олинишига қарамай, ҳали унинг қул теккизилмаган, очилмай келаётган хусусиятлари талайгинадир. Шулардан бири – юқорида ҳам қисман тўхтаб утилганидек, достондан урин олган ғазаллар масаласидир. Туғри, Низорийнинг бу достонида маснавий билан бир қаторда бош қаҳрамонлар тилидан ғазалларнинг ҳам қулланишини Д.Рузисва ва Б.Аршиддиновлар ҳам эслаб утадилар. Бир ҳолатда Низорий достонида ғазаллар қулланишини асослаш мақсадида Мажнун ҳам, Лайли ҳам шоир эдилар. Низорий уларнинг номларидан ғазаллар қуллашда шу ҳолатни кузда тутуди деган фикр ҳам илгари сурилади. Албатта, бу нисбий бир қараш булиб, ғазал қуллаш қаҳрамонлар шоир булган гақдирлагина мумкин деган хулосага асос бермайди. У ҳолда араб адабиётидаги қадимги «Лайли ва Мажнун» қиссаларини тугал, мустақил достон тарзида ишлаган Низомийнинг воқеалар давомида бирор ерда ҳам маснавийдан чекинмаганлигини тушунтириш қийин булиб қолади. Туғри, Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида «Мажнуннинг Лайли ҳузурда туриб ғазал

уқиши деган боб мавжуд¹». Мажнун билан Лайли уртасидаги покиза севги туйғулари тоғ-тошларга урилиб, биёбон қумлари каби сурилиб, жаҳолат эгалари оёғи остида топталиб борарди. Севишганларнинг изтироблар, ҳақорат ва дашномлар ичидаги ҳаётлари хазонрезликка юз тутган. Шундай кунларнинг бирида Мажнуннинг яқин қариндошларидан булган Салим деган киши қулида озиқ-овқат ва усти-бошлар кутаргани ҳолда биёбонда пайло булади. Мажнунни кийинтириб олдиға овқат қуяди. Лайли қулай бир фурсат руй берган кун Салим орқали Мажнунни уйига яқин бир боққа чақиртиради. Учрашув ажойиб бир манзара саҳнида булиб утади. Мажнун боққа кириб бир манзилда тухтар экан, ундан хабар топган Лайли ҳам боғ томонга юриб келади ва эл олдида ўз номусини сақлаш ниятида Мажнунга яқинлашмай, бироз нарида дарахтлар панасидан жой олади. У Мажнундан шеър уқиб беришни сурайди. Достонда худди шу уринда «Мажнуннинг Лайли ҳузурида туриб ғазал уқиши» сарлавҳаси келади. Е.Бертельснинг шу муносабат билан билдирган қуйидаги гаплари характерлидир. У ёзади: «Бутун боб маснавий шаклини сақлаб қолган булса-да, у ҳам мавзу, ҳам услуб жиҳатидан ғоят даражадаги интизорлик ва Мажнуннинг ёлқинли норозилиги садоларини уз ичига олган ғазаллар тизмасини эсга соллади» .

Низомий шунинг учун ҳам уни «Мажнуннинг ғазал уқиши» деб айтади. Низомий достонидаги худди шу қабилдаги ута нозик руҳий кечинмалар тасвирларидан иборат лавҳалар, маснавий шаклида ғазалга хос талқинлар ва бевосита ғазал атамасига ишоралар Фузулийнинг уз «Лайли ва Мажнун»ида қаҳрамонлар тилидан ғазаллар қуллашга илҳомлантирган булиши ҳақиқатдан узоқ эмас. Низорий эса уз достонида устоз Фузулий анъанасига садоқат билдирди ва воқеалар давомида қаҳрамонларнинг руҳий дунёлари туғёнга келган ўринларда ғазаллар қуллаш йулини тутди. Бу ғазалларнинг асар воқеалари тизмаси ва қаҳрамонлар дунёсини очишдаги урни ҳақида юқорида ҳам билдирилган фикрларга яна шуни қушимча қилиш мумкинки, Низорий маснавийда ҳам руҳшунос сифатида катта маҳорат курсатади. Мажнун билан Лайли уртасидаги илк муҳаббат онларининг серҳаяжон тасвирлари,

¹ Низомий Ганжавий. Куллиёт. Чилди II. Лайли ва Мажнун. Душанбе, Ирфон, 1982. Саҳ.82.

Бергельс Е. Низами и Фузули. М., 1962. Стр.264.

Мажнуннинг бандга солиниши, биёбонгардлик ҳаёти, Лайлининг ота тазъийида янаши, Ибн Саломга никоҳ қилиниши кунларидаги изтироблари, Ибн Салом уйдан қочиб Мажнунни излаб саҳрога йул тутиши, узоқдан Мажнуннинг нолакор қушиқларини эшитиши билан узича дам фалакдан, дам тақдирдан шикоят қилиб бориши, Мажнун билан жуфт қилиб кумиш ҳақида онасига васиятлари киши руҳиятининг поэтик тарзда юксак даражада талқик этилиши эди.

Маснавий таркибида қаҳрамонлар тилидан ғазал қуллаш анъанаси устида гап борар экан, Фузулий «Лайли ва Мажнун»идаги бир узига хослик ҳақида суз очиш керак булади. Фузулий уз достонида Лайли ва уз навбатида Мажнун тилидан ғазаллар билан бирга мураббалар ҳам қуллайди. Достоннинг анъанавий кириш қисмида эса қасида ва соқийномалар ҳам урин олган. Низорий эса уз достонида фақат ғазал қуллайди. Шу муносабат билан бизнинг диққатимизни Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» матнидаги характерли бир нуқта тортади. Шоир ҳар гал уз қаҳрамонлари ҳаётидаги муайян чуқур руҳий кечинмалардан уларнинг номларидан айтилган ғазалларга утиш олдида ёки ғазал яқунлангач, янгидан маснавийга утиш вақтида унга ишора қилиб, «бу иншони уқиди», «бу абётни уқиди», «бу утлуг навони бошлади» каби ибораларни қуллайди. Бир уринда Лайли номидан ғазал бошланиши олдида бевосита:

Забониға жори булуб бу ғазал,
Қилип ғам туни шодлиқға бадал,

мисраларига кузимиз тушади.

Характерли бир ҳол шундаки, Низорий маснавийдан ғазалларга утиш олдида айрим ҳолларда «қитъа», «қасида» каби жанр номларини қуллайди. Масалан, достон воқеалари бошланиб, Мажнуннинг мактабга бориши, у ерда гузал ва ифбатли Лайли билан учрашиб, оташин севгининг бошланиши ҳикоя қилинар экан, Мажнун номидан «Фалак» радифли ғазал берилди. Ғазал сунгида одатдагича бошланган маснавийда қуйидаги сузларга кузимиз тушади:

Чу бу қитъани уқуп ўз ҳолига,
Ётар эрди узини солип холига.

Қуринадики, ушбу уринда «бу қитъа» деб юқорида «Фалак» радифи билан келган ғазалга ишора қилинмоқда. Шеър аа, ба, ва шаклида булиб, ғазалга хос матла ва мақтаъга эга ва бинобарин у қитъанинг шаклий талабларига мутлақо жавоб бермайди.

Шоир иккинчи бир уринда Мажнун номидан ғазал келтирар экан, ундан илгариги мисраларда «қасоид» сузини қуллайди.

Навосозлик айлиди ул замон,
Қасоид била нақше аён.

Ушбу байтдан кейин келган лирик шеър эса «жон била», «армон била», «афгон била» қофияларига эга булган ун олти мисралик ғазалдир. Бинобарин унинг қасидага алоқаси йуқ.

Афғидан, Низорий асар матнида юқорида эсланганидек, «қитъа», «қасоид» атамаларини «бир парча арзи ҳол», «бағишлов» (масалан, Лайлига бағишлов) маъноларида қуллайди. Зотан, шоирнинг ўзи матнда ҳар гал шеърларни «Ғазали Мажнун», «Ғазали Лайли» каби аниқ сарлавҳалар билан номлайди. Бинобарин, матндаги «қитъа», «қасоид» сузларини шоирнинг ўзи бошқа ҳолларда қулланган «наво», «иншо» каби киши ҳолати ва кайфиятини ифода этувчи иборалар қаторида англаш керак.

Низорий «Лайли ва Мажнун»идаги «Қайдасан» радифли ғазалнинг исгеъодли узбек шоири Бобораҳим Машраб ғазалига татаббу эканлиги китобхон диққатини узига гортади. Бу ўз умрининг маълум қисмини Кошғарда ўтказган узбек шоири асарларининг уйғурлар уртасида манзур ва машҳурлигини курсатувчи ғоят аҳамиятли манбадир. Ғазалнинг матлаъ байтлари Машрабда:

Эй менинг нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан,
Бу кунгул бустонида гунча даҳоним, қайдасан.

Низорийда:

Қолди жон, кетти кунгул, ороми жоним, қойдасан,
Ишқ аро булдум адам, жону жаҳоним, қойдасан.

Татаббуда мазмундаги уйғунлик, образлардаги яқинлик, шу билан бирга анъанавий образларни янги-янги мазмунлар ифодасига буйсундириш, янги талқинлар йулида изланиш Низорий ғазалида равшан кузга ташланади. Қуйидаги мисраларда Низорийнинг Машраб ғазалидаги мафҳумлардан илҳом олгани яққол англашилиб туради:

Машрабда:

Айрилиб мен ёрдин бир неча кун булдум жудо,
Ахтариб келдим сени, сарви равоним, қайдасан.

Низорийда:

Ойрилип гулдак юзунгдин булди аҳволим хароп,
Гул оро булбул масаллик ҳамзабоним, қайдасан.

«Лайли ва Мажнун»да ушбу ғазалнинг Лайли тилидин айтилиши унинг руҳидан англашилиб туради. Лайли Мажнунни «жумлаи ушшоқ аро соҳибқироним», «арслоним» деб атади. Лайли уз бошига тушган можароларни ифодалаб, «чархдан бошимга турлук балолар етти», «танамда жон булгани билан у оромсиз», деб зорланади. У узинигина уйламайди. Мажнун қисмаги учун юрак-юракдан қайғуради. Унинг биёбондаги ҳаётини эслаб изтироб чекади. Маъшуқанинг бундай ҳолати қуйидаги мисраларда дард билан, ҳасрат билан йўғрилган ҳолда ифодалаб берилган:

Бир куруп бечоралик бирла булуп Мажнун сифат,
Юрган овора булуп бехонумоним, қайдасан.

«Лайли ва Мажнун» дostonидан урин олган бошқа ғазаллар ҳам узининг лирик асарлари билан танилган Низорийнинг катта маҳоратидан дарак бериб туради.

Низорий узининг «Фарҳод ва Ширин» дostonида булгани каби «Лайли ва Мажнун»да ҳам маснавий устаси эканлигини намоиш этди. «Лайли ва Мажнун»нинг бадиий тасвир қудрати ҳам Низорийнинг устодларнинг маҳорат мактабидан унумли баҳраманд булиб, катта ижод йулида залворли одимлар билан бораётганлигини курсатар эди. Дostonдаги янги-янги мазмунлар

билан бойитилган анъанавий поэтик образлар, кашфиёт даражасидаги ухшатишлар, сифатлашлар, муболағалар шундан гувоҳлик беради. Шоирнинг бундай маҳоратида уйғур халқ поэтик ижодиёти сирларини урганиш, Аҳмад Яссавий, Лutfий, айниқса, Алишер Навоий асарларидан илҳомланишнинг урни каттадир. Зотан, Низорий уз даври адабий ҳаётининг катта намоянчаси, суз санъаткорларининг пешвоси даражасида камол топган ижодкор эди.

«Лайли ва Мажнун»да Низорий Навоий достонида булгани каби боб мундарижасидан хабар берувчи муфассал сарлавҳалар қуллайди. Ҳар бир боб бароати истихлोल куринишига эга булган муқаддима билан бошланади. Бу муқаддималарда ҳам бобда баён қилинадиган воқеалар руҳи аён булиб туради. Низорий бу хусусда ҳам Навоийга издошдир. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг ота-онаси вафотидан кейинги мотам кунлари ҳақида ҳикоя қилувчи боб қуйидаги бароати истихлोल билан бошланади:

Бу базми ғам ичра дардпарвард,
Бу нав чекар суруди пурдард.

Худди шу воқеа, яъни Мажнуннинг ота-онасининг фарзанд фироқида ҳаётдан куз юмишлари онларини ҳикоя қилувчи боб Низорий достонида Навоий билан оҳангдош, бироқ узгача талқинлардаги бароати истихлोलга эгадир:

Қалам сарнигунлуқ била тукди ёш,
Ки ул ёш ила қилди асрор фош.

Шоир уз бароати истихлוליда «қалам бошини қуйи қилиб ёш тука бошлади ва уша ёш билан узининг сирларини фош қилиб қўяди», деб айтади. Байтга янада яқиндан, замирдан куз ташлайлик. Мажнуннинг ота-онаси вафоти гуфайли мотами чексиз эди. Қалам шу фожиаларни ёзишга киришар экан, бошини қуйи солиб йиғлай бошлайди. Бу қаламнинг уч томонининг қуйига, қоғозга қараб туришига ишора эди. Қалам саҳифага ёзиш учун узидан ранг чиқаради, демак, у Низорий талқинига мувофиқ айтганда, «йиғлайди». Хат ёзилгач, у уқилади, демак, ёзув уни фош қилиб қўяди. Нақалар чиройли янгилик бор бу ерда. Низорийнинг ҳамма изланишлари шу маънодаги янгиликка интилишдан иборатдир.

Низорий бобларнинг хотимасида, яъни боб давомида баён қилинган воқеа итмомига етгач, ҳар дафъа соқийга мурожаат қилиб, муъжаз соқийномалар яратди ва Навоий анъанасидан маълум даражада чекинади.

«Лайли ва Мажнун» дostonини кузагар экансиз, унинг ҳар боби, ҳар бир саҳифасидаги мазмун расолиги ва уни ифодалашга хизмат қилаётган поэтик образларнинг чуқур замирга эгаллигини куриб ҳайратга тушасиз.

Мажнун Лайлини илк дафъа куриб уни севиб қолар экан, кейинча ошиқлар мактаб боғчасида учрашадилар. Лекин Мажнун тезда беҳуш булиб йиқилади. Мажнун бир вақт узига келиб кузини очса, тун қоронғу, кукда ой сузиб юрибди.

Шу уринда шоир ойдин кеча тасвирини бериш учун кук гумбазини қандилга, ойни эса шу қандилда ёниб турган чироққа ухшагади. Кук узоқлигидаги чироқ Мажнун ҳузуридан кетиб қолган Лайлига ҳам ишора эди.

Шаклдон сузлардан истифода этиб яратилган қуйидаги муболага уйғур тилининг катта имкониятларидан дарак беради. Мажнун севгининг илк кунларида бир вақт Лайлининг уйи томонга йул олади. Шу пайт узоқдан унинг кузига олов куринади. Мажнун шу томонга қараб юрар экан, узоқдан шуъла сочиб турган чироқни шоир афтодалар йулига нур ташлаб турувчи шамчироқ деб таъриф этади. Мажнун гуё уша олов қалбидан урин олиб, янгидан жон топгандай булади ва унга хитобан айтади:

Бу қилғонларинг шукрига минг тилим,
Агар шукр қилмос булур минг тилим.

Муболага ғулунинг бир ёрқин мисоли. Мажнуннинг Лайлига булган ишқи эл оғзига тушар экан, бундан Лайлининг отаси ҳам хабар топади. Ғазаб устида турган отанинг ҳузурига Мажнун гомондан Лайлини суратиб совчиларнинг келиши вазиятни янада жиддийлаштириб юборади. Мажнунни кишанлайдилар. У энди кишанда жисми заиф, бироқ меҳнатлари зиёда булиб ётар. кечаю кундузи нажот тилаб тангрига муножот қилар эди. Кунлардан бирида кишан пора-пора булади ва Мажнун биёбонга чиқиб кетади. Худди шу уринда шоир кишаннинг очилиши, тукилишини кузда дарахт барги тукилишига гашбиҳ этади ва натижада муболагаи ғулу юзага келади:

Тукилмушки, банди чу барги шажар,
Эшикни очиптур, кетибтур бадар.

Мажнун билан Лайли узоқ ҳижрондан кейин бир вақт биёбонда учрашадилар. Уларнинг энг бахтиёр соатлари шу эди. Бир-бирига яқинлашиб, бир-бирларининг бағрига ташланган ошиқларнинг уша лаҳзадаги ҳолатларини шоир ута жозибали бир тарзда тасвирлайди:

Чу икки гуҳар тушти бир дуржға,
Қуёш бирла ой келди бир буржға.
Чу бир соғар ичра кириб икки мул,
Ки бир ғунча ичра тутуп икки гул.

Низорий достони Низомий, Деҳлавий ва Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»лари каби ҳазажи мусалласи аҳраби мақбузи макфуфи солим (Мафъулу мафоилун фаулун)да эмас, балки шоирнинг «Фарҳод ва Ширин»ига оҳангдош мутақориби мусаммани мақсур (фаулун фаулун фаулун фаул) баҳрида ёзилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, «Лайли ва Мажнун» достони фақат Низорий ижодиётидагина эмас, балки бутун уйғур адабиётининг муҳим ҳодисаси булганлигини қайд этиш керак. Низорий бу достони устидаги ишида қиссанинг узоқ манбаларини, узининг она тилидаги адабиётда Мажнун ва Лайли ҳақидаги мавжуд ривоят ва афсоналарни синчиклаб урганган. Низомий, Навоий ва Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»ларини мутолаа қилиб қолмай, улардан илҳом олган. Низорий уз достони устидаги ижодий ишида бошқа манбалар билан бир қаторда купроқ Навоий достонига асосланади.

Низорий уз «Лайли ва Мажнун»ини яратишда анъанага узига хос равишда фаол муносабатда булишнинг яхши намунасини курсатди. Достон ҳикояси тизмаси ва образларнинг талқинида узининг ижодий изланишлари, ёрқин янгиликларини намойиш этди. «Лайли ва Мажнун»нинг бадиияти Низорийнинг катта маҳоратидан дарак берали. Шоир уз достони билан уйғур тилининг чуқур билимдони сифатида майдонга чиқади. «Лайли ва Мажнун»да уйғур тилининг рангбаранг ички бой имкониятлари, жонли уйғур тилининг қатламлари яққол кузга ташланиб туради.

Шоир узининг «Фарҳод ва Ширин»и билан «Хамса»

мавзуларига қул уриб, унинг бир муҳим достонини яратган эди. «Лайли ва Мажнун» унинг иккинчи қадами булди. Лекин шоир «Хамса»дан шу икки достон билан чекланди ёки унинг фурсати тақозо этмади. Ҳозир бу мавзуда узил-кесил бир фикр айтиш қийиндир.

Уйғур адабиётида «Хамса» достонлари билан боғлиқ ҳолда ишланган манзумалардан яна бири «Шоҳ Баҳром ва Дилором» асаридир. Ғарибий ижодининг маҳсули булган бу асар яратилиш даври, йилига кура эмас, балки «Хамса» достонларининг жойлашиши изчиллигини кузда тутиб, «Лайли ва Мажнун» достонларидан кейин таҳлил этилмоқда.

Истеъдодли уйғур шоири Турди Ғарибий XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Кошғарда Зухриддинбек ҳокимлик қилган йиллари нашъу намо топган адабий муҳитнинг кузга қуринган намояндаларидан бири сифатида танилган эди. Маълумки, бу доирада Абдурахим Низорий ва Наврузхон Зиёийлар ҳам фаолият курсатганлар. Зухриддинбек Кошғар адабий муҳитининг равнақини кузлаб унга Низорий ва Зиёийларни тортар экан, улар қаторида Ғарибийга ҳам мурожаат этган. Уйғур адабиётшунослигида айтилишича, Ғарибий Зухриддинбек томонидан даъват этилганга қадар ҳам узининг юқори ижодий салоҳияти билан танилган шоир эди. Турди Ғарибий уйғур адабиётида дастлаб «Шоҳ Баҳром ва Дилором» ҳамда «Китоби ғариб» асарлари билан машҳурдир. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достони Навоий «Хамса»сидан урин олган «Сабъаи сайёр» анъанаси асосида яратилган булиб, бу ҳол Ғарибийнинг Шарқ адабиёти, Шарқ «Хамса»чилиги сир-синоатларини яхши билганлигини, уша услубда асарлар ёзишга ўзида ишонч ҳосил қилган ижодкор эканлигини курсатади. Уз навбатида Ғарибийнинг бу достони Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»лари билан бир қаторда уйғур адабиётида хамсачиликка булган рағбатнинг нечоғлиқ кучайганлигини ҳам курсатар эди.

«Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонининг яратилиш вақти ҳақида уйғур адабиётшунослигида турлича фикрлар мавжуддир. Аввало, ушбу достоннинг Низорий достонлари билан бир вақтда, яъни 1741–42-йилларда яратилган деган фикрнинг илмий ишларга сингиб кетганлигини айтиш керак. Шу муносабат билан Б.Аршиддинов «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонининг ёзилган даврини 1741–42-йиллар деб курсатган

М.Ҳамраевнинг фикрига эътироз билдирган эди. Б.Аршиддинов «Шоҳ Баҳром ва Дилором»нинг хотимасида урин олган Ғарибийнинг ҳаётига оид айрим лавҳаларга таяниб, дostonнинг 1741–42-йиллардан анча илгари яратилганлигини айтади. Б.Аршиддиновнинг қайд қилишича, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonининг муқаддимасида, хотимасида шоир дунёнинг бевафолиги, ўз ҳолатининг ночорлиги ҳақидаги айрим қайдларни келтириш билан чекланади. Муаллифнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором»дан кейин ёзилган «Китоби ғариб» асарида эса Зухриддинбекка муносабат яққол қайд қилинган. Демак, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» шоирнинг илгариги йиллар ижодининг маҳсулидир. Ғарибий бу дostonини ёзиб китобхонлар уртасида танила бошлаган йилларда шоирнинг истеъдодини пайқаган Зухриддинбек уни ўз ҳимоясига олган ва оқибатда «Китоби ғариб» яратилган эди¹. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonидан хабардор булган Низорийнинг «Хамса»нинг «Сабъаи сайёр»дан олдинги дostonларига мурожаат қилишнинг сабабларидан бири шу булса керак.

Илмий адабиётларда Ғарибий ва унинг дostonларига жуда кам эътибор берилганлиги кузга ташланади. Уйғур ва узбек адабиётшунослигида «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonига оид тадқиқотлар жуда сийракдир. XIX аср уйғур дostonларига бағишланган айрим илмий ишларда «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonига ҳам тухтаб утилган ҳоллар мавжуд, албатта. Шу жиҳатдан, Б.Аршиддиновнинг «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» монографиясидаги фикр-мулоҳазалар, Ғарибий дostonининг Навоий «Сабъаи сайёр»и билан дастлабки муқоясалари буйича хулосалар китобхонни баҳсга тортиш жиҳатидан муҳимдир². «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асари ва Мухлисовнинг «Асрлар ва асарлар» монографиясида ҳам «Шоҳ Баҳром ва Дилором»га «Муҳаббат дostonлари» сирасида тухтаб утилади. Шундай қилиб, Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonи махсус тадқиқ этилган эмас. Унинг ҳозирги нашрлари ҳам амалга оширилмаган.

¹ Эршиддинов Б. Уйғур классиклири ижадийитидэ дастан жанри. Алмута, «Наука», 1988. 44–45-б.

² Уша ерда. 129, 140–148-б.

Мухлисов Ю. Эсирлэр ва эсэрлэр. Алмута, «Наука». 1973. 77-б.

Ғарибий ҳам «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонида Навоий «Сабъаи сайёр»нинг сюжети, образларига таянгани ҳолда, қушимча манбалар юзасидан иш қуриб, галайгина янги талқинлар беришга эришади. Маълумки, Навоий достони Баҳром Гур ва Дилором урталаридаги севги саргузаштига бағишланади. Тарихан маълумки, Баҳром Эрон шоҳлари сулолаларидан сосонийларга мансуб бўлиб, унинг подшоликдаги идора усули, қулон овига ниҳоятда ўқлиги ва ниҳоят гузал Дилором билан ишқий можаролари жуда қуп ривоят ва афсоналарнинг юзага келишига сабаб бўлган. Баҳром Гур ҳикояти Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си таркибида ҳам мавжуд. Ушбу мундарижа жиҳатидан ранг-баранг манбаларни Ганжавий илк дафъа катта мустақил дoston сифатида ишлаб чиқди. Баҳром ва Дилоромнинг қолипловчи саргузаштномаси таркибида етти ҳикоянинг берилиши Низомийнинг асар устидаги кашфиётидир.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони узигача бўлган анъаналарни давом эттиради. Айни пайтда, «Сабъаи сайёр» туркий тилидаги биринчи «Баҳромнома»дир. Шунга кура ҳам у деярли барча туркий халқлар уртасида жуда кенг тарқалди. Янги-янги асарларга мавзу бўлди. Уйғур адабиётида ҳам Навоий «Хамса»си мавзулари қаламга олинган асарлар пайдо бўла бошлади. Шундай олижаноб ишга қул урганлардан бири Турди Ғарибий эди. Шу гарзда уйғур «Баҳромнома»сининг илк асари Ғарибий номи билан боғланиб қолди.

«Шоҳ Баҳром ва Дилором» асарининг Навоий достонига асосланганлиги адабиётларда қуп мартаба қайд қилинганлиги маълум. Дарҳақиқат, Ғарибий «Сабъаи сайёр»дек кенг қамровли бир асарни узи урганган қушимча манбалардан ҳам истифода этган ҳолда уйғур китобхонига етказиб беришни кузда тутган. Лекин шу нарсани ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Ғарибий ҳеч қачон асардан асар яратишдек жун ва осон йулдан борган эмас. Улуғ Навоийнинг «Сабъаи сайёр» даги ғоявий нияти ва унга мувофиқ талқинларнинг моҳиятини бутун нозикликлари билан идрок этиш ва уларни шарҳлаб беришнинг узи кагта истеъдод талаб қилади. Турди Ғарибий бу масалага бир ижодкор сифатида ёндашади. Б.Аршиддинов гуғри таъкидлаганидек, Навоий уз достонини яратиш олдида мурожаат этган манбаларни ҳам Ғарибий уз имкони доирасида куздан кечиришга ҳаракат қилади.

Катта салтанат эгаси булган Баҳром овга ниҳоятда уч эди. Кунлардан бирида шоҳ овга чиқар экан, йул устида Чин манзилидан келаётган сураткаш Моний билан учрашади. Монийнинг кулида Чинда яшайдиган бир тожирнинг қарамоғида булган Дилором исмли гузалнинг сурати бор эди. Моний шу суратни Баҳромга курсатиш ниятида йулга чиққан эди. Саҳродаги учрашув айна муддао булиб чиқади. Баҳром сурат билан танишар экан, унда сиймоси акс этган қизга ошиқ булиб қолади. Монийнинг айтишича, тожир Дилоромни ҳавас қилган киши Чиннинг бир йиллик хирожини тулаш билан унга восил булиши мумкинлигини эълон этган. Бу хабарни эшитган Баҳром Дилором учун жаҳон молини ҳам беришга тайёрман, деб онг ичади.

Навоий достонидаги кейинги эпизодларда руҳий дунёси мусаффо, ташқи лагофати ҳаммани ҳайратга солгудек гузал, айна замонда, катта санъат соҳиби булган Дилоромнинг Баҳром билан ҳаёти тасвирларига дуч келамиз. Баҳром узининг ов сафарларидан бирига Дилоромни ҳам олиб чиқади. Шу ов вақтида кутилмаган воқеа руй беради. Баҳром кийик, қулон ови билан машғул экан, Дилоромга узининг бу бобдаги маҳоратини намоиш этмоқчи булади. Лекин ҳадеганда, Дилоромдан мақтов сузларини эшита олмайди. Шунда Баҳром бирдан узгаради ва унда муҳаббат соҳиби Баҳромнинг эмас, балки шоҳ Баҳромнинг қиёфаси пайдо булади. У жаҳолат устида Дилоромни улимга ҳукм этади. Саҳрога чиқариб ташланган Дилором узининг тадбиркорлиги билангина улимдан қутулиб қолади. Баҳром жаҳлдан тушгандан кейин узининг қилмишига пушаймон булади. Дилоромдан айрилиқ уни кундан кунга заифлаштириб борар эди. Навоий бу эпизодларда кишидаги севги ҳисларининг нақадар катта қудратга эга булишини кенг тасвирлашга ҳаракат қилади.

Шу уринда Баҳром учун гурли ранглардаги қасрларнинг қурилиши, уларда шоҳнинг ҳикоялар тинглаши ва ниҳоят энг сунгги сайёҳ ҳикояси орқали Дилоромдан хабар топиш воқеалари берилди. Лекин улар уртасидаги тотувлик, бахтиёрлик узоқ давом этмайди. Ов сафарларидан бирида Баҳром, Дилором ва уларнинг аёнлари ботқоқликда ҳалок буладилар.

Навоийнинг ўз салафларидан фарқли равишда асар устидаги ижодий иши бутун ҳикоя давомида англашилиб туради. Шулардан бири ва айтиш мумкинки, энг муҳими,

Навоийнинг «Сабъаи сайёр»ида қолипловчи Баҳром ва Дилором ҳикояти таркибидаги ҳикоятларнинг бир-бири билан ички мазмун жиҳатидан боғланиб бориши ва охириги ҳикоянинг бевосита Баҳром саргузашти билан уйғунлашиб кетишидир¹. Баҳром шу ҳикоя воситасида Дилоромдан хабар топади.

Истеъдодли уйғур шоири Баҳром ва Дилором қолипловчи ҳикоясини, унинг таркибида келган етти саргузаштномани сақлаб қолади ва бутун асар давомида ғоявий нияти асосидаги янги ўрни билан ижодий талқинларни бера боради. Жумладан, Ғарибий уз достонида Баҳром образида мавжуд салбий хусусиятларни тасвирлашга алоҳида аҳамият берган. Навоий одам кунига бориб улимга юз тутади. Шунга кура ҳам одамзод узидан кейин яхши ном қолдиришга одат қилиши керак, деган фикрга урғу беради. Ғарибий уз достонида Баҳром образи мисолида киши ҳаётда узининг ноҳуя ишлари, ноҳуя хулқ-атвори билан узини узи ёмон отлиққа чиқаради. Ҳатто улимини яқинлаштиради. Янада аниқроқ қилиб айтганда, уз улимини узи таъмин этади деган талқинга диққатини тортади.

Шарқ адабиётида мамлакат тақдири учун жавобгар булган шоҳнинг маънавий дунёси масаласи ҳаммавақт биринчи даражали муаммолардан бири булиб келди. Низомий «Хамса»си дostonларидан урин олган Хусрав Парвез, Баҳром ва Искандар каби қатор образларда шу маънавий масалани кўяди. Навоий «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳоди билан маънавий баркамолликнинг энг юксак намунасини яратади ва уни беқарор, худбин, жоҳил Хусравга қарама-қарши кўяди. «Сабъаи сайёр»да эса бу масала бутун жиддийлиги билан кўйилган. Навоийнинг эътиқодича, шоҳ Оллоҳ томонидан инсоният жамиятига низомшунос сифатида тайин этилган. У адолат мезонини маҳкам тутиши керак. Майда-чуйда ишлар билан уралашиб қолмаслиги даркор. Баҳромда эса бу фазилатларнинг бири мавжуд, яна бири батамом йўқдир. Достонда қолипловчи ҳикоя доирасида келтирилган ҳикоятларнинг ҳаммаси Баҳромнинг кузини очишга хизмат қилиши керак эди. Ғарибийга Навоий достонида илгари сурилган ана шу ғоявий ният ниҳоятда маъқул тушган эди. У «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonини яратар экан,

¹Хасанов С. Роман о Бахраме. Т., 1988. Стр.70.

анъанадан ижодий фойдаланиб, ўта жаҳолатпараст шоҳ образини гавдалантирмоқчи булади ва бинобарин, Баҳром образидаги салбий хусусиятларни кучайтириб талқин этиш йулини тутди.

Достонда Баҳром образининг кунроқ салбий сифатлар билан тасвирланиши «Шоҳ Баҳром ва Дилором»нинг Ғарибий томонидан унинг Зухриддинбек саройига келмасидан анча илгари ёзилганлигини тасдиқ этувчи муҳим бир далилдир. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонида Кошғарда Зухриддинбек ҳокимиятигача булган давр подшоларининг мустабид идора усулига қарши норозилик оҳанглари яққол сезилиб туради.

Ғарибий айш-ишратга, овга, айниқса, майхурликка уч Баҳром образини яратар экан, уни одамларнинг, хусусан подшоларнинг утмиш ҳаётидан ҳам, бугунидан ҳам урнак олишини истайди. Шу маънода «Шоҳ Баҳром ва Дилором» қолипловчи ҳикоя ичидаги ҳар бир афсона шоҳга қаратилган бир пандномадек вазифани адо этади. Савдогар Ахи ва Шаҳзода Фарруҳ ҳақидаги биринчи ҳикоя шу маънода катта аҳамият касб этади. Ғарибий бу ҳикоя баёнида Навоийдан айрим чекинишларгагина йул қуяди. Зайд саргузаштига бағишланган иккинчи ҳикояда эса Ғарибий бу ҳийлагар, товламачи, куз бойлогич кишини янада айёрроқ қилиб курсатишни мақсад қилиб қуйган. Зайд қилаётган ишларини шундай усталик билан амалга оширадики, подшо ҳақиқат қаердаю қабоҳат қаердалигини ажратолмай қолади. Мезон ҳудудини йуқотган шоҳнинг инқирози аниқ эди. Ҳикоя якунида Ғарибий шоҳларга, жумладан, Баҳромга теварак-атрофдагилардан ким нажотқору ким хиёнатқорлигини донишмандлик билан ажратиб олиш ҳақида угит бермоқчи булади. Шу тарзда Ғарибий достоннинг асосини ташкил қилган барча ҳикояларнинг мавзу ва сюжет чизигини асосан сақлаб қолгани ҳолда, уларнинг ҳар бирида узгача талқинлар беради. Бу ҳолни Меҳр ва Суҳайл ҳақидаги бешинчи ҳикояда ҳам, Муқбил ва Мудбир саргузаштномаси ҳақидаги олтинчи ҳикояда ҳам кузатиш мумкин. Б.Аршиддинов узининг юқорида эслаб утилган «Уйғур классиклари ижодида дoston жанри» деб атаган монографиясида Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором»и ҳақида ҳам тухтаб, Навоий ва Ғарибий дostonларини қолипловчи ҳикоядан бошлаб, унинг таркибидаги ҳикоятларгача кузатган булади ва уз диққатини уйғур-узбек адабий

алоқалари самараларини курсатишга эмас, балки купроқ Ғарибий достонининг оригиналлик хусусиятларини курсатишга қаратади. Агар синчков олимимиз катта илмий кузатиш билан олиб борган тадқиқотида Ғарибий достонининг мавзу ва сюжет жиҳатидан Навоий «Сабъаи сайёр»и билан алоқали нуқталари ҳақида ҳам уз фикр-мулоҳазаларини уртоқлашганда, икки адабиёт, икки адиб ижодлари уртасидаги алоқалар тарихининг яна бир қатор саҳифалари ёритилган булур эди. Зотан, «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» китобида Ғарибий «Навоий асарининг руҳини ўз даврига мослаштириб, уз замонаси билан боғлаб беради», деб айтиладики, шу хулосанинг узи «Сабъаи сайёр»дан илҳом олган уйғур шоири унга ижодий ёндашгани ҳолда, уз замонаси орзу-умидларини юксак даражадаги бадиият билан ифодалаб берган янги бир асар яратиб берди, демак эди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони 5008 байтдан иборатдир. Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достони эса 3900 байтни ташкил қилади. Шу далилнинг узи Ғарибийнинг Навоий достонига ижодий ёндашганлигини, анъанавий мавзу ва сюжетни узича, уз қарашлари асосида қайта қаламга олганлигини курсатади.

Шундай қилиб, Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонини ҳам кузда тутганда уйғур адабиётида Шарқда машҳур «Хамса»нинг учта достони пайдо булди.

Эршиддинов Б. Уйғур классиклири ижадийитидэ дастан жанри. Алмуту, «Наука», 1988. 141-б.

Уйғур эдебиятининг қисқичэ тарихи. Алмуту, «Наука», 1983. 148-б.

НАВОИЙНИНГ СУЗ САНЪАТИ МАҲОРАТИ ИЗИДАН

ҲИРҚАТИЙНИНГ «МУҲАББАТНОМА ВА МЕҲНАТКОМ» ДОСТОНИ

Ушбу тадқиқотнинг юқоридаги бобида уйғур шоирларининг бевосита Навоий «Хамса»си дostonлари билан алоқадорлик натижасида яратган асарлари хусусида баҳс этилди. Шарқ адабиёти ютуқлари, хусусан, Навоий меросига катта рағбат билан қараган уйғур мумтоз шоирларининг анъаналарини муваффақият билан давом эттириб, янги ғоявий-бадий мундарижага эга булган асарлар яратишдаги иқтидорлари хусусидаги кузатишлар баён қилинди. Уйғур адабиёти тарихида шундай асарлар ҳам борки, уларнинг муаллифлари бевосита Навоийнинг бирор асарига мурожаат этмасалар-да, уларнинг изланишлари давомида устоз шоирнинг мавзу танлаш, образ яратиш ва тасвир услубидан баҳраманд булиб, янги-янги асарлар ижод этганлар. Уйғур адабиёти хазинасини муносиб равишда бойитганлар. Шундай обидалардан бири Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonидир¹.

Муҳаммад Имин Ғужамқули уғли Ҳирқатий XVII асрнинг урталарида яшаб ижод қилган истеъдодли уйғур шоиридир. Ҳирқатийдан бизгача унинг 1670 йилда яратилган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асари етиб келган. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» уз мундарижаси, композицион қурилиши, образлар тизимига кура уз даври адабий ҳаётининг муҳим бир ҳодисаси сифатида кузга ташланади. Дoston Оллоҳ, Муҳаммад пайғамбар ва чорёрлар таърифиға бағишланган анъанавий муқаддима билан бошланади. Бироқ муаллиф шу муқаддиманинг узига муҳаббат ва меҳнатни ислом дини ва тасаввуф таълимоти заминида туриб, поэтик тарзда кенг шарҳлаб беради. Асарнинг ана шу хусусиятини ҳисобға

Ҳирқатий. «Муҳаббатнома ва меҳнатком». Эсирлэр садаси. Алматы: Қазақстан давлат гозал адабиёт нашриёти. 1963.

олганда, уни маълум маънода «Ҳайрат ул-аброр» услубидаги фалсафий-ахлоқий дoston сифатида баҳолаш мумкин.

Маълумки, узбек, форс-тожик ва озарбайжон адабиётларида мавжуд бўлган купдан-куп фалсафий-ахлоқий мундарижадаги асарларда муаллифлар узларининг муҳаббат, меҳнат, адолат, қаноат ҳақидаги қарашларини баён қилганларидан кейин шу ижтимоий-ахлоқий мавзунини образлар воситасида гавдалантириб беришга қаратилган ҳикоятлар келтирилади. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр» дostonида «Салтанат бобидаким...» деб бошланувчи учинчи мақолатда подшолар, уларнинг тож-тахт, мулку мамлакат соҳиблари сифатидаги жавобгарликлари, адолат қонунларига риоя қилишлари хусусидаги чуқур мушоҳадалардан кейин шу мақолат таркибида «Шоҳ Ҳазрат қадирнинг сарсари бир саркаш хушани барбод этиб, алдининг суйи ул хуша буган бузуғ мазраани обод қилғони» ҳикояти келтирилади. «Карам васфи»даги еттинчи мақолат таркибида эса уз караму саховати билан халқ оғзига тушган «ҳотами тойи» ҳикоятига кузимиз тушади.

Ҳирқатий уз дostonини «Муҳаббатнома ва меҳнатком» деб атади. Шунга кура, «Ҳайрат ул-аброр»нинг «Ишқ ути» таърифига бағишланган туққизинчи мақолатига қиёсан урганиш Ҳирқатийнинг устозлар анъаналари билан нақадар мустаҳкам алоқада бўлганлигини яққол кўрсатади.

Ҳирқатий дostonи ишқ ва ишқ меҳнатига бағишланган муқаддима боби билан бошланади. Шоир ишқ таърифига киришар экан, илоҳий ишқ ҳақида ниҳоятда таъсирчан мисраларни яратади: «Ишқ ёниб турган лахчадир. Ишқ бустонининг гулларига эришмоқ мушкул. Ишқ саҳроси поёнсиз. Унга кирган, уни босиб утмоқчи булганларни минг туман машаққатлар кутади. Унга комиллик йулига кириш билан, унинг синовларига бардош бериш билангина эришмоқ мумкин. Ҳирқатий ана шу илоҳий ишқнинг лаззати ва муҳаббати меҳнатсиз, луқма тузсиз булса, булар лаззатсиз. Муҳаббат тоғлиқ эрур, меҳнат аччиқ» деб ҳикматона мисралар яратади. Ҳирқатий муҳаббат бор ерда унинг меҳнати ҳам борлигини, меҳнат ва муҳаббатнинг ҳаммисолиқ ҳамдамлигини, демак, ҳақиқий ошиқ ишқ заҳматларига бардош берган тақдирдагина яратганининг васлига восил була олишини тасаввуф фалсафасидан келиб чиқиб моҳирлик билан тасвирлаб беради.

«Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асарида Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonининг гоёвий-бадий

аҳамияти хусусида анчагина муҳим кузатишларга кузимиз тушади. Бизнинг назаримизда, ушбу «Тарих»да купроқ Ҳирқатий достонининг зоҳирий мундарижасига диққат қилинади. Биз «Тарих» китобидаги бундай талқинга қушилганимиз ҳолда, масалани моҳият жиҳатидан очиб бериш учун талқиқот доирасини янада кенгайтириш керак деган фикрдамиз. Гап шундаки, Ҳирқатий юқорида ҳам айтиб утилганидек, ўз асарида ишқ мавзусини суфиёна фалсафа асосида ёритишни мақсад қилиб олади. Шу ғоявий ният заминиде туриб, шоир «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонининг муқаддимасида ишқ мавзусини махсус бир бўлимда ёритиб, ўзининг бу хусусдаги мушоҳадаларининг бадиий тасвири учун «Шам ва парвона», «Гул ва Булбул» ҳикоятларини яратади.

Ҳирқатий тасаввуф илмидаги ишқ фалсафасининг моҳиятини узига хос йул билан ойдинлаштириш мақсадида ажойиб талқинлар қўлайди. Ўз навбатида ишқнинг моҳияти ҳақида маълумот бериш ниятида ҳаётини қиёслар қидиради ва топади. «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асарида достондаги куйидаги мушоҳадаларга тўғри диққат қилинган: «Муҳаббаттин на ишлар таваллуд қилур. Меҳнат на ишга оид булур ва ул сирни аён ва ул сузни баён қилмоқда билингим, гурт ҳарфи лафзи муҳаббат, ҳар ҳарф булур етти қисмат» . Бу уринда шоир муҳаббат сузининг араб имлоси билан турт ҳарфдан ташкил топишига ишора қилиб, унинг ҳар бир ҳарфида еттитадан қисмат яширинган деб айтади ва уларни бирма-бир шарҳлашга утади. Масалан, «муҳаббат» сузининг «М» ҳарфида мичимоқ, мубталолик, маломат, мурувват, мувофиқлик, мунислик ва мустасил қисматлари яширинган. Худди шу тарзда шоирнинг талқинларига кўра, муҳаббат сузининг «ҳ» ҳарфида ҳам ҳаёт, ҳилм, ҳаё, ҳасрат, ҳақирлик каби маънолар яширингандир. Ушбу истилоҳларнинг ҳаммаси мазмун эътибори билан бевосита ёки билвосита тасаввуфий ишқнинг шарт ва талаби билан изоҳланади.

Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асари юқорида айтилганидек, узидаги ишқ ва ишқ меҳнати талқинлари билан Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асаридаги тўққизинчи мақолат мундарижасига яқинлашиб кетади. Албатта, биз «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарини Навоийнинг

«Ҳайрат ул-аброр» асари билан тенглаштириш фикридан батамом йироқмиз. Юқорида Ҳирқатий асарида дастлаб фалсафий-ахлоқий дostonлари, жумладан, «Ҳайрат ул-аброр» услубига қиёс қилган эдик. Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асарида ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий мавзулар жуда катта бир силсилани ташкил қилгани ҳолда Ҳирқатий уз асарида Навоий асарида қаламга олинган ишқ мавзуси хусусидагина баҳс этади, холос. Демак, Ҳирқатий дostonи узининг шу муҳим бир жиҳати билан Навоий «Ҳайрат ул-аброр»и билан яқинликни ташкил қилади. Шу томондан Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарида ишқ ва комил ошиқликнинг машаққатлари ҳақида баён қилинган фикр-мулоҳазаларни Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ининг ишқ таърифига бағишланган туққизинчи мақолатнинг сарлавҳасига қиёс этиш уришли булади. У ерда уқиймиз: «Ишқ ути таърифидаким, шуъласи бало саҳросининг лолалари ва ахгари балокаш кунгул парголаларидур ва меҳнат қаро шоми анинг тутуни ва бу шомнинг муштариқ кавкаблари анинг учқунидур» .

Қуйидаги мисралардаги ҳамоҳангликка диққат қилайлик.

Алишер Навоий:

Ошиқ ани билки эрур дарднок,
Ҳам тили ҳам кузию ҳам кунгил пок.
Орқасидин ишқни юз гам уқуб,
Ҳар гириҳи бир гам оёғин тугуб.
Дард юкидин булубон ҳам қади,
Дарддаги «дол» анинг ҳамқади.
Чарх киби жисми саросар тугон,
Меҳнати шомига тонуқ ҳар тугон.
Кукси шигофи булуб оташ фишон,
Шом балосига саҳардин нишон.

Ҳирқатий:

Бадан кондур, анинг лаъли муҳаббат,
Бу тандур кон, олур ким қилса меҳнат.

¹ Навоий А. МАТ. VII ж. 187-б.

Муҳаббат одамийнинг дур баҳоси,
Муҳаббат булса йуқтур интиҳоси.
На матлубдур агар йуқ булса толиб,
Агар хусни эрур ҳарчанди голиб.

«Ҳайрат ул-аброр»да Навоий «Ишқ таърифи...» мақолагида ишқи ҳақиқийнинг қудратини курсатиш учун «Шайхи Ироқий Шомда хусн шамъи гулин кургач, парвонадек туташқони ва шуъласи инкор тиканларин куйдуруб мункирлар бошига ошқони» ҳикоятини келтиради. Ҳирқатий эса уз асарида ишқи ҳақиқийнинг шавқ ва изтироблари ҳақидаги фалсафий-ахлоқий қарашларининг баёнидан кейин уни қувватловчи «Шам ва парвона» ҳамда «Гул ва булбул» ҳикоятларини келтиради. Ушбу ҳикоятлардан биринчиси, яъни «Шам ва парвона» нисбатан муъжаз булиб, унда анъанавий Шам ва Парвона образлари орқали муҳаббатнинг оташнок кучига офаринлар уқилади.

«Шам ва Парвона» дostonлари Шарқда анча кенг тарқалган анъанавий мавзуларга асосландилар. Биз XVI аср турк шоири Ломийининг «Шам ва Парвона» дostonини биламиз. Бу мавзудаги асарлар бошқа адабиётларда ҳам учрайди. Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридаги «Шам ва Парвона» ҳикояти эса шоирнинг уз асарининг марказига қуйган муҳаббат ва меҳнат мавзусини образли ёритиш мақсадида келтирилган кичик лавҳадан иборатдир. Ҳирқатий «Шам ва Парвона» ҳикояти орқали муҳаббатнинг ёлқинли кучи ва унинг поёнсиз меҳнат, машаққатлари ҳақидаги узининг ижтимоий-ахлоқий қарашларига бир мисол келтирган булади ва мавзуну тадрижий давом эттира бориб, навбатда «Гул ва Булбул» дostonига кучади.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридаги «Шам ва Парвона» ҳикояти Ҳирқатийнинг узига хос маҳоратидан дарак беради.

Шарқ шеъриятида куйланиб келинишича, шам қоронғу кечани ёритади. Ошиқларнинг суҳбатига оро беради. Шам ғазалларда рақибларнинг базмига нур таратиб утирган маъшуқага қиёс қилинади. Бироқ шам ва парвона маъжозан маъшуқа ва ошиқ рамзи сифатида Шарқ адабиётида, шу жумладан, уйғур адабиётида ҳам чуқур илдиз отган образларга айланган. Бунга ҳаётнинг узиди шамнинг мафтункор ёғдуси,

парвонанинг шу ёғдуга узини қурбон қилишгача булган фидойилиги материал берган. Ҳирқатий «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарида ана шу анъанавий образларга мурожаат қилар экан, узига хос талқинлар яратишга ҳаракат қилади¹.

Кунлардан бирида тунда ташкил қилинган бир суҳбат даврасини шам ёритиб турар эди. Шам узини узи урташи эвазига нур таратиб, даврадагиларга хушвақтлик бахш этар эди. Лекин унинг «оташу об» ичидаги ҳолатидан даврадагилар бутун ғофил эдилар. Демак, ҳар ким уз харидорини, дард-кашини, ғамгузорини топиши керак эди. Шундай булади ҳам. Узоқдан шам шуъласини курган Парвона унинг устига етиб келади.

Баногоҳ булди бир Парвона пайдо,
У булди Шамнинг ҳуснига шайдо.

Шу шайдолик туфайли Парвона утга ташланишга, ҳаёт торларини куйдириб юборишга ҳам тайёр турар эди:

Уруп Шам утига гоҳи қанотин,
Узой дап дунёдин тори ҳаётин.

Ҳирқатий муҳаббатнинг ана шундай қалбни уртовчи, жонни куйдирувчи шарори борлигини таъкидлар экан, нафис тасвирлар яратди:

Булиб Парвона Шам утига восил,
Кучуб маъшуқ, этиб мақсуд ҳосил.

Парвона оташин ишқ йулида узини нобуд қилади.

Шароридин тушуб Парвонаға ут,
Муҳаббат ути бирла қуйди совут.

Ҳирқатий Парвонанинг фидойилиги тасвирларида ғоят таъсирчан образлар қўллайди:

¹Уйғур эдебиятинин қисқичэ тарихи. Алмута, «Наука», 1983. 75-б.

Киши ошиқ эса, утдин ёнарму,
Азиз маъшуқига жонни аёрму.
Унарму дон агар нам булмаса яр,
Чумиб дон бих уруб бас курсатар сар.

Ҳирқатий муҳаббат ва меҳнатнинг ҳамдамлиги ҳақидаги қарашларини намойиш этиш мақсадида келтирган юқоридаги жажжи ҳикояти билан уз китобхонини муҳаббат, шу муҳаббатнинг синовлари, висол онларининг фусункор лаҳзаларини янада кенгроқ режа асосида тасвирлаган янги бир дostonни тинглашга тайёрлайди. Бу «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарининг асосини ташкил қилган «Гул ва Булбул» дostonидир.

Гул ва Булбул васфи Шарқ халқлари оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиётининг энг қадимги мавзуларидандир. Бу икки ном ошиқ ва маъшукларнинг рамзий образлари сифатида ҳам адабиётда жуда эрта ишлана бошлаган ва даврларнинг утиши билан юзага келган куплаб асарларнинг мавзуи булиб қолган. Узбек адабиётшуноси проф. Б.Валихужаев узининг узбек эпик поэзияси тарихига бағишланган тадқиқотида туғри таъкидлаганидек, «Ҳар бир муаллиф яратган «Гул ва Булбул»да узига хос хусусиятлар, образларни талқин этишда оригиналлик кузга ташланиб туради. Шу жиҳатдан қараганда, бир хил номланган ёки қаҳрамонлари ухшаш булган асарларни таҳлил қилишда, ана шу хусусиятларни асар яратилган давр, муаллиф кузлаган мақсадни, унинг адабий эстетик тамойиллари ва умуман дунёқарашини эътиборга олиш шарт» .

Туркий халқлар адабиётларининг купида «Гул ва Булбул» дostonларини учратиш мумкин. Унга яқин Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Навруз» дostonидир. Кейинча туркман адабиётида Шобанданинг (XVIII аср) «Гул ва Булбул», уйғур адабиётида ҳам Ҳирқатийнинг ва Салоҳийларнинг «Гул ва Булбул» манзумалари юзага келди. Бу асарлар сюжет қурилиши, образларнинг танланиши жиҳатидан бир-бирига маълум даражада яқин турса-да, юқорида таъкидланганидек, уларнинг ҳар бири узига хос бир бадий оламдир. Шу сирада уйғур шоирлари қаламига мансуб «Гул ва Булбул» дostonлари, бир томондан, Шарқ адабиётининг гуманистик анъаналари билан яқиндан алоқадорлиги, иккинчи томондан, уйғур

Валихужаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Т.: «Фан», 1974. 57-б.

халқининг тарихи ва адабиётида муҳим бир ҳодиса сифатидаги хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради.

Ўзбек адабиётшунослигида «Гул ва Булбул» дostonлари ҳақида гап борганда бу мавзудаги тунгич асар сифатида «Гул ва Навруз» дostonи қаламга олинади. Кейинча юзага келган асарлар, жумладан, Салоҳийнинг «Гул ва Булбул» дostonи Ҳайдарнинг «Гул ва Навруз»и билан муқояса таҳлил этилиб, Салоҳийнинг бу дostonнинг мавзу ва образларидан баҳраманд булгани ҳолда уз асарида мустақил йул тутганлиги таъкидланади. Б.Валихужаев юқорида эсланган монографиясида уйғур шоири Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» дostonига ҳам қисқа тухтайди. Айни пайтда, унинг «Гул ва Навруз»дан талай тафовутларга эгалигини ҳам қайд этади. Дарҳақиқат, Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» дostonини кузатганда, унда мажозий образларни куллаш жиҳатидан «Гул ва Навруз» билан маълум боғланиш борлиги кузга ташланади. Илмий адабиётларда Ҳирқатий асарини мавзу ва образлар жиҳатидан Навоий асарларига яқинлиги ҳақида ҳам қайллар мавжуд. Уйғур адабиётшуноси Р.Қодирий Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асари билан Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи уртасидаги оҳангдошлик ҳақида суз очиб, бу ҳолни уйғур шоирининг устод суз устасидан илҳомланиши, деб жуда туғри курсатган эди. Лекин бизнинг назаримизда, «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарини фақат «Фарҳод ва Ширин» анъаналари билан чеклаш икки шоир ижодиёти урталаридаги алоқаларни анчайин торайтириб қуяди. Б.Валихужаев юқорида номлаб утилган тадқиқотида «Гул ва Булбул» типидagi асарларни масал-поэма сифатида характерлайди ва «Гул ва Навруз», «Лисон ут-тайр», «Хусн ва Дил» каби асарларни масал-поэмага яхши мисол була олади» деб ёзади. Шундай экан, Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonида Навоийнинг бошқа асарлари, жумладан, «Лисон ут-тайр» дostonи анъаналари ҳақида ҳам баҳс этиш мумкин булади. Афсуски, «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonи уйғур адабиёти тарихига оид ишларда, айрим уйғур олимларининг мақолаларида қаламга олинган булса-да, у ҳали атрофлича тадқиқ

¹Уша асар. 58-б.

Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». Т., 1968. 1-жилд. 53-б.

Валихужаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Т.: Фан, 1974. 57-б.

этилган эмас. Биз қуйида дostonга оид бугунгача мавжуд қарашларни давом эттирганимиз ҳолда, унинг Навоий ижоди билан алоқали жиҳатларига кенгроқ тухташни мақсад қилиб олдик. Зеро, ҳар қандай асарнинг таҳлилида мавзу тарихини етарли ёритмаслик шу асарнинг ҳамма ғоявий-бадий фазилатларини, демак, унинг муаллифи маҳоратини атрофлича урганишга монелик қилади.

Гул ва Булбул. Буларнинг бири баҳорнинг ҳусну латофати рамзи, иккинчиси эса, мафтункор табиат муъжизасининг куйчисидир. Баҳорнинг келиши, баҳор ёмғиридан баҳравар сабзаларнинг ерга алвон гиламлар тушалгандай товланиши «Девону луғотит турк»дан урин олган шеърларда ҳам куйланган эди. Куклам куркини Рабғузий ҳам, Лutfий ҳам сертароват мисраларда куйлаганлар.

Баҳор келиши билан турфа гулларнинг очилиши, унга мафтун булбулнинг хонишларини Навоий айниқса сермазмун ва сержило мисраларда маҳорат билан тасвирлаб беради. Жаҳон боғи куп дилкашдир, —деб ёзди Навоий «Садди Искандарий» дostonида—бу боғдаги гиёҳлар Чин табиатини намойиш қилгани каби у ердаги ҳар бир гул гузалларни эслатади. Оловдай шуъла сочиб турган қизил гулни куриб булбул бечора самандар каби куйиб-ёнади. У ёниб, шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган утдир, йуқ, уясига эмас жонига тушган оташдир. Гул билан булбулнинг бир-бирига вобасталиги ҳақидаги бу тасвирлар бу мавзудаги катта дostonларнинг куртагидай кузга тапланади. Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonида Искандар образи талқини давомида махсус «Булбул ҳикояти ким...» деб бошланувчи кичик боб мавжуд. У ерда ҳикоя қилинишича, бир боғда булбул куйиб-ёниб фиғон чекаётганида, булбулни кузатиб турган зoғ яқинлашиб, уни эзмаликда, саботсизликда айблаиди ва дейди: «Эй булбул, сен боғда бир ой жуш уриб куйлаб, ун бир ой ғам-андухда юрасан. Бу ишинг учун чаман гулларидан уялмайсанми?» Шунда булбул устки либоси каби ички олами ҳам қора булган қарғага қарата аччиқ-аччиқ сузлаб, унинг оғзини тикиб қуйгандек булади. Булбул узининг ғам-андухларининг сабабини изоҳлар экан, чаманда гул бир ойгина

¹ Навоий. МАТ. XI-жилд. 405-6.

юз курсатади ва қайта баҳор келгунга қадар мен ун ой жудоликка маҳкумман. Оҳ-фиғонларимнинг боиси шундандир. Ишқ-муҳаббатдан беҳабар сен нимани ҳам англар эдинг, деб айтади. Бу жавобдан қарға янада қорайиб кетади ва хомуш қолади .

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонидаги булбул қалбига ут солган гул ва гул шавқида ҳамиша навҳакор булбул ҳақидаги лавҳалар билан танишганда, хусусан у ердаги булбул ва зоғнинг савол-жавобидан иборат ҳикоятга қулоқ тутганда, Навоийнинг бу тасвирлари билан Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» достони уртасида мантиқий бир боғланиш борлигига қаноат ҳосил қиламиз. Шубҳасиз, Ҳирқатий туркий тилдаги адабиётда, жумладан, уз она тилидаги адабиётда узигача мавжуд анъаналар билан ҳам таниш эди. Шоир халқ оғзаки ижоди асарларидан ҳам ижобий таъсирланган булиши муқаррардир. Муҳаммад Имин Ҳирқатийга яқин бир даврда яшаган Фурбатий таҳаллусли бир шоирнинг ҳам «Гул ва Булбул» номи билан дoston яратганлигини шоир Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достони муқаддимасида келтирилган маълумотлар орқали биламиз. Салоҳий ана шу шоир асари ҳақида фикр юритаётганда

Булиб файз баҳори Кошғардин,
Топиб табъим сафо бу сузлардин,

мисраларини қуллайди. Шунга кура, юқорида суз борган Фурбатийни кошғарлик уйғур шоири деб ҳисоблашга асос бор. Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг эса, бу шоирга муносабати ҳақида яна қушимча маълумотлар аниқлангунга қадар бирор фикр айтиш қийиндир.

Шундай қилиб, Ҳирқатий уз достонида Шарқ муҳаббатномаларининг энг яхши анъаналарини давом эттиргани ҳолда Булбул ва Гул рамзий образларидан фойдаланиб, узининг жамият ва табиат ҳаётига оид қарашларини поэтик тарзда ифодаланишни мақсад қилиб олади.

Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» ҳикоятидаги мажозий образлар XII аср форс-тожик адабиётининг йирик намояндаси Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Навоийнинг

¹Уша ерда.

«Лисон ут-тайр» дostonларини ҳам эсга солади. Масалан, Булбул образи Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonида ҳам бор. Ўз урнида шуни ҳам айтиш жоизки, Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» ҳикояти, гарчи устодларнинг асарларига туташ ҳолда мажозий образлардан ташкил топган булса-да, уйғур шоирининг дostonида мажозий образлар «Мантиқ ут-тайр» ва «Лисон ут-тайр»дан фарқли равишда муҳаббат эгалари сифатида ҳаракат қиладилар. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonининг марказий қаҳрамонлари Булбул ва Гул узоқ давом этган мураккаб севги саргузаштини бошдан кечирадилар. Севги, ҳижрон, рашк синовларидан утадилар. Асарнинг тасаввуфий ботиний йуналиши ҳам узига хосдир.

Достон воқеалари Булбул, Гул ва Сабо образлари уртасидаги муносабатлар асносида ривожланиб боради.

Сабо—тонгнинг оромбахш шабадаси—Шарқ адабиётида ошиқнинг маъшуқага ва уз навбатида, маъшуқанинг севгилисига дуойи саломларини етказиш йулида воситачи ролини адо этиб келган фидойи, рамзий бир образ сифатида шуҳрат тутгандир. Сабога хитоб Ҳофиз ва Саъдий, Лutfий ва Навоий ғазалларида куп учрайди. Фурқатнинг «Сабога хитоб» деб номланган махсус маснавий мактуби мавжуддир. Шундай қилиб, дастлаб лирик асарларга кириб борган Сабо аста-секинлик билан эпик асарларнинг қаҳрамони даражасига кутарилган. Жумладан, Сабо Гул ва Булбул образлари асосий уринни ташкил қилган асарларнинг ҳаммасида иштирок этади. Бу асарлардаги Сабо воқеалар давомидаги ғоявий вазифага кура купинча «Гул ва Навруз» дostonидаги Булбул образига яқин туради. Ушбу асардаги Булбул рамзий образи Навшод шаҳзодаси Навруз ва Фарҳор маликаси Гулнинг муҳаббат саргузашти давомида Навруз томонида туриб, ошиқ-маъшуқлар уртасида воситачилик қилади.

Жумладан, Навруз тушида Гулни куриб, унга кунгил қуйиб, Фарҳорга излаб келар экан, қушиқчи Булбул уз вазифасини адо этади. У Гулнинг ҳузурига бориб Навруз номидан ғазал уқийди. Наврузнинг Гулга Булбул орқали йуллаган дуойи саломлари ва севги туйғулари изҳорига жавоб қайтариш учун купинча Гулнинг энагаси Савсан майлонга чиқади.

Ҳирқатий дostonида эса «Гул ва Навруз»даги Булбул образи вазифасини Сабо адо этади. Шу уринда табиий бир савол туғилади. Ҳирқатий асарида Булбулнинг Гулга булган

муҳаббати можароси ҳикоянинг асосини ташкил этар экан, Булбулдай ҳамешали Гул ошиғи нега ўзи Гулга туғридан-туғри мурожаат этавермайди? Бу олифта ошиқнинг гапларини Гулга етказишда Сабо воситачилик қилади. Менимча, Ҳирқатий узининг «Муҳаббатнома ва меҳнатком»дан урин олган «Гул ва Булбул» ҳикоятида анъанавий ишқий дostonларда мустаҳкам урин олиб келган ошиқ-маъшуқлар саргузаштларини бир-бирига боғлаб борувчи, бинобарин асар композициясида ҳам муайян уринга эга булган учинчи образ—воситачи образидан чекина олмаган. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридан урин олган ва биз юқорида тухтаб утганимиз «Шам ва Парвона» ҳикоятида бундай воситачи образига зарурат йуқ эди. Шопур (Навоий), Булбул (Ҳайдар) ва Сабо (Ҳирқатий) типдаги образлар купинча катта эпик асарларда учрайди. Сабо образининг анъанавий манбалари ҳақида гапирганда шуни кузда тутиш керак. Лекин Ҳирқатий уни сюжетда муҳим уринга эга булган катта образ сифатида ишлашга эришган. Шу жиҳатдан қараганда, Ҳирқатий узининг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonида Сабо образини эпик қаҳрамон даражасида ишлаш билан уйғур адабиётини янги бир образ билан бойитди.

Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» ҳикояти таҳлилини бошлашдан олдин Сабо образининг манбалари, унинг дostonдаги урни хусусидаги мулоҳазаларга махсус тухташимизнинг боиси, асар воқеаси сюжетда Сабо образининг пайдо булиши билан бошланади.

Сабо яхшилик, эзгулик элчисидир. У субҳи содиқдан бошлаб тоғу тошларни, боғу роғларни, гулшанларни кезади. Одамларнинг қалбига ором бағишлайди. Шарқ халқлари оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиёти асарларида куйланганидек, ошиқларнинг қалбини қалбига боғлайди. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonида ҳам ана шу анъанага муносиб урин берилган. Сабо узининг ҳар галги одати буйича гулшанларни кезиб юрар экан, бир турфа гуллар билан зийнат топган боғнини устидан чиқиб қолади. Бу Гулшаннинг алвон гуллари шу даражада гузал ва тароватли эдики, бу ором боғига ҳамма ҳавас қилса арзирди. Сабо бу боғнинг лолалари, гулларини тамошо қилиб, қушларнинг шухчан, бийрон хонишларига қулоқ тутишда давом қилар экан, бир дам латофат, зарофат рамзи булган Қизил гулга кузи тушиб қолади. Ҳамиша ҳаммага

яхшилиқни, эзгуликни орзу қилиб юрган Сабо Қизил гулга яқинлашиб, унга кузатувчанлик билан назар ташлаб, «бу гулга муҳаббат йулида бир содиқ керак экан», — деган фикрга келади. У Қизил гулга яқинлашар экан, сенга муносиб ёр топажакман, деб суз беради¹.

Достон сюжетида шу нуқтадан бошлаб Гул образи пайдо булади. Мажозан бениҳоя гузал, айна пайтда беқиёс ифбат эгаси булган Гул муҳаббат тимсолидир. Гул — гулшанда энг гузал булишига қарамай, уз куркини куз-куз қилмайди. Гул узи билан узи машгул. Тонг отиши билан беихтиёр узининг гунча баргларини ёза бошлайди. Куп утмай улар май билан сархуш кишилардек узларини ҳар томонга ташлай бошлайдилар. Сабо бу гузаллик хабарини олиб яна боғу роғлар аро сайр этар экан, бир манзилда туда гуллар ва уларга парвона булган хушхон кушларга кузи гушади. Сабо шу ерда чаҳ-чаҳ отиб, бийрон-бийрон хониш қилаётган Булбулга кузи тушади. Сабо зийраклик билан кузатиб биладикки, Булбул шу яқиндаги Гулиқаҳқаҳга майл билдириб, узидан беихтиёр була бошлаган. Бунни сезган Сабо Булбулга яқинлашиб, дунёда нима куп, гул куп, чаман куп. Лекин «маҳрам» ва «ҳамдам» топиш жуда қийин. Бундай олижаноб жуфт топиш учун заҳмат даштларини учиб утиш, вафо ва садоқат синовларига бардош бериш керак деб айтади.

Унга узи қушни бир гулшанда куриб келган Қизил гулни таъриф ва тавсиф этади:

Эрур бисёр гули раъноу зебо,
Қизил гулдур бу гуллар ичра якто.
Яна гулларда булса ранг ила руй,
Назокатта Қизил гул турфа хушбуй.

Халқда «чаманда гул куп булгани билан булбулнинг севгани қизил гулдир», деган нақл бор. Достонда худди шундай воқеа руй беради. Булбул Сабодан Қизил гулнинг гаърифини эшитар экан, Булбулни Гулга ёки Гулни Булбулга осонгина етиштира қолмайди. Икки уртада, яъни Булбул билан Гул уртасида синовлар бошланади. Сабо уларнинг бир-бирларига йуллаган номаларини етказиб туради. Ҳирқатий

¹ Уйгур эдебиятининг қисқичэ тарихи. Алмута: «Наука», 1983. 76-б.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонини маснавийда яратган. Бироқ асарда Булбул ва Гул уртасидаги номалар ғазал услубида бўлиб, Ҳирқатийнинг ғазалнависликда ҳам яхшигина иқтидор эгаси эканлигини кўрсатади. Достонда воқеаларни ҳикоя қилувчи маснавий қайси баҳрда булса, ғазаллар ҳам асосан шу улчовда яратилгандир. Шундан келиб чиқиб «Муҳаббатнома ва меҳнатком» маснавийси мусаддаси маҳзүф (мафойилун мафойилун фаулун) вазнида ёзилгани каби ундан урин олган ғазаллар ҳам шу улчовдадир деб айта оламиз.

Ҳирқатий достонининг асосини ташкил қилган маснавий ва урни-урни билан қулланган ғазалларнинг шаклий хусусиятлари ҳақидаги масала махсус диққатни талаб қилади. Гап бу уринда асар воқеаларининг тадрижий равишда ривожланиб боришида Булбул ва Гул образларининг ҳис-ҳаяжонлари, севги ва садоқат кечинмаларини ниҳоятда нафис ифодалаб берган номалар хусусида боради. Булбул Сабо орқали Гулнинг васфини эшитар экан, унга дил изҳори сифатида ғазал тарзида нома йуллайди:

Сенинг, эй Гул, каломингни ишиттим,
Қизил уттак жамолингни ишиттим.
Адатсиз вазфинг онглап ман Сабодин,
Жаҳондо йуқ мисолингни ишиттим.
Сучук булди менинг жисмиму жоним,
Ушул дам шаҳду болингни ишиттим.
Синони ишқ бу жонимга тағди,
Бу ранг нозук наҳолингни ишиттим.
Булуб қул хизмитинг қилмоққа борсам,
Фулум истар хаёлингни ишиттим.

Гул Булбулнинг мактубидан ғоят таъсирланиб унга жавоб айтишга тутинади. Гулнинг номаси ҳам бошдан-оёқ ошиқона бўлиб, уйғур адабиётидаги анъанавий ғазаллар мавзуси, образлар тизими асосига қурилгандир. Лекин Ҳирқатийнинг Гул ва Булбул образлари маънавий оламини ёритишга бағишланган ғазаллар узида номаларга хос хусусиятларни ифодалаб келади. Масалан, Булбулнинг номаси муҳаббатли дил изҳоридан иборат булса, гулнинг мактуби шу муҳаббат туғёнига муносиб бир жавоб тарзидадир. Гулнинг Булбулга жавоб номасида шу ҳол яққол кузга ташланади:

Дели Гул: Онглидим васфингни Булбул,
Неча булдим муаккал сонго ман қул.
Эшит номамни, кал, андиша қилмой,
Умидинг торидин буйнумдадур гул...
Мани дап сан келур арсанг бу ярга,
Фило айлай дилу жонимни билкул.

Шу уринда Булбул ва Гул урталаридаги номаларнинг «Гул ва Навруз» достонидаги ошиқ ва маъшуқларнинг мактубларига яқинлиги ҳақида гапириш мумкин булади. Туғри, Навруз ва Гулнинг узаро номалари узига хос бир тарзда қурилгандир. Достонда биз «Булбул Наврӯз тилидин ғазал уқигони» каби ифодаларга дуч келсак-да, асарда бирор уринда маснавийдан чекиниш кузга ташланмайди. Демак, у ерда «ғазал» ибораси қуйилган булса-да, нома маснавий йули билан берилади. Ҳирқатий достонида эса ғазаллар уз мазмуни ва шаклий хусусияти билан ғазалдир. Лекин улар ғоявий йуналиши билан ҳар икки асарда ҳам ошиқлар уртасидаги ёзишмалар булиб қолаверадилар. Бу жиҳатдан уларни XIV–XV асрлар адабиётида кенг урин олган «Муҳаббатнома» (Хоразмий), «Даҳнома» (Амирий) асарларига қиёс қилиш мумкин. Бу номаларда севишганларнинг бир-бирларидан вафо умиди, васл иштиёқи, жавобсиз қолган севги туйғуси учун таъна-тазаррулар ва бошқа кечинмалар шалоласи ранг-баранг дилкаш гасвирлар воситасида ифода этилади. Достонларда эса эпиклик етакчи урин тутиши билан боғлиқ ҳолда лирик персонажлар одатдаги тадрижий ҳаракатда булган шахсларнинг тимсоли сифатида ҳаракат қиладилар. Улар бир-бири билан бевосита туқнашади. Уларнинг урталаридаги номалар эса шу қаҳрамонларнинг саргузаштлари тафсилотлари доирасида булади. Ҳирқатий достонида Булбул Сабонинг раҳнамолиги билан Гулнинг қошига келар экан, улар бир-бирларини садоқат бобида синашига тутинадилар. Гулнинг синовчан сузларига Булбул «Сени деб диёримдин кечибман», «жонизоримдин кечибман», «йулингда ихтиёримдин кечибман» деб фидойилик билан жавоб беради. Ҳирқатий достонидаги Булбулнинг бу сузлари бир қадар «Гул ва Навруз» достонидаги Навруз ғазалларини эсга солади. Навруз Навшоддан Гулни излаб Фархорга келар экан, унга қарата: «Ёнар ути ичра уртаб хонлигимни, қулунг булдум қуюб султонлигимни»,

«Агарчи шоҳ эдим, эмди гадоман», «ғариблиқ дарди бирла мубталоман», деб айтади. Севишганлар урталаридаги мактубларда Ҳирқатий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги ёзишмалардан ҳам баҳраманд булгани шубҳасиздир .

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида Ҳирқатийнинг Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига катта суз санъати асари сифатида қараб, ундаги устоз маҳорат мактабидан баҳраманд булганлигини дoston ҳикояси давомида яна қатор лавҳаларда кузатиш мумкин. Шулардан бири – Булбул билан Гул уртасида узоқ давом этган савол-жавоблардан иборат айтишувдир. Сабо уз саёҳатлари давомида гулшанда Қизил гул билан танишар экан, у ердан чиқиб Булбул ошён қурган чаманга боради ва унга Қизил гул ҳақида гапириб беради. Булбул Сабодан эшитган таъриф-тавсифларга маҳлиё булиб тезда йулга чиқа қолмайди. У олдин Гулнинг хоҳиш- ирода-сини билмоқчи булади. Гулнинг самимий гапларини эшитгандан кейингина унинг ҳузурига йулга чиқади. Ҳирқатийнинг ҳикоя қилишича, Гул ҳам дабдурустдан Булбулга инон-ихтиёрини бериб қуймайди. Уларнинг дастлабки учрашувлари жиддий, лекин самимий савол-жавоблар билан кечади. Шу аснода севишганлар бир-бирларини яқиндан била бошлайдилар. Муҳаббат юксак синовдан утади.

Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида савол-жавоб эпизоди Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод ва Хусрав савол-жавобларининг таъсири остида ёзилганлиги равшан англашилади. Ҳирқатий асарида бундай савол-жавоблар икки уринда учрайди. Улардан бири дастлаб Сабо Булбул яшаётган гулзорга борганда руй беради. Булбулнинг чамандаги ҳушилҳом, бироқ ошиқона хонишларини эшитган Сабо уни узоқ саволга тутайди. Бу манзарани жонлантиришда Ҳирқатий Навоий достонидаги айгишувнинг ташқи монандлигинигина эмас, шу билан бирга мазмун оҳангдошлигини ҳам сақлаб қолишга, айна пайтда оригинал гузал бир манзара яратишг ҳаракат қилган ва бунга эришган.

¹Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос», 1968. 1-к. 53-б.

Маълумки, Навоий достонида Хусравнинг биринчи саволи Фарҳоднинг ватани, маконини сўрашдан иборат булади:

Деди: Қайдинсен, эй мажнуни гумроҳ?

Фарҳод Хусравнинг бу саволига «аҳмоқ булмасанг шундай савол берармидинг» дегандай заҳарханда билан жавоб беради:

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ .

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида ҳам Сабонинг Булбулга дастлабки саволи Навоий талқинларига ҳамоҳангдир:

Деди: Қайдин булурсан, мурғи хушхон?

Булбулнинг жавоби ҳам Навоийчадир:

Деди Булбул: Маконим армас аён².

Қуйидаги муқояса ҳам ҳар икки асар уртасидаги яқинликни курсатувчи муҳим далиллардир.

Навоийда:

Дедиким, ишқ утидин де фасона,

Деди: куймай киши топмас нишона .

Ҳирқатийда:

Деди: Шарҳ айлагил ҳолинг хароби,

Деди: Ишқ утидин боғрим кабоби .

Навоийда:

Деди: Бу ишқдин инкор қилгил,

Деди: Бу сузни истиғфор қилгил .

Ҳирқатийда:

Деди: Бу ишқ утин жондин учургил,

Деди: Бу сузни кунгунгдин кечургил .

Навоийда:

Деди: Қай чоғдин улдинг ишқ аро маст,

Деди: Руҳ эрмас эрди танга пайваст .

Ҳирқатий:

Деди: Шарҳат май паймонасидин,

Деди: Ичтим азал майхонасидин .

¹ Навоий А. МАТ. VIII-ж. 323-б.

² Эсирлир садаси.-Алмута, 1963. 70-б.

³ Навоий А. МАТ. VIII-ж. 323-б.

⁴ Эсирлир садаси.-72-б.

⁵ Навоий А. МАТ. VIII-ж. 323-б.

⁶ Эсирлир садаси.-72-б.

⁷ Навоий А. МАТ. VIII-ж. 323-б.

⁸ Эсирлир садаси. 71-б.

Бу лавҳалардаги фарқ шундаки, агар Навоийнинг достонида бир-бири билан ҳар томонлама муҳолифатда булган кучлар туқнашса, улар от устида турган қиличбозлардек бир-бирларига сира ён бермай суз тиғи билан ҳамлада давом этсалар, Ҳирқатий достонида Сабо савол-жавоб асносида Булбулнинг сирларидан яқиндан бохабар булади. Шунга кура, улар уртасидаги савол-жавоблар ҳам кўпинча назокатли сузлар билан давом қилади. Масалан, Сабонинг:

...На важҳдин айларсан афғон,— деган суроғига Булбул:

...Бир гул учун боғрим менинг қон, деб жавоб беради.

Сабо Булбулга қарата:

... Ай қуш, манга васпинг баён эт, деган суроғига Булбул:

... Чехримни кур, сиррим аён эт, — деб халқнинг «ранг кур, ҳол сур» иборасига ишора қилади.

Ҳирқатий достонидаги Булбул билан Сабо уртасидаги кўйидаги мисралар ошиқларнинг дардлашувидек таассурот қолдиради. Жумладан, Сабонинг булбулга қарата:

— Сенинг дардинг оламини уртайди, тушкин ҳолингни менга тушунтириброқ гапиргин,— деган суроғига,— сен билағонлик билан гапирдинг, бағрим ишқ ути билан кабобдир, — деб жавоб беради.

Ҳирқатий уз қаҳрамонларининг маънавий оламларини очиб берадиган содда, айна вақтда фавқулодда поэтик тафсилотлар топади ва бу билан савол-жавобнинг таъсир кучини ҳам, унинг бадиий залворини ҳам оширади. Шу жиҳатдан кўйидаги мисралар ниҳоятда характерлидир.

Сабо

Деди: Ой хаста, ҳолинг не кечаду.

Булбул

Деди: Ғамдин монго кундуз кечаду.

Сабо узини билмасликка солиб яна савол қилади:

Деди: Жонингга бу утни на ёқти.

Булбул ҳам вақтни ғанимат билиб, муддаога кучади:

Деди: Бу куз биногоҳ Гулга бақти.

Сабо Булбулнинг устки кўринишига ишора қилиб айтади:

Деди: На важҳдин кукдур бу пайкар.

Унга Булбул ҳам ниҳоятда топағонлик билан жавоб қилади:

Деди: Ўтдур ичим, бил, тошим аҳгар.

Достонда шу айтишув лавҳаларида кўйидаги характерли мисраларга кузимиз тушади:

Деди: Жисминг нашиндур печ тоби.

Деди: Жонимдадур меҳнат шароби.

Деди: Куйдурди таъсири фиғонинг.

Деди: Ишқ утидиндур асли онинг.

Юқоридаги парчада «жисмдаги печу тоб жондаги меҳнат азоби туфайлидир, фиғоннинг куйдирувчи таъсир кучи ишқ ути сабаблидир», дейилиши Ҳирқатийнинг бугун дoston руҳига сингдирилган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» сузларининг мазмунини янада ёрқинроқ очишга хизмат қилади.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридаги иккинчи айтишув бевосита Гул билан Булбул уртасида булиб утади. Илгари Гулиқаҳқаҳ ва бошқа гулларга ошиқ булиб, уларни васф этиб юрган Булбул чинакам ошиқликнинг кайфиятини эндигина сеза бошлайди.

Куйидаги мисраларда шу ҳол кузга ташланади:

Деди: Надин булуптур ранги зардинг.

Деди: Жонимни ургар ишқ дардинг.

Деди: Надин тушукдур жисми зоринг.

Деди: Санчилди ҳар дам танга хоринг.

Савол-жавоб асносидаги:

Деди: Надин паришон булди ҳолинг.

Деди: Нуш атмайин ширин зулолинг, –

дейилиши ва Гулнинг «нега куз ёшларинг лаълга ухшаб қонталаш» деган саволига булбулнинг «чунки жигарим қондур», деб жавоб бериши Булбулнинг ҳаётнинг нафосат гулига ошиқлиги белгиси булиб қолган рамзларда шоир ботиний мазмун билан Оллоҳга булган буюк ишқнинг завқ ва машаққатини куйлайди. Биз бу ҳақда Ҳирқатий достонининг муқаддима бобида муҳаббат меҳнати ҳақида баён қилинган фикрларга таяниб мулоҳаза юритган эдик. Ушбу уринда яна ўша мулоҳазани уртага қуямиз. Ҳирқатий достонининг гоёвий мундарижаси ҳақида гапирганда, бу ҳолатларни қайд этмаслик асарга бир томонлама ёндашув булади.

Ҳирқатий уз асари воқеалари давомида бу масалаларга диққат қилишни ҳам устоз Навоийдан урганди. Бу хусусда Навоийдаги:

Деди: Қай чоғдин улдинг ишқ аро маст.

Деди: Руҳ эрмас эрди танга пайваст,

мисралари Ҳирқатийнинг:

Деди: Шарҳ ат май паймонасидин.

Деди: Ичтим азал майхонасидин,

байти билан юқорида ҳам эсланган муқоясаси яхши мисол була олади.

Юқоридаги чекинишлардан кейин яна асар воқеалари тизмасининг таҳлилига утамыз. Аслини олганда, юқорида Сабо ва Булбул, Гул ва Булбул урталаридаги айтишувдан келиб чиқиб уртага ташланган фикр-мулоҳазалар мавзудан чекиниш эмас, балки дostonда муаллиф томонидан илгари сурилган ғоявий ниятни равшанлаштириш, уни шарҳлашдан иборатдир. Зотан, дoston ҳикоясининг ривожланиб бориши ҳам шу фикрни асослашга хизмат қилади.

Дoston воқеаларининг кейинги оқимидан маълум булишича, Булбулнинг чин ошиқлиги, уз ишқида фидойилигини англаган Гул унга хайрихоҳлик билан қарай бошлайди. Булбулни «меҳрибоним», деб атайди. Икки уртада аҳдлашувлар бошланади. Лекин куп угмай Булбулнинг кунимсизлиги, қийинчиликлар олдида ожизлиги билиниб қолади. У Қизил гулнинг тиконини баҳона қилиб, унинг ҳузуридан кетиб қолади. «Зимистон курмаган булбул қизил гул қадрига етмас» деган мақол мазмунидаги ҳолат руй беради.

Гулга етишмакнинг узи машаққат. Энди унинг тикани заҳматларига бардош бермаган булбул ҳақиқий ошиқ эмас, булҳавасдир. Булбулнинг узини бундай тутиши, унинг хатти-ҳаракатидаги енгилтаклик Гулни қаттиқ ранжитади. Уртада гинахонликлар бошланади. Бир-бирини камситадиган гаплар булиб утади. Мана шу ута зиддиятли, кунгилни уртовчи жудолик дамларида Сабо яна воқеага аралашади. Булбул билан Гулни енгил-елпи ҳаваслардан воз кечишга, фидойи ошиқлик йулида қийинчиликларга бардош беришга даъват этади. Сабонинг панду насиҳатлари ва урни билан «дуст ачитиб гапиради» мазмунидаги хитобларидан хижолат чеккан Булбул яна Гулнинг ошига қайтиб келади.

Булбулнинг Қизил гул ҳузурига қайтиб келиб, арзу ниёзларида севгига эътиқод, муваққат араз ва адашиш учун пушаймон, васл онлари учун жонфидоилик англашилиб турар эди. Булбулнинг шу онлардаги арзномаси бевосита Навоий дostonидаги Фарҳод ва Ширин макгубларини эслатиб туради. Гулнинг юрак хитобларига қулоқ тутайлик:

Деди: Ай булбули зорим, нечуксан,

Фироқ илкида афгорим, нечуксан?

Монго ардинг жаҳонда ери дилдор,
Жамолим баъига ардинг харидор.
Фироқ ичра сенинг ҳолинг на кечти,
Фамим бирла маҳу солинг на кечти.

Булбулнинг қуйидаги сузлари Фарҳодонадир:

Кеча-кундуз қилип ҳажрингда зори,
Кунгулнинг йуқ эди сабру қарори.
Хиёлинг тиг уруб, жондин эқиб қон,
Назаргоҳимга булди ул гулистон.
Монго сандин булак жонон керакмас,
Бу кунглум тахтига султон керакмас.
Оёғинг туприғи гуҳардин ортуқ,
Фаминг заҳри монго кавсардин ортуқ.

Достон Булбул ва Гулнинг ҳижрон кунларидан кейинги хушбахт дамлари тасвирлари билан яқунланади.

Булбулнинг бутун Шарқ поэзиясида гулнинг фидойи ошиғи сифатида куйланиб келингани, ишқий-романтик достонларнинг қаҳрамонларини булбулга ухшатиши чуқур томир отган анъанадир. Лекин уша гулга ошиқ булиб, унинг бошида тонгни кутиб олувчи сайроқи булбулга тил ато қилинганида, у уз маъшуқаси гул ҳузурида қалбини қандай ёзар эди, нималар дер эди, севги ҳасратларини, висол завқларини қандай ифода этар эди? Шарқ адиблари булбулнинг мажозий образини яратиб, унинг қалбига таржимонлик қилдилар. Агар Ҳайдарнинг «Гул ва Навруз» достонида булбул образи одамийлик шаънини баланд тутиб, хайрли ишларга узини баҳшида қилган бир фидойи дуст сифатида ҳаракат қилса, кейинча у «Гул ва Булбул» каби асарларда марказий қаҳрамон сифатида гавдалана бошлади. Исғеъдодли уйғур шоири Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида маълум маънода тадрижий такомиллашув йулини босиб утади. Китобхон дасглаб уни узи макон қурган чамандаги Гулиқаҳқаҳга мафтун бир ҳолда учратади. Булбул Гулиқаҳқаҳни гулларнинг шоҳи деб тушунади, унинг куркини энг аъло деб билади. У Сабо билан учрашгандан кейингина чаманнинг энг гузал ва муаттар гули Қизил гул эканлигига қаноат ҳосил қилади. Шунга қарамай, Қизил гул билан дастлабки мулоқот

пайтларида унинг қадрига етмайди. Назокатли Қизил гулнинг нозу тағофуллари, янада аниқроқ айтганда, муҳаббатнинг меҳнатини кутаришга ожизлик қилади. Бироқ воқеалар давомида Қизил гулга булган муҳаббат Булбулни қайта тарбиялайди. Муҳаббатнинг меҳнати уни юксак мақсадлар сари йуналтиради:

Дедиким гулга: Эй рухсори оташ,
Бошингдан ургулай, эй нутқи дилкаш.
Манинг сан икки олам дилнавозим,
Сенинг учун дурур сузу гудозим.
Санинг дардинг манга дармондин ортуқ,
Санинг ултурганингдур жондин ортуқ.

Ҳирқатий Булбул образини яратар экан, ишқ оташида уртаниб, ошиқлик тароналарини куйлаш унинг ҳаётининг мазмунидир, деган ғояни бадиий рангин тасвирлар орқали гавдалантиришга ҳаракат қилади. Шоир Булбулнинг кулранг танасига ишора қилиб, унинг ичида олов, чуғ бор, юзаси, танаси шу чуғ устидаги кулдир, деб айтади.

Қуръон ва Инжил китобларида айтилишича, Довуд пайғамбар жуда баланд ва ширали овоз эгаси булган. У узига Оллоҳ томонидан юборилган «Забур» китобини уқиган пайтида учиб кетаётган қушлар ҳам хушдан кетиб йиқилар экан. Ҳирқатий бир уринда Булбул тилидан шу Довуд ва унинг ёқимли овозини эслайди. Булбул Гулга уз севги ҳисларини баён қилар экан, ишим сени деб куйлаш, нола қилишдир. Мен шу Довуд созим билан жаҳон халқини сув қилиб эритмоқдаману, сенинг кунглинг юмшамайди, деб зорланади. Достондаги бу тафсилотлар китобхон кузи унгида Булбул образининг ёрқин жонланишига хизмат қилади.

Қизил гул гузал маъшуқа тимсолидир. Ҳирқатий унинг гузал ва зеболигини тасвирлашга алоҳида аҳамият берган. Бироқ Қизил гул маънавий олами билан ҳам гузал, ҳам зебо эди. Юқорида эсланган Булбул билан савол-жавобларида унинг иффатни баланд тутиб, ақл ва талбир билан иш тутиши, Булбулнинг севги ҳисларини қадрлай билиши аён булади. Гулнинг уз қалбини узи очиши, яширин ҳис-туйғуларини севгилисига тукиб солиши уни «Гул ва Навруз» даги Гул ва «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Ширин образига маълум даражада яқинлаштиради. «Муҳаббатнома ва меҳнатком»

достонида тасвирланишича, Гул Булбул билан Сабо воситасида учрашиб кейинча уртада аразлашувлар, кетиб қолишу қайтиб келишлар руй берган пайтларида чуқур мушоҳада билан иш тутади. Икки уртада булиб утган воқеалар учун фақат Булбулнигина эмас, узини ҳам айбдор деб билади. У Булбулга ёзган номасида «қошимда булган вақтларингда қадрингга етмадим, арзимни эшит, менга булган гиналарингни унут» деб арз қилади. Давом қилиб, «сен гулшанга келиб май ичмоқчи булсанг, мен сенга соқийлик қилай», деб умид сузларини айтади.

Шу тарзда Ҳирқатий ўз достонида Булбул ва Гул образларини уларнинг руҳий дунёлари тасвирлари орқали гавдалантириш йулидан боради. Сабо образи ҳақида ҳам шуни айтиш керак булади.

Шундай қилиб, Ҳирқатий узининг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида Булбул ва Гул образлари уртасидаги муҳаббат саргузашти тасвири орқали юксак ахлоқий фазилатларни тараннум этди. Севги ва садоқатни, дустликда фидойиликни улуғлади. Шоир ўз асари марказига муҳаббат оламининг меҳнат ва машаққатлардан иборат синовларига бардош бериш, бу йулдаги тусиқ ва девонларни чидам ва сабот билан енгиб утиш зарурлиги ғоясини қуяди. Бу ғоявий ният уйғур халқининг XVII асрдаги ҳаёти шароитида ғоят муҳим эди. Зеро, Булбул ҳам, Гул ҳам узларининг юксак мақсадлар йулидаги саъйи ҳаракатлари билан, яъни эзгуликни қадрлашлари, яхшилик томон, юксак ахлоқ ва фазилатлар томон интилишлари билан китобхонлар учун ибратли эди. Ҳирқатий «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида ана шу ҳаётий ғояларни ранг-баранг образлар воситасида ифодалаб беришда Навоийнинг «Хамса» дostonларидан фойдаланди. Навоий маҳоратидан мадад олди. Айни пайтда, «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида анъаналарга катта эътиқод билан қараган Ҳирқатийнинг ижодий изланишлари самараси булган оригинал қалами қудрати яққол кузга ташланиб туради. Шоир дoston устидаги иши ва изланишларида Навоий анъаналари билан бир қаторда уйғур халқ оғзаки ижодиёти мотивларидан ҳам унумли фойдаланди. Уйғур адабиётини улмас мажозий образлар билан бойитди. Мажозий образлар тизимига эга булган дostonчиликнинг тараққиётига муносиб ҳисса қушди.

Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достони хусусида фикр юритар эканмиз, бу уринда уйғур адабиётида

шу ном билан маълум булган бошқа асарлар ҳам диққатни тортади. Филология фанлари номзоли Р.Қодирий узининг «Адабий мерос» мажмуасида чоп этилган «Уйғур адабиётида Навоий аъъаналари» мақоласида XVII асрда яшаб ижод этган уйғур шоири Салоҳийнинг «Гул ва Булбул» достони ҳақида фикр юритади ва китобхон диққатини бу асарда Навоий аъъаналарининг давом эттирилиши масаласига тортади¹. Бироқ бугунги кунда фанга уйғур адабиётида XVII асрда яшаган Салоҳий тахаллусли уйғур шоири номаълум булиб қолмоқда. Балки ҳурматли олимимиз 1740 йилда яратилган «Булбул ва Гул» достонининг муаллифи Салоҳийни кузда тутаетгандир. Зотан, XVIII асрнинг урталарида яшаб ижод этган ва узидан кейин «Булбул ва Гул» достонини мерос қилиб қолдирган Салоҳий уйғур ва узбек адабиётшунослари учун танишдир. Салоҳийнинг «Гул ва Булбул» достони Шарқий Туркистоннинг Урумчи шаҳрида нашр этиладиган «Булоқ» журналининг 1985 йил 15-сони орқали уйғур китобхонларига маълумдир. Асарни Абдурашид Исломиий чоп эттирган. Ношир достон матнига ёзган сузбошисида «Мен ушбу «Гул ва Булбул» достонини кенг китобхонларимизга таништиришни ва ундан тил ва адабиёт тадқиқоти ишлари билан шугулланувчи мутахассислар ва ўқитувчиларимизнинг фойдаланишини умид қилиб нашрга тийёрладим», деб ёзади. Уйғур адабиётшунослари В.Фупур ва А.Ҳусайн «Уйғур классик адабиёти тезислари» асарида Салоҳийнинг исми Мулла Аълам булиб, унинг Оқсу вилоятининг Шаҳёр ноҳиясидан эканлигини хабар қиладилар.

Биз шу уринда илмий жамоатчиликнинг диққатини Салоҳий ва унинг «Булбул ва Гул» достони хусусидаги муҳим бир масалага қаратмоқчимиз. Гап шундаки, Салоҳийни уйғур шоирлари уз шоирлари қаторида санаб, «Гул ва Булбул»нинг нашрларини амалга оширганлари каби узбек адабиётшунослигида Салоҳий узбек шоири сифатида урганилади. Гарчи уйғур адабиётшунослари В.Фупур ва А.Ҳусайн Салоҳийнинг

¹ Қодирий Р. «Уйғур адабиётида Навоий аъъаналари». «Адабий мерос» 1968. 1-к. 53-б.

Қаранг: «Гул ва Булбул». Муаллиф Салоҳий. Сузбоши А.Исломиий қаламига мансуб. «Булоқ» (мажмуа). 1985. 15-сон.

Фупур В. Ҳусайн А. Уйғур классиклири адабийити тезислири. Бежин. 1987. 801-б.

исми Мулла Аълам эканлигини қайд этсалар-да, ўзбек адабиёт-шуноси Б.Валихужаев шоирнинг исми Салоҳиддин булганлигини, унинг тожик тилида ҳам шеърлар, дostonлар яратганлигини тасдиқ этади¹. Уйғур илмий адабиётларида унинг Оқсудан эканлиги айтилса, Б.Валихужаев шоирни Бухорода яшаб ижод этганлигини қайд қилади. Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» дostonидан парчалар «Ўзбек адабиёти» хрестоматияси, «Ўзбек адабиёти» мажмуаларидан урин олган. Манба масаласига келсак, уйғур ва ўзбек олимлари айри-айри тилга олаётган дoston матни биттадир. Филология фанлари доктори Х.Расулов уз талқиқотларида дostonнинг УзР ФА ШИ фондида сақланаётган бир неча қулёзмалари гаснифини берган. Бу манбалардаги дoston матни Урумчида чиқадиган «Булоқ» журнали матни билан айнандир. Ана шу маълумотлар асосида уйғур ва ўзбек адабиётларида суз бораётган Салоҳий бир шахс ва дoston нашрлари ҳам айнан бир матннинг турли манбаларида амалга оширилган нусхалари деб аташга асос беради. Лекин ҳар ҳолда бу кейинча ҳам диққат ва жиддий талқиқот талаб қилалиган масаладир.

Шарқ халқлари, шу жумладан, форслар ва тожикларда, шунингдек, туркий халқларда ҳам шундай шоирлар борки, улар таваллуд ва яшаш жойи, қайси бир адабий муҳитга алоқадорлиги, ижод муҳитининг жуғрофияси жиҳатидан бир вақтнинг узида икки халққа, икки халқ адабиётига мансуб буладилар. Масалан, Фирдавсий, Ҳофиз форсларнинг ҳам, тожикларнинг ҳам шоиридир. Бугунги тил ифодаси билан айтганда, форс-тожик шоирларидир. XVIII асрда яшаб ижод этган Андалиб эса ўзбекларнинг ҳам, туркманларнинг ҳам шоиридир. Садриддин Айнийчи? У тожик ва ўзбек халқларининг буюк алиби. Бизнингча, XVIII асрнинг кузга қуринган туркигуй шоири Салоҳийга ҳам уйғур ва ўзбек халқларининг адабиётига тенг хизмат қилган шоир сифатида қарашимиз мақбул қуринади.

Бизнинг шоир Салоҳий ва унинг «Гул ва Булбул» дostonига кура қизиқиш билан қарашимизнинг боиси, уни

¹ Валихужаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Т.,Фан, 1974. 63-б.

² Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. 2-жилд. Т., 1945. 124-б. Ўзбек адабиёти. 3 ж. 1959. 341-б.

Расулов Х.Ўзбек эпик шеърлятида халқчиллик. Т.;Фан, 1973. 11-12-б.

узбек адабиётидан ажратиб олиш эмас ёки зурлаб уйғурлаштириш ҳам эмас. Биз уни икки қардош халқнинг, яъни уйғур ва узбек халқларининг тенг шоири деб атадик. Яна тарих уз вақти билан бу хусусда уз фикрини айтади, албатта. Салоҳий ва у яратган дostonнинг бири гул ва бири булбул булган икки халқ мероси булиб қолиши ниҳоятда фараҳлидир. Ҳамма гап шундаки, биз тадқиқотимиз мавзуи тақозоси билан уйғур адабиётида Навоий аънаналарининг урни хусусида суз юритар эканмиз, Салоҳийнинг дostonида ҳам Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лисон ут-тайр» дostonлари аънаналарига риоя қилинганлигини, уларни ижодий давом эттирганлигини кузатамиз. Жумладан, Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» дostonидаги Булбул ва Гул образлари уртасида узоқ давом этган севги саргузашти, узаро хабарлашув, мулоқотлар, савол-жавоблар «Фарҳод ва Ширин» аънаналари таъсирини курсатса, Булбулнинг Ҳумоюн, Товус, Кабк, Худхуд каби қушлар билан мувоҳасалари бевосита Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonи гоъвий мотивлари билан алоқадордир. Хулосада Салоҳийнинг, XII аср форс-тожик адабиётининг атоқли намояндаларидан бири Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарлари билан яқиндан таниш булган ва устозларнинг суфиёна қарашларидан таъсирлангани ҳолда «Булбул ва Гул» дostonини яратган дейишга ҳамма асос бор. Зеро, дostonда Гул билан Булбулнинг бевосита ҳикоятларидан ташқари Булбулнинг саккиз қуш билан мулоқоти, мунозараси «Лисон ут-тайр» йуналишига мувофиқдир. Салоҳийнинг дostonи «маълум даражада суфиёна фалсафа билан суғорилган булганлиги учун образлардаги аллегория кучли»¹. Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» дostonи уз мундарижасидаги ана шу хусусиятлари билан Ҳирқатийнинг дostonидан фарқ қилади. Бу ҳар бир янги давр ижодкорининг аънанавий сюжет, мавзу ва образлардан ижодий фойдаланиб, янги-янги гоъвий мақсад ифодаси булган асарлар ярагиш йулида изланишларини курсатар, уларнинг узига хос маҳорат даражасидан хабар берар эди.

¹Валихужаев Б. Курсатилган асар. 66-б.

«РОБИА ВА САЪДИН» ДОСТОНИДА НИЗОРИЙ МАҲОРАТИ МАСАЛАСИ

Тадқиқотимизнинг олдинги бобида бевосита Навоий «Хамса»си мавзу ва сюжетларидан ижодий баҳраманд булиб яратилган асарлар ҳақида фикр юритган эдик. Шу муносабат билан Навоий «Хамса»сининг уйғур адабиётидаги фаол давомчиларидан булган Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари атрофлича тадқиқотга тортилди. Илмий ишимизнинг мазкур бобига асос қилиб олинган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonидан маълум булишича, бир қатор уйғур шоирлари бевосита «Хамса» дostonларига мурожаат этмай, узлари танлаган мавзу, сюжет ва образлари асосида Навоийнинг ғоявий-ижодий тамойилларига амал қилганлари ҳолда яхшигина бадиий асарлар яратганлар. Уйғур адабиётининг кузга қурилган муҳим ютуқларидан бири булган Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» дostonини ҳам шундай асарлар сирасидан деб айтиш мумкин.

Уз навбатида шуни ҳам таъкидлаш керакки, уйғур адабиётида Навоийга издошлик билан яратилган «Робиа ва Саъдин»дан юксакроқ асар кам топилса керак. Шу жиҳатдан «Робиа ва Саъдин» дostonини Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари билан бир қаторга қуйиш мумкин.

«Робиа ва Саъдин» воқеий дostonдир. Низорий унга 1833–1834 йилда Қошғарнинг Кукча маҳалласида булиб утган реал воқеани асос қилиб олган.

«Уйғур классик адабиётлари тезислари» китобининг муаллифлари В.Фупур ва А.Хусайн «Робиа ва Саъдин»да дostonга асос қилиб олинган воқеанини санасига онд тарих мавжудлигига диққатни тортадилар. В.Фупур ва А.Хусайн қайд этишларича, дostonда Саъдиннинг вафотилан қалби гуғёнга келган Робиа тилидан айтилган қуйидаги мисралаги «чироғим» сузи таърихдир.

Дер эрдикититраб чу боди хазон,

Ки: учти чироғим, нетай, оҳ жон.

«Чироғ» сузидан ҳосил буладиган ҳарфларнинг сон эътибори билан куздан кечирганда, Робиа ва Саъдин фожиасининг муддати, яъни ҳижрий 1254 йил келиб чиқади. Бу мелодийда 1833–1834 йилга туғри келади.

¹ Фупур В., Хусайн А. Уйғур классик эдебийити тезислири. Бежин, 1987. 921-б.

Низорий уз достонига асос булган реал воқеликнинг поэтик тасвирига Шарқ мумтоз достончилиги анъаналари асосида ёндашади. Янада аниқроқ қилиб айтганда, Низорий узининг замондошлари булган Робиа ва Саъдиннинг фожиавий ишқий саргузаштлари талқинига «Лайли ва Мажнун» достони руҳи, услуби билан ёндашади. Асарни уз замонасининг «Лайли ва Мажнун»и даражасида ишлашга эришади. Бинобарин, достонда реалистик тамойил анча кучлидир.

«Робиа ва Саъдин» достони Д.Рузиева ва С.Муллаудовнинг Низорий меросига бағишланган тадқиқотларида муносиб баҳоланган . Достоннинг дастлабки нашри ҳам шу олиманинг саъйи ҳаракатлари билан амалга ошган эди¹. «Робиа ва Саъдин» достонига «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» китобида ҳам диққат қилинади . Бу асарга булган эътиборни Шинжонг автоном райони олимларининг асарларида ҳам кузатиш мумкин . Бироқ «Робиа ва Саъдин»даги анъана ва кашфиёт масаласи янада кенгрок режа асосидаги тадқиқотга муҳтождир. Биз узимизгача бу асар хусусида баҳс юритган олимларимизнинг тажрибаларидан ҳам баҳраманд булганимиз ҳолда Низорийнинг «Робиа ва Саъдин»даги маҳорат масаласига диққатни қаратмоқчимиз.

Низорий ижодига оид тадқиқотларда «Робиа ва Саъдин» достонига ҳам қисман тухтаб утилганлигини юқорида эсладик. Уларда «Робиа ва Саъдин» достони бош қаҳрамонлари Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ининг образлари уртасидаги баъзи ухшашликлар хусусида суз боради . Биз бу уринда «Робиа ва Саъдин» билан Навоий асарлари муқоясаларидан келиб чиқиб, бошқа бир хулосани уртага ташламоқчимиз. Гап шундаки, «Робиа ва Саъдин» достонига асос қилиб олинган воқеа уз моҳияти жиҳатидан анъанавий «Лайли ва Мажнун» афсоналари, мумтоз адабиёт достонларига анча яқин гуради. Бинобарин, Низорий «Робиа ва Саъдин» достонини ёзишга киришар экан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони шоирнинг куз унгида булган. Робиа

¹Д.Рузиева. Алишер Навоий традициялари Низорий ижодида. Т., 1974.; С.Муллаудов. Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» достони ҳақида. Уйғур филологияси масалалари. Алмату, 1961.

Қаранг: Низорий. Достонлар. Нашрга тайёрловчи Д.Рузиева. Т., 1970. Уйғур эдэбийитининг қисқичэ тарихи. Алмату: Наука, 1983.

⁴Ғупур В., Хусайн А. Курсатилган асар, 1987.

Низорий достонлари. Д.Рузиеванинг кириш сузи. Т., 1970. 9-б.

қисмати Лайли қисматини, Саъдин тақдири Мажнун образи талқинларини эслатиб турган. Бу Низорий уз достонини яратишда «Лайли ва Мажнун»га тақлид қилиш йулидан борган деган суз эмас, албатта. Низорий замондошлари булган Робиа ва Саъдиннинг аччиқ қисмати шоирни уз даврининг «Лайлинома» ва «Мажнуннома»сини яратишга рағбатлантирган. Шарқ мумтоз адабиётининг катта донишманди ва биринчи навбатда Навоийнинг мухлиси булган Низорий уз даври ҳаёти воқеасини навоиёна романтик оҳангда тасвирлаб бериш йулини тутган.

Табиийки, Низорий узининг воқеий бу достонида жозибали реал лавҳалар яратишда ҳам алоҳида маҳорат курсатади. Биз куйида «Робиа ва Саъдин»нинг гоёвий-бадий таҳлилига киришар эканмиз, тадқиқотимиз мухлисларини толиқтириб қуймоқчи эмасмиз. Таҳлил давомида «Робиа ва Саъдин»нинг «Лайли ва Мажнун» билан туташ нуқталарини таъкидлаб бориш фикридан йироқмиз. Достон воқеаларини кузатиш жараёнида Низорийнинг Навоий «Лайли ва Мажнун»идан қай даражада илҳомланганлиги ва умуман улуг устоз маҳоратидан қай тарзда баҳраманд булганлиги англашилиб боради, деган умиддамиз.

Низорий достон воқеаларини қаламнинг варақ устида жуш уриб икки севишган ёшнинг саргузаштини рақам қилишга киришуви билан бошлайди. Агарда асос қилиб олинган мавзу, яъни фожиавий ишқий саргузаштнинг воқеий ҳодиса эканлигини, уни Кошғарнинг Кукча маҳалласида руй берганлигини таъкидлайди:

Басе дард сузу ажойиб сухан,
Магар Лайли—Мажнун навоий сухан.
Вафо маъданининг эрур гавҳари,
Сапо маҳзанининг ғариб жавҳари.
Қуюб ишқ водии аро чун қадам,
Ки нокомликда булбдур адам.

Низорий шу тарзда достонни ишқнинг қудрати, унинг қувонч ва ташвишлари ҳақидаги муқалдима характеридаги дебоча билан бошлайди. Воқеаларнинг оғозидан эътиборан китобхон кузи унгида ошиқлик билан ошuftа Саъдин образи гавдаланади. Саъдин шу ерлик бир шикаста ва художуй Иброҳим деган деҳқоннинг угли эди. Саъдин йигитликнинг хушбахт кунларидан бирида Робиа исмлиқ сурат ва сийратда гузал бир қизни учратиб қолади.

Икки уртада ёш қалбларни тулқинлантириб, гугёнга келтирувчи покиза бир муҳаббат пайдо булади:

Магар бирси Мажнун, бири Лайли ҳам,
Онинг майли купрак, мунинг майли ҳам.

Саъдин дастлаб узининг кундан-кун кучайиб бораётган муҳаббатини ота-онасидан сир тутати. Лекин унинг «Робиа» дея чекаётган оҳлари, заъфарий юзи ички сирларини ошкор қила боради. Ота ҳамма сирдан беҳабар, она эса уз ўглининг паришон ва айни пайтда безовта ҳолини куриб, унинг қалбида яширин нималардир борлигини англаб, вақти-вақти билан фурсат топиб суроққа тутар эди. Ниҳоят ота ва она Робианинг Кошғарнинг Яъқуб исмли номдор бойлардан бирининг қизи эканлигини билгач, чучиб тушадилар. Уларнинг дилини фарзандларининг тақдири гами чулғаб олади. Ота хаёлга чумиб фикрлайди: «Бой билан олди-берди қилишга куп оқча керак. Бундай пул бизда йук. Лекин худойимнинг узи карам қилиб еткурса, ҳеч гап эмас. Қизнинг отасига суз оча қолайлик. Гапимизни туғри анласа, никоҳга ҳам ҳаракат қила қолармиз.» Ота шу сузлар билан тонг отиши билан Яъқубнинг ҳузурига равона булади. Лекин бойлик билан кибр отига минган Яъқуб катта умид ва орзу билан қудачилик ниятини изҳор қилган Иброҳимни куруқ қайтаради. Ана шу дамлардан бошлаб Саъдиннинг покиза муҳаббат ниҳолини авайлаб парвариш этаётган қалбига нола ва афғон уя куриб олади.

Саъдиннинг бу шикаста ҳолини Низорий утмишдаги жафокаш ошиқлар тарихини эслаш билан жуда ҳаяжонли бир ҳолда тасвирлаб беради:

Бу андуҳ суздин етиб куп малол,
Дариг, мумкин эрмас экан ул висол.
Ки Фарҳод янглиғ булуб хаста дил,
Париваш фироқи била баста дил.

Шоир Саъдиннинг руҳий тушкин ҳолати билан ёнма-ён Робианинг ҳам изтиробларини нозик ҳислар оқими сифатида тасвирлай боради. Демак, Робиа ҳам отасининг рад жавобидан хабардор булган эди. Агар шу дамлардаги Саъдин ва Робианинг сертахлика вазияти тасвирларини саҳнага кучирадиган булсак,

икки ёш севишганлар бир-бирларидан узоқда уз егларига узлари қоврулар эдилар. Низорий тасвирлари шундай бир мантиқий манзарани жонлантиради:

Ки қиз ҳам йигитга гирифтор эди,
Анинг ишқи бирла йиғи зор эди.
Бу маҳвашни Ширин каби қил хиёл,
Магар булмас эрди онго мунча ҳол.
Булуб ишқ ути буларго бало,
Бу қисми балога булуб мубтало.

Низорий достонининг бошиданоқ ижтимоий муҳим бир масалани уртага ташлайди. Демак, ёшларнинг покиза муҳаббатларини замона авайлай билмади. Яъқуб каби мол-давлат эгалари бундай ишқни эъозлаш фикридан йироқ эдилар. Ҳижрон Саъдин юзини зъфаронга айлантира бошлайди. Робианинг аҳволи бундан ҳам оғир эди. У ҳамма дардларини ичига солиб яшашга ҳукм қилинган аёл. Лекин бу уринда ҳам Лайлининг қисматига ухшаш ҳолат руй беради. Робианинг ишқини одамлар маломат қила бошлайдилар.

Берибдур бу янглиғ аломат анго,
Етиб куп улусдин маломат онго.

Робиа шунда ҳам узини эмас, дастлаб надоматзада Саъдинни уйлайди. Унинг дарвишваш кишилардек куча-қуйларда ишқ оташи, ҳижрон балоси оғушида фиғон чекиб юрганлиги ҳақида хабар топади. Фурсат топиб у билан учрашиш режаларини гузади. Шу уринларда Робианинг сурат ва сийратида қум саҳролари қуйнидаги Мажнуннинг ошиқона қушиқларига жон қулоғини тутиб юрган Лайли сиймоси гавдалангандай булади:

Эшитсаки маҳбуб бу овозни,
Турор эрди тингшоб қуюб розни.
Агар вақт топса қилиб жустижу,
Булуб зор Саъдин била рубару.
Гаҳи мунглошибу, гаҳи йиғлашуб,
Оқизғон ёшиники оғирлашуб.
Ёниб ёна турпа надомат била,
Неча қунлар утти бу одат била.

Ҳикоядан маълум булишича, ошиқ-маъшукларни ҳали бундан ҳам машғумроқ кунлар кутар эди. Робианинг ҳусну жамолини эшитиб юрган Жобир деган одам Яъқубга куёв булиш ниятида унинг даргоҳига келади. Яъқуб уни очиқ чехра билан кутиб олади. Туйга розилик беради.

Шу уринда Жобир деган ном китобхонни қаттиқ уйлан-тириб қуйиши табиий бир ҳолдир. Жобир бу Робиага уйланмоқчи булган кишининг уз номими ёки Низорийнинг хаёли маҳсулотими? Чунки биз Жобир деган ном билан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonидаги бешинчи иқлим йулидан келтирилган мусофирнинг «Меҳр ва Суҳайл» ҳикояси орқали ҳам танишамиз. У ерда тасвирланишича, бир-бирига катта эътиқод билан кунгил қуйган Меҳр билан Суҳайлнинг мураккаб саргузаштлари давомида воқеага қароқчи Жобир аралашади. У севишганларнинг бахтига чанг солишни кузлаб қабих ишларга қул уради. Лекин у маҳф этилади. Низорий «Робиа ва Саъдин» дostonидаги Жобир образи устидаги ишида Навоий йулини тутган булиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ерда ҳам Жобир бахт қароқчиси сифатида ҳаракат қилади. Жобир луғатда ҳам жабр қилувчи, золим маъноларини англатади. Ҳар ҳолда Низорий бу номга ва унинг соҳибига катта ғоявий вазифа юклайди. «Робиа ва Саъдин» асари «Лайли ва Мажнун» сирасидаги киши руҳий ҳолати таҳлили асосига қурилган дostonдир. Бу жиҳатдан Низорий ўз дostonининг марказий қаҳрамонлари Саъдин ва Робиа образлари устида жиддий ишлаган. Уларнинг бутун дoston давомида биринчи навбатда руҳий дунёлари билан гавдаланиб туришларига эришган.

Саъдин Жобирнинг Робианинг отаси Яъқуб билан аҳдлашувларини эшитгач, еру кукни ларзага солгудек фарёдга келади:

Дедиким: Онингсиз жаҳонни нетай,
Жаҳон йуққи, балки бу жонни нетай.
Ва гар қатса ул ой қошимдин йироқ,
Гудоз атса тонг йуқ, танимни фироқ,
Жудо булса моҳи агар наҳридин,
Ва ё наҳр, балки улуғ баҳридин.
Онга етгусидур самуми мамот,
Қочон турғусидур насими ҳаёт.

Мажнуннинг Каъбага боришига ухшаган бир ҳолат руй беради. Саъдин уйдан, ота-она ҳузуридан чиқиб, шоир таъбири

билан айтганда, «жунун отига миниб», Кошғарда яшаб утган машхур шайх Офоқхужанинг мозори томон йул олади. Мозорга юз-кузларини суртади. Яратган тангрига ёлбориб, узига улим тилайди. Саъдиннинг бу ҳолатини курган мозор зиёратчилари унинг қисматига афсус чекар эдилар. Ота-она Саъдинни излаб бориб мозордан топадилар ва бошқа бирор манзур қизга уйлантириб қуйиш панд-насихатлари билан уни уйга қайтариб олиб келар эдилар. Саъдин уз умрининг тутаб бо-раётганлигини сезар эди. У охирги мартаба Робианинг дий-дорини куриш, у билан арзи ҳол қилиш учун туғри унинг уйига қараб йул олади. Бу вақтлар Робиа отасининг жабр-ситамлари остида Жобирга узатилган ва у мудҳиш зуравонликка чидолмай уйига қочиб келган эди. Робиа ҳам Саъдинни кутар эди:

Етиб калди Саъдин онинг жойиға,
Қороб доғи ҳасрат била ойиға.
Вале хойил улди ситамгар фалак,
Булуб Робианинг дилига аҳак.
Курушмакка ул ҳам эди интизор,
Дебон: лаҳза курсам агар чиқса ёр.

Саъдин уйга қайтар экан, беморлик тушагида ётиб қолади ва оқибатда ҳижрон азоби билан уртана-уртана тилида, дилида Робиа ёди билан жон беради.

Робиа Жобирни узига яқинлаштирмай, ота уйига кетиб қолар, яна ситамлар билан орқага қайтар экан, Саъдиннинг улими хабарини эшитиб қолади ва «Саъдиндай ошиқ жаҳондан кетибди, яна ундай одам қайтиб бино булармикан. Кузим нури кетиб, олдимда олам қоронғулашди. Гулшандан булбул учиб кетди. Энди унинг урнини зоғу зағанлар эгаллаши турган гап. Бу хазон урнида янгидан сабзасор булмай гуриб, бу ерларга булбул қайтиб келишни ихтиёр қилармики? Танимни ғам қушини шунчалар заифлаштирдик, хор-хаслар билан тенг булиб қолдим. Кошки, ҳеч булмаса, қабрини бориб курсам эди. У билан улимни қарши олсам эди», деб зорланади. Бу ният Робианинг дил амрига айланади ва уйдан чиқиб кетиш олдида у онасига васият қилади. Онани даҳшатга солган бу юрак нидоси Навоий Лайлисининг васиятини эслатади. Робиа онасига уз изтиробларини баён этар экан, улсам Саъдин билан ёнма-ён қуйинлар, деб айтади.

У шиддаг билан ёнига синглисини олиб йулга чиқади ва туғри бориб узини дарёга ташлайди.

Юқорида дoston воқеаларининг баёнларидан Низорийнинг устоз Навоийнинг тасвир услубига нақдар яқинлашиб борганлиги равшан кузга ташланиб турибди. Ёшларнинг бир-бирига булган муҳаббати, омадсиз муҳаббатдан ошиқнинг изгироби, уйдан чиқиб кетган Саъдинга оташин муносабати, Саъдиннинг яратганга илтижоси ва ниҳоят ҳаёт фожиаси, ўз навбатида эса Робианинг севгига содиқлиги, Жобирга эрк бермай унинг уйдан кетиб қолиши, Саъдин билан дийдор куришишга ошиқиши ва оқибатда фожиали улим лавҳалари, ошиқларнинг ёнма-ён дафн қилиниши — дoston асосини ташкил қилган бу воқеаларнинг узи Навоий куйлаган Лайли ва Мажнуннинг қисматини эслатади.

Низорий реалистик воқеаларни юксак романтик пафос билан тасвирлашда ҳам Навоийнинг ижодий тамойилларига таянади.

Низорий Саъдин, Робиа ва Иброҳимнинг кечинмаларини тасвирлашда, айниқса, Навоий маҳоратидан унумли фойдаланган деб айтиш мумкин.

Шу маънода Робианинг юзини муз қоплай бошлаган дарё соҳилида туриб ич-ичидан қилган нолалари ниҳоятда характерлидир:

Фано манзилига хиром атти ёр,
Тирикликни бизга ҳаром атти ёр.
Онинг орқисидин тез амди кетай,
Висол ҳаримига потроқ етай.
Чу ул ёр бирла бугун булди туй ,
Қилурмизки, ёрим била гуфту-гуй.
Қани ишқ элидин бурун кечган ал,
Фано жомини ишқ аро ичган ал.
Йиғилиб келинг, борча ушшоқлар,
Ки булғон бурун зери туфроқлар.
Тафарруж қилинг туй ҳангомани,
Отимга пугунг ишқ аро номани.
Аё Лайли, туй бошлангиз бу кеча,
Ки қилсун тамошо жаҳон узгача.
Вафо кони Ширин лиқолар мени,
Вафодор ёримга бошлонг мени.
Дебон нақш Узро дангиз ёр-ёр,
Кушуқ атибан айтингиз ёр-ёр.

Йигитлар била келса ул Саъдиним,
Фидо мақдомига бу жону таним.

Шоирнинг бу оташин мисраларини ҳаяжонсиз уқиш мумкин эмас. Робианинг сузларидаги чуқур маънога разм солинг. Висол туйини курмай кетаётган қиз хаёлида уз туйини жонлантирмоқда. У туйда ҳамма жафокаш ошиқларнинг иштирок этишларини истаиди. Низорий Робиа тилидан туй куни қизни олиб кетиш учун йигитнинг уз журналари билан келиши одатини ҳам эсламоқда. Робиа туй куни худди шундай одатга мувофиқ Саъдиннинг кириб келишини ҳам тасаввурида жонлантиради. Узрони «Ёр-ёр» дейишга даъват этади. Робиа тилидан айтилган шу монологнинг узи катта бир дostonга мавзу була олади. Келтирилган лавҳага диққат қиладиган булсак, у ерда Навоий «Лайли ва Мажнун»идаги қатор иборалардан ҳам истифода этилганини кузатамиз.

Дostonда Робианинг юқорида эсланган ўзини дарёга ташлаш эпизоди тасвирларидан кейин унинг номидан гузал бир ғазал келтирилади. Бу Робианинг уз ишқномасига хотимаси эди. Бу мазмун ғазалнинг мақтаида уз ифодасини топган:

Аё дард аҳли, ҳасратлик сузумни айлангиз аврод,
Путунг бошимға келган дардни лавҳи мазоримга.

Биз Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларидан она йиғисини яхши биламиз. Низорий ҳам Саъдин вафоти кунларидаги она йиғисининг мумтоз бир намунасини келтиради.

Мисол учун бир қиёс келтирамиз.

Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ида Лайли онасининг йиғиси:

Деб навҳа била бу тортибон вой,
Ким «Не уйқудур бутам, ҳой.
Сен кеч бориб ул батонг келса,
Истаб сени бедаранг келса.
Суз айтса не қилай хитобин,
Сўрса сени не берай жавобин.
Ҳам мени, ҳам они зор қилма,
Андин мени шармисор қилма».
Ул буйла қилиб жаҳонни тийра,
Оҳи била осмонни тийра.

Низорий достонида Робианинг онаси йиғиси:

Оё ай жигарбанд, бошим афсари,
Отонг обруйи, кузум гавҳари.
Ки пажмурда булғон жамолингга дод,
Хазон боди яткан ниҳолингга дод.
Қилибсанки, ошиқ учун жон фидо,
Қиёматда ажрингни баргай худо.
Нетонг булсам энди хазин булбулинг,
Чу девона қилди қоро кокулинг.

Низорий уз достонининг қурилмаси, боб номларининг берилиши, бароати истихлоллар қуллаш каби қатор жиҳатларда ҳам Навоий маҳоратига таянади.

Навоий «Лайли ва Мажнун»ида дастлабки боблардан бирининг аталиши: «Ул тун маҳобати таърифидаким, савдойи ишқ аждаҳоси доми утининг бухори ва анжуми ул оламсуз утининг шарори эрди ва мундоқ тунда хаёл мусофири савдо адҳамига миниб, ҳар ён азм этмоқ ва ишқнинг юз офатлиқ дашгига етмоқ ва офат ёгинларидин бало туфонига қолмоқ ва бало чоқинларининг жонига шавқ ва муҳаббат ҳарорати солмоқ ва ишқ дури шабчароғин ул кеча топмоқ ва Лайли хаёли била курушмоқ ва Мажнун савдосига тушмоқ».

Энди Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» достонидаги ҳикоятнинг бошланишига оид сарлавҳага диққат қилайлик: «Ул ошиқи зору нотавон Саъдини пурҳазин ва маъшуқаи барқарор, бехонумон Робиа бевоая таърифида суз оғоз қилмоқ ва улар аҳволидин авроқ саҳифасига назм силкида қалам сурмоқ ва Саъдин Робианинг ишқ силсиласига гирифтор булганда отоси аҳд жонибидин тақаллум сурмоқ ва Робианинг отоси онинг жавобига тил синони бирла тазаллум айламак».

Бу уринда гапнинг услуб ухшашлиги устида бораётганлигини унутмаслик керак. Низорий мумтоз достончилигимиз, хусусан, Навоий достонларининг ҳамма таркибий қисмларига рағбат билан қарайди. Шуни ҳам айтиш керакки, Низорийнинг уз достони устидаги ишида бундай йул тутиши зинҳор-базинҳор ижодкорнинг тақлидчилиги белгиси эмас. Низорий анъанавий достонларнинг мавзу ва сюжетлари асосида ҳам, уз даври жамиятининг ҳаётидан олинган воқеалар асосида ҳам юксак ғоявий-бадий мундарижага эга булган оригинал достонлар яратиб, китобхонларга манзур қила билди.

Юқори даражадаги бадиийликка эга булган ва бинобарин уз даврининг муҳим бир воқеасига айланиб қолган асарга жавоб ёзиш, унинг мавзу ва сюжетини узича ишлаб, янги бир ғоявий мақсадлар йулига йуналтириш осон эмас. Ҳаёт берган реал материални мумтоз адабиётта хос дostonлар услубида ишлаш ҳам ундан кам ижодий меҳнат талаб қилмайди. Низорий узининг «Робиа ва Саъдин» дostonи билан шундай ижодий иш тажрибасига қул уриб ҳам катта муваффақият қозонди. Низорий «Робиа ва Саъдин» дostonи устидаги изланишида узининг бор қобилиятини ишга солиб, Навоий маҳоратидан уринли ва унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonи хотимасида уз дostonига асос қилиб олинган Мажнун билан Лайлининг саргузаштини кузда тутиб «йиглай-йиглай тугатдим охир», деб ёзган эди. Бизнинг назаримизда Низорий ҳам «Робиа ва Саъдин» дostonини «йиглай-йиглай» тугатган булиши керак. Шоир узига замондош булиб яшаган Саъдин ва Робианинг ишқ йулидаги фожиаларини шундай ғоявий-бадиий тасвир юксаклигига кутара олган. Дoston билан танишиш шундай ҳулосага тула асос беради.

Биз юқорида «Робиа ва Саъдин» дostonининг мавзу, сюжет талқини жиҳатидан Навоий асарларига қай даражада уйғунлашиб кетиши ҳақида гапирдик. Шу уринда биз Низорийни Навоийдан киши руҳий оламининг ҳудудсиз бойликларини маҳорат билан тасвирлаб бериш санъатини урганишга алоҳида диққат қилганлиги мисолига диққатни тортмоқчимиз. «Робиа ва Саъдин» дostonининг дастлабки ютуғи ҳам шунда кузга ташланади.

Низорий дoston воқеаларини ҳикоя қилиш жараёнида китобхонни Саъдин ва Робианинг руҳий дунёларига маҳорат билан олиб киради. Шу йул билан уларнинг реал ҳаётдаги фожиаларининг заминларини очиб беришга кенг имкон топади.

Навоий яратган Мажнун ва Лайли каби қаҳрамонларнинг покиза ва шаффоф ниятларини, инсоний қадриятлар томон интилишларини замона сиғдирмаган эди. Низорий узининг «Робиа ва Саъдин» дostonида бундай баланд қарашлар ҳамон оёқости қилиб келинаётганлигини моҳирона бир тарзда ифодалаб берди. Адолатсизлик ва жаҳолатнинг одамлар тақдиридаги ута хунук оқибатларини суз санъати воситасида жонли тасвирлаб беришга эришди.

Саъдин ва Робиа «вафо маъданининг гавҳари, сафо маъзанининг жавҳари эдилар». Лекин уларнинг боши риёзатда

утди. Боиси у замонларда «гулларнинг шохига булбуллар эмас, зотлар қунарди». Шу сабабли «Саъдин ва Робианинг ҳаёт сабзалари хазонга айланди».

Достоннинг ғоявий мазмуни Робианинг улими олдида айтган қуйидаги сузларида равшан акс этган:

Тазалум тири даврондин, қутулмай оҳ-афгондин,
Туубман ёр учун жондинки, боқмонг интизоримға.

Тарихдан шу нарса маълумки, замоннинг созлиги ёхуд носозлиги шу замонда яшаётган меҳнаткаш кишиларнинг тақдирига қараб белгиланади. Шундай одамларнинг ҳаётида жилла булса ҳам безовталик бор экан, демак, замонанинг қонунларида зуравонлик, жаҳолат излари бор. Ҳаётдаги адолатни ҳам, иллатни ҳам шоирлар ҳаммадан аввал пайқайдилар. Яхшига ривож бериб, ёмонни фош қилиш пайида буладилар. Бу ҳол Навоийдек мутафаккир шоирларгагина насиб булган. Низорий ҳам шундай ғоявий вазифани уз зиммасига олди. «Робиа ва Саъдин» достони билан ёшлар фожиясини замона фожияси даражасида тасвирлашга эришди.

Хулосада уйғур мумтоз достончилигининг катта тадрижий тараққиёт йулини босиб утганлигини айтиш керак булади. Унинг илдизлари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» достонига бориб тақалади. Шу тадрижий тараққиёт жараёнида уйғур адабиёти Шарқда кенг шуҳрат тутган «Хамса» анъаналари билан алоқада булган достонларга ҳам эга булди. Уйғур адабиётига бу анъананинг кириб бориши ва шу асосдаги янги-янги асарларнинг юзага чиқишида Навоий «Хамса»си достонларининг урни каттадир. Уйғур адабиётида XVI—XIX асрлар давомида достончиликнинг Шарқда мавжуд ҳамма тигларининг ажойиб намуналари яратилди. Булар уртасида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Шоҳ Баҳром ва Дилором», «Муҳаббатнома ва меҳнатком» каби достонлар алоҳида ажралиб туради. Шарқ адабиётида ижодкорнинг узи яшаб турган давр ҳаётидан олиб ёзилган асарлари жуда сийрак учрайди. Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» достони маълум давр ҳаёти билан алоқада булган энг мукамал бир достон сифатида юзага чиқди. Бу Низорийнинг катта истеъдоди маҳсули эди. Демак, уйғур достончилиги уз тараққиёти давомида Шарқ адабиётига дахлдор катта мавзу ва образлар билан бойиб қолмай, достончиликда мавзу ва образларнинг янгилианиш жараёни юз берди. Улар уйғур адабиёти тарихининг узига хос муҳим саҳифаларини ташкил этиб бордилар.

НАСРИЙ БАЁН ЖАНР СИФАТИДА

Шарҳ адабиётида бадиий ва ҳатто илмий асарларга шарҳ ёзиш, уларнинг оммабоп баёнларини яратиш узоқ даврлар оша давом қилиб, узига хос бир анъана тусини олиб келди. Қуръони Каримга форс ва туркий тилларда қатор шарҳлар ёзилгани маълум. Урта Осиё олим ва адиблари қадимги юнон файласуфларининг асарларига шарҳлар битганлар. Бадиий адабиёт соҳасида эса поэтик асарларнинг оммабоп насрий баёнларини тузиб чиқиш анъанаси анча кенг тарқалган эди. Форс-тожик адабиётининг Фаридиддин Аттор, Саъдий, Шерозий каби буюк намояндаларининг поэтик асарлари юзасидан тузиб чиқилган шарҳ ва насрий баёнлар ижод оламининг ҳамма мураккабликлари ва нозиклигини, бадиий образ даражасига кутарилган ҳар бир сузнинг мазмун ва латофатини тадқиқ этиб китобхонга қулай бир шаклда етказиб бериши жиҳатидан ҳайратланарлидир. Ўзбек адабиётида ҳам Навоий асарлари хусусида худди шундай фикрни айтиш мумкин. Навоий асарлари қулёмаларининг шундай нусхалари ҳам борки, уларнинг ҳошияларида шарҳлар ҳам, қийин сузлар ҳам, луғатлар ҳам учрайди. Улар катта иқтидорли суз усталари, билим соҳиблари томонидан амалга оширилгани англашилиб туради. Навоий асарларининг насрий баёнларини яратиш анъанаси ҳам анча кенг йулга қуйилган эди. XIX асрнинг аввалларида яшаган ўзбек ва уйғур адиби Умар Боқий Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ҳамда «Лайли ва Мажнун»ларининг насрий баёнларини яратди. Ўзбек адабиётида Навоий асарлари насрий баёнларини тузиш анъанасининг бугунги кунгача давом қилиб келаётганлиги характерлидир. Ўзбек адабиётида уттизинчи йилларнинг охирларидан бошлаб бугунги кунгача Навоий «Хамса»сидан урин олган ҳамма дostonларининг насрий баёнлари тузиб чиқилди ва чоп этилди. Шоир ғазалларини мисрама-мисра шарҳлаш тажрибаси кенг кулам касб эта борди.

Навоий асарларининг насрий баёнлари хусусида суз борар экан, бу борада уйғур адабиётида жуда катта ва муҳим ишлар

қилинганлигини қайд этиш керак булади. Шарқий Туркистонда Навоий меросини урганиш, тарғиб этиш ва уз навбатида шоир асарларига хос анъаналарни муваффақиятли равишда давом эттириш хусусида олиб борилган ишлар, бу ишларнинг кулами, ранг-баранг характери мазкур тадқиқотимизнинг юқоридаги бобларида куриб утилди. Шу уринда уйғур тилида юзага келган Навоий дostonларининг насрий баёнлари алоҳида диққатни тортади. Уйғур адабиётшунослигида насрий баёнларнинг тарихи, уларнинг характери ҳақида дастлабки фикрлар айтилган. Жумладан, Д.Райҳонов узининг XVII—XIX асрлар уйғур адабиётида Навоийнинг урни масаласига бағишланган тадқиқотида насрий баёнларга ҳам тухтаган ва уз мавзуси доирасида бу хусусда ҳам аҳамиятга молик мулоҳазаларни айтган. Лекин юқорида ҳам таъкидлаганимиздек, бу дастлабки фикрлар эди.

Насрий баёнлар уйғур адабиётида уз тарихига эга. XVIII—XIX асрларда эса унинг энг яхши намуналари яратилди. Бу асрларда уйғур адабиётида бир қатор кузга куришган адиблар бу ижодий ишга кул урдилар. Жумладан, XVIII асрнинг охири, XIX аср аввалларида яшаб ижод қилган ва газал ҳамда соқийномалари билан танилган уйғур шоири Мулла Сиддиқ Ёркандий Навоийнинг «Хамса»си таркибидан урин олган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» ҳамда узбек мутафаккир адиби умрининг охирида ёзган «Лисон ут-тайр» дostonларининг насрий баёнларини яратди. Мулла Сиддиқ ушбу катта миқёсдаги мураккаб ишнинг юзага келишида Ёркент ҳокими Мирзо Муҳаммад Хусайнбекнинг ҳомийлигини кузда тутиб, узининг юқорида эсланган насрий баёнлари мажмуасини «Насри Муҳаммад Хусайнбек» номи билан атади.

Навоий дostonларининг шу даврда яратилган насрий баёнларининг яна бир туркуми олим ва адиб Мирза Муҳаммад Сабурий қаламига мансубдир. Сабурий Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Сабъаи сайёр» ва «Лисон ут-тайр» дostonларининг насрий баёнларини тузиб чиқиб, уларга умумий тарзда мақолот деб ном берди.

Юқорида эсланган Ёркандий, Сабурий ва Умар Боқийлар томонидан амалга оширилган ишлар моҳият эътиборига кура умумий ном билан насрий баёнлар деб аталса-да, улар характер жиҳатидан узига хос хусусиятларга эгадирлар. Д.Райҳонов уйғур тилида мавжуд насрий баёнларни мундарижа жиҳатидан

икки гуруҳга ажратади. Улардан биринчиси — Навоий дostonларини бобма-боб, мисрама-мисра баён қилиб беришга асосланган ишлар. Бу туркумга Ёрқандий томонидан амалга оширилган насрий баёнларни мисол қилиб келтириш мумкин. Иккинчи гуруҳ насрий баёнларда, масалан, Сабурий насрларида боблар таркибидаги алоҳида воқеаларнинг умумий мазмуни мухтасар бир ҳолда баён қилиб берилади.

Умар Боқийнинг насрий баёнлари бир қадар узгача характерга эгадир. Уйғур адаби Б.Аршидиновнинг қайд қилишича, Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳамда «Лайли ва Мажнун» асарлари шу мавзуда халқ уртасида мавжуд булган афсоналардан ҳам баҳраманддир. Б.Аршидинов Умар Боқийнинг «Лайли ва Мажнун»и ҳақида суз юритиб, унга асос булган манбаларга ҳам ишора қилади.

Умар Боқий уз «Фарҳод ва Ширин»ида, биринчи навбатда, Навоий дostonига асосланган. Буни Умар Боқий томонидан бажарилган ишдаги ҳикоянинг умумий йуналиши, образлари, ҳатто Навоий дostonидан олинган шеърий парчалар унинг дастлаб Навоий дostonига асосланганлигини яққол тасдиқ этади. Тугри, Умар Боқий насрий баёнга анча эркин ёндашади, бу мавзуга оид халқ уртасида мавжуд ривоятлардан ҳам фойдаланади. Бу ҳолни «Лайли ва Мажнун» насрий баёнида ҳам кузатиш мумкин. Бу билан муаллиф уз ижодий ишини халқ афсоналари услубига яқинлаштиради. Навоий матнига ёндашувдаги яна бир эркинлик шундаки, муаллиф ҳикоя давомида асар қаҳрамонларининг муайян ҳолатларини қулай ифодалаш мақсадида узининг шахсий қаламига мансуб булган шеърий парчалар ҳам қуллаиди. Бундай услубни Мирза Муҳаммад Сабурий томонидан яратилган насрий баёнлар таркибида ҳам учратиш мумкин.

Насрий баён— адабий ҳодисадир. Унинг турлича куринишлари, энг муҳими, ички талаб ва тамойиллари бор. Масалага Шарқ адабиёти манбалари асосида ёндашадиган булсак, мисол учун форс ёки туркий тилда ҳодиса даражасида булган бирор мумтоз асар яратилди, дейлик. Бундай асар уз мухлисларини оҳанрабодек узига тортиб олади. Унда ҳар ким уз дардини, қувончини, орзумидларини кўради. Унда юксак даражадаги бадиийлик билан ифода этилган умумбашарий ғоялар даврлар, замонлар учун ардоқли булиб қолади. Шунга кура ҳам уша асарга ҳамнафас булган замондошлар ёки ҳатто ундан анча узоқ жуғрофий ҳудудларда яшаган ижодкорлар унга бир намуна асари сифатида

қараб, ба ҳоли қудрат ким унга жавоб ёзади, ким уни таржима қилади. Ёки бу асарда илғари сурилган ҳаётбахш ғояларнинг кенг халқ оmmasига етиб боришини ният қилган ижодкор-адиблар уларнинг насрий баёнларини яратадилар. Навоийнинг асарлари, биринчи навбатда, унинг дostonлари ана шундай шоён қисмат эгалари булдилар. «Хамса» дostonларининг насрий баёнлари яратилди. Жумладан, уйғур адабиётида Навоий дostonларининг энг куп ва хуб насрий баёнлари яратилганлиги уйғур китобхонининг улуғ узбек шоири меросига булган меҳр-муҳаббати ва чексиз эътиқодини курсатиб турар эди. Бу меҳр-муҳаббат ва эътиқоднинг ёрқин ҳосиласи сифатида Навоий дostonлари асосида юқоридаги бобларимизда куриб утганимиз Низорий ва Ғарибийларнинг қатор дostonлари яратилди. Навоий дostonларининг уйғур тилидаги насрий баёнлари ҳам худди шундай бақувват бир замин асосида юзага чиқди.

Насрий баён ҳам узига хос ижод жараёнидир. Унга ҳеч қачон асл манбанинг сояси, ушандан пайдо булган иккинчи даражали бир нарса деб қарамаслик керак. Бир муаллиф асарининг насрий баёнини яратишни ният қилиб олган бошқа бир адиб уша муаллифнинг ижодхонасидан, тасвир услубидан, шунингдек, уша асар яратилган давр ва муҳитнинг бош белгиларидан хабардор булмоғи талаб этилади. Қайси бир асарнинг насрий баёнини тузишга жазм қилган киши шу асар таалуқли булган халқнинг оғзаки ижодидан, мифологиясидан, ёзма адабиётининг тараққий оламидан воқиф булмоғи лозим. Тил боилигидан хабардор булмоғи талаб этилади. Ана шундай шарт-шароит ва заминдан баҳраманд булган шахсина насрий баёнга қул урмоғи жоиз булади. Акс ҳолда, насрий баёнда юзакиликка йул қуйилади. Асл манбада уз ифодасини топган муаллифнинг ғоявий нияти баёнда равшан акс этмай қолади.

Шу жиҳатдан ёндашганда Ёркандий, Сабурий ва Умар Боқий қаламларига тегишли булган насрий баёнларни муаллифларнинг катта тайёргарлиги, изчил ижодий изланишлари ва маҳоратлари ҳосиласи булган мукамал асарлар сифатида баҳолаш керак булади.

Туркий халқлар адабиёти тарихини кузатиш шуни курсатадики, насрий баён дастлаб уйғур адабиётида пайдо булган ҳодисадир. Унинг узига хос йул-йуриқлари ҳам илк дафъа шу адабиётда юзага чиққан насрий баёнлар асосида таркиб топди.

Ёркандий, Сабурий ва Умар Боқий каби адиблар узлари

амалга оширган узига хос ижодий ишлари билан Навоий меросининг тарғиботчилари, моҳир насрий баён муаллифлари сифатидагина танилиб қолмадилар, балки Шарқ адабиётида узига хос урин тутиб келаётган баёнчиликнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳам асослаб бердилар. Насрий баён адабиётда сийрак учрайдиган ҳодисалар доирасидан чиқиб, ижодий жараённинг воқеасига айланди. Узига хос жанр қиёфасини олди. Шундан келиб чиқиб биз Шарқ адабиёти, жумладан, уйғур адабиётини салмоқлигини урин тутиб келган насрий баённи шартли равишда жанр сифатида таърифлаш керак деган хулосага келдик. Бундай хулоса учун уйғур ва узбек адабиётларида юзага келган насрий баёнларнинг узи етарли асос ярагиб берадилар.

Биринчидан — насрий баён Шарқдаги бир қатор адабиётларда бошқа жанрлар қаторида анъанавий тус олиб, узининг узигагина хос қонун ва тамойиллари асосида яшаб келади.

Иккинчидан — насрий баён катта ғоявий-бадий қимматга эга булган поэтик асарнинг наср билан ифодалаб берилган нусхаси булганлиги сабабли асл манбага хос ҳамма компонентларни сақлаб қолади. У асл манба билан тенглаштирилган даражада бадий қиммат касб этмаса-да, узига образлиликни, демак, бадийликни сақлаб қолади. Узи мустақил олинган тақдирда ҳам бадий асар қиёфасига эга булади.

Учинчидан — насрий баён у ёки бу даражада унинг— муаллифнинг хаёл ва орзуларини ҳам акс эттиради. Насрий баёнлардаги ана шу хусусиятни назарда тутган уйғур адабиётшуноси Д. Райҳонов «Мулла Сиддиқ Ёрқандий «Насри» асл манбанинг жунгина насрлаштирилган нусхаси булмай, балки оригинал асардир», деб ёзган эди .

Туртинчидан — насрий баён унинг муаллифининг ижод жараёнига аралашуви, катта, мураккаб сюжетга, ички ва гашқи олами билан узига хослик касб этган образларни уз услуби билан жонлантириб берганлиги билан ҳам мустақил асар сифатида қарашга лойиқ.

Бешинчи ва энг муҳим жиҳатларидан бири, у адабиётда насрнинг тараққиётида муҳим омиллардан бири сифатида юзага чиқади. Шу жиҳатдан насрий баёнлар ҳақида суз очиб,

Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературном жизни уйгуров. АКД. — Алма-Ата, 1992. Стр.12.

бу асарлар «уз давридаги ва ундан кейинги даврлардаги уйғур прозасининг тарихий тараққиётига чуқур таъсир кўрсатди», деб айтган уйғур адиби Абдуқаюм Хужанинг фикри асослидир.

Олгинчидан – насрий баённинг гил хусусиятлари шу баён яратилган гил билан боғлиқ равишда урганилиши керак булган муҳим соҳа булиб қолади. Ана шу хусусиятлар уйғунлашгани ҳолда насрий баённинг жанр табиатини юзага чиқаради.

Шундай қилиб, Шарқ адабиётида, жумладан, уйғур адабиётида насрий баён бошқа жанрлар қаторидаги бир ҳодиса сифатида мустақкам урин олади. Бу жараёнга уйғур адиблари кагта ҳисса қушдилар. Насрий баённинг қурилмаси, аҳамияти ҳақидаги юқоридаги фикрларни асослаш учун қуйида Ёркандийнинг «Насри Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек» мажмуасидан урин олган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Садди Искандарий» насрий баёнларига тухтаб утамиз.

Мулла Сиддиқ узининг Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнларини «Насри Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек» номи остида бир мажмуага уюштирганлигини юқорида ҳам эслаган эдик. Шу насрлар жумласидан булган «Садди Искандарий»ни нашрга тайёрлаган Абдуқаюм Хужа Мулла Сиддиқ меросини муъжаз тарзда характерлаб беради. Мазкур муаллифнинг «Садди Искандарий» нашрига ёзган кириш сузидан англашилишича, Ёркандий насрлари бир муқова ичига олинган мажмуа сифатида қулёзмалар ҳолида анча кенг тарқалган эди. Ношир шундай қулёзмалардан бирининг Уйғур авгоном райони осори атиқалар музейида сақланаётганлигини хабар қилади. Ушбу қулёзма 1861 йилда Ёркентда кучирилган булиб, чарм муқовага олинган. Насрлар «Хамса» дostonлари қай гартибда келган булса, шу изчиллик асосида урин олган. Мулла Сиддиқ уз насрларининг яратилган йили ҳақида ҳам аниқ қайдлар қолдирган. Уйғур адабиётшунослари илмий ишларида ҳам учраганидек, Абдуқаюм Хужа насрларининг ёзилган санаси Мулла Сиддиқ томонидан тарих йули билан ифода этилганлигини таъкидлайди. Бу сана асарнинг бағишлов соҳиби Ҳусайнбек номидан ҳарфларнинг абжад ҳисоби билан келиб чиқади. Ҳусайнбек номидан ҳосил буладиган ҳарфларнинг сон қиймати йиғиндиси ҳижрийда 1228 йилни ҳосил қилади. Мелодий ҳисобида эса бу сана 1813 йилга туғри келади. Шу асосда Мулла Сиддиқ насрий баёнларини 1813 йилда яратганлиги маълум булади. Асарнинг уйғур авгоном

райони музейида сақланаётган анча мукаммал нусхаси мавжуд кулёзмалар уртасида муътабардир.

Уйғуристонда Мулла Сиддиқ насрининг нашрлари хусусида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1984 йилда «Булоқ» адабий мажмуасида «Садди Искандарий» насрининг Абдуқаюм Хужа томонидан тайёрланган матни босилиб чиқди. Кейинча эса Муҳаммад Турсун Баҳоваддиннинг саъйи кўшиши билан шу адабий мажмуада «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий матни кенг китобхонларга ҳавола этилди.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» НАСРИ

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнлари уртасида «Фарҳод ва Ширин» алоҳида урин тутади.

Ёркандий «Фарҳод ва Ширин» дostonини насрга угиришга қай мукаммалликдаги кулёзмадан фойдаланганлиги бизга маълум эмас. Насрий баёндан аён булишича, Мулла Сиддиқ узи ишга жалб этаётган кулёзманинг тулиқлигига ҳам, саводли кучирилиши масалаларига ҳам талабчанлик билан ёндашган. Биз Мулла Сиддиқ баёнини Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг 1962 йилда УзРФА Тил ва адабиёт институтида ганиқли матншунос Порсохон Шамсиев томонидан амалга оширилган танқидий матни билан қиёс қилганимизда шундай бир хулосага келдик.

Дастлаб шуни айтиш керакки, Мулла Сиддиқ «Хамса» дostonларининг насрий баёни учун пухта ҳозирлик курган. Узи Шарқ адабиёти матнлари буйича билимдон булган Мулла Сиддиқнинг форсий ва туркий тилларга оид луғатларни муҳайё қилгани ҳолда иш бошлаган булиши шубҳасиздир. Зеро, у бажарган иш мисрама-мисра насрлаштиришга асослангани ҳолда матн мураккаблиги ёки бошқа бирор сабаб туфайли бирор ерда асл матндан чекиниш, ташлаб кетиш, уз-узича туқиб юбориш ҳоллари учрамайди. Муаллиф уз иши устида мислсиз матонат ва маҳорат курсатиб меҳр сарф қилган ҳамда уни китобхонга тулиқ ишонч билан ҳавола этган. Мулла Сиддиқ насрининг мукаммаллиги ва унда Навоийнинг ғоявий-бадий оламининг гула-туқис акс эттирилишини муқоясали тарзда кузатиш учун «Фарҳод ва Ширин»нинг қирқинчи йилларда Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан Гафур Фулом томонидан амалга оширилган ва кейинча профессор

А.Ҳайитметов томонидан янги таҳрир ва тузатишлар билан чоп эттирилган насрий баён матнига мурожаат этдик. Бу кузатиш икки катта давр оралиғида, бир-биридан узоқ масофа ва манзилларда ижод қилган муаллифларнинг услубий яқинлик ва айна пайтда узига хосликларни белгилаш жиҳатидан жуда муҳим маълумотлар бериши шубҳасиздир. Бу иш алоҳида тадқиқот манбаи булиши мумкин. Ёркандийнинг насрий баёнида «Фарҳод ва Ширин» достонининг воқеалари Чин хоқонлигининг таърифи, фарзандсизликнинг изтироби ҳамда оилада Фарҳоднинг дунёга келиш лавҳалари билан бошланади. Мулла Сиддиқ узининг Навоий достони асосидаги баёнини Арманияда Фарҳод ва Шириннинг вафотларидан кейин бу ерларга Чиндан Баҳромнинг етиб келиши, Фарҳод мазорини узининг доимий қуналғасига айлантириб, шу ерда макон тутиб қолиши воқеалари тасвири билан якунлайди. Шу уринда мазкур воқеалар тизмасига оид баёнлардан кейин Навоийнинг қуйидаги соқийга мурожаати асл матнга мувофиқ тулиқ келтирилган:

Навоий фони бул, истар эсанг ком,
Нечукким булдилар Фарҳоду Баҳром.
Кетур соқий, манго жоми фано бер,
Начукким они сипқорсам яно бер.
Магар қилғай мени бу жом пайваст,
Улар янглиғ фано тупроғига паст.

Насрий баёнда шундан кейин «тугади» деб ҳам қайд этилган. Демак, муаллиф шу ерда достоннинг асосий воқеалари тугалланганлигига қаноат ҳосил қилган. Демак, матнда боблар деярли даражада мукамал, воқеалар мисрама-мисра баён этилади. Фикрий, мантиқий боғланишлар ҳам ҳикоянинг узидан келиб чиқади. Шу уринда насрий баёнга хос бир муаммо уртага тушади. Ёркандий насрий баённи бобма-боб давом эттирар экан, Навоий достони бобларига қуйилган сарлавҳаларни баён этиб боришни лозим топмаган. Баёнда ҳар бир боб Мулла Сиддиқ томонидан ёзилган мухтасар муқаддима билан бошланиб, кейин матнга мувофиқ бароати истихлол мазмуни ифодаланиб, унга туташ ҳикоянинг узи бошланиб кетади. Мулла Сиддиқнинг уз иши устида бундай йул тугандингининг сабабини аста-секин англай бошлаймиз. Мулла Сиддиқ Навоий назми асосида насрий матн яратишга

киришар экан, Навоий достонидаги насрда битилган сарлавҳаларни такрорлаш йулини тутмайди. Акс ҳолда, бу насрни насрлаштириш булар эди. Зотан, бугунги китобхон учун маълум даражада мураккаб ифодаларга эга булиб курунган достондаги сарлавҳалар Мулла Сиддиқ замондоши булган туркигуй китобхон учун тушунарли эди.

Мулла Сиддиқ Навоий достонининг баёнига киришар экан, ҳар бир бобнинг сарлавҳаси урнида қуйидагича тушунтириш изоҳи бериб утади: «Сирлиқ маънилардин ривоят қилғувчилар ва йушурун белгилардин бишорат барғувчиларнинг бири, ошу ишқ-муҳаббат ҳам меҳр-шапқат саҳипилирининг муаллипи, маънавий дунёнинг ҳукмрони ҳазрати Амир Мирзо Алишер кунгулларига шодлик бағишлагучи бу ажойиб ёқимлик, ғоройиб таъсирлик қиссидин мундоқ ривоят қилиду». Шундан сунг бобда тасвирланган воқеаларнинг баёни бошланади. Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш керакки, Мулла Сиддиқ «Фарҳод ва Ширин» насрининг аввалида қўллаган «муқаддима»ни бугун асар боблари урнида такрорлаб боришни лозим куради. Китобхон достон воқеаларининг биринчи бобида қўлланган юқоридаги «муқаддима»ни унинг энг охирги боб сарлавҳаси урнида ҳам куради ва ниҳоят бу Мулла Сиддиқ насрий баёни услубидаги анъанавий бир ҳолга айланади.

Ёркандий насрий баёнининг мисрама-мисра, байтма-байт характери ҳақида юқорида айтган эдик. Мисрама-мисра баённинг ҳам жуда қулай, ҳам мураккаб томонлари бор. Қулайлик дастлаб шунда кузга ташланадики, насрий баённинг ижодкори, яъни муаллифи тайёр материал билан иш куради. Насрий баён муаллифининг ишини садафдан ёқут чиқариш, XIV аср туркий адабиётнинг кузга курунган намояндаси Қутб иборалари билан айтганда, «болдан ҳалво пишириш» билан тенглаштириш мумкин. Агар муаллиф билим, тажриба ва истеълод эгаси булса мисралар, мисралардаги образлар устида тафаккур отига мингани ҳолда илгарилаб бораверади. Сузларнинг мағзи чақилган сайин, ҳар бир образни ифодалаш учун халқона иборалар топилган сайин суз майдонининг сатҳи кенгаяверади. Насрий баён устидаги ишнинг мураккаблиги эса муаллиф асл жанба доирасидан четга чиқиши мумкин эмас. Шу жиҳатдан ҳам Мулла Сиддиқнинг иши Мирза Муҳаммад Сабурий ва Умар Боқий баёнларидан фарқ қилади. Масалан, Сабурий ва Умар Боқий Навоий достонларининг мазмунини ҳикоя қилиб бериш йулини

тутганликлари учун Навоийдаги мураккаб образларни узлари маъқул топган янги ибора ёки образли тушунча билан алмаштиришга узларини ҳақли деб билганлар.

Маълумки, «Фарҳод ва Ширин»нинг изчил насрий баёини беришни мақсад қилиб олган Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг бундай йул тутиши мумкин эмас эди. У уз матни устида ишлар экан, ҳар бир сузнинг асл маъноси, кучма маънолари устида фикр қилади. Албатта, Мулла Сиддиқ ҳам Навоий достонидаги суз уйинлари, қочиримлар, суздаги шоир кўзда тутган ҳамма маъно товланишларини беками-куст бера билиши мумкин эмас эди. Насрий баёнда бундай йул тутиш, яъни сузнинг Навоий кўзда тутган ҳамма жилоларини бир текисда баёнга тортилиши мумкин эмас эди. Буни яхши идрок қилган Мулла Сиддиқ баённинг ҳар бир лавҳасида Навоий кўзда тутган бош маънони оидинлаштиришни мақсад қилиб олади. Зеро, баёнда ҳар бир суз уз урнида, ҳар бир образ уз поғонасида булиши керак. Масалан, Навоий «сахар Сукроти тоғ авжини тутди» дейиш урнига оддийгина қилиб, «кўёш чиқди» деб айтиш образни пасайтиради. Унинг китобхонга етиб бориш қуввати уз таъсирчанлигини йўқотади. Жумла бадийликдан маҳрум булиб қолади. Бу қабилдаги юзакилик Мулла Сиддиқ баёнига ётдир. У насрий баёнда Навоий матнига хос бутун таъсирчанлик, бутун нафосатни сақлаб қолишга ҳаракат қилади ва куп уринларда бунга муваффақиятли равишда эришади. Мисол учун Шириннинг Армания қамали кунларида Хусравнинг асирга айланган Фарҳодга йуллаган мактубининг муқаддимасига мурожаат қилайлик. «Ишқ-муҳаббат хазинасининг нури ва илҳоми, меҳр-шапқат конининг нишони ва муъжизаси, умидсизлик кучасининг бенаво қаландари, жаҳонни куйдуруб, жонни уртигувчи, жапо ва меҳнат утининг бепарво самандари, висолим давлатидин маҳрум булуб, ғам-ғусса тоғларнинг сепили ичида тоғ-тоғ дард ва пирокқа мубтало булғучи ошу бечора Фарҳодқа маломат қалъасига посбон булган мандик заип ва хаста жондин минглорча салом».

Насрий баённи бошдан охиригача ўқиб, унга кулоқ тутиб, воқеаларни кузатар эканмиз, муаллиф бизни Навоийнинг ижодхонаси ғаройиботлари билан таништира боргандай булади. Бизни Фарҳоднинг туғилиши, камолоти шодиёналари билан, сирлар олами булган Юнонга сафарию Арманиядаги висол ва фироқ, меҳнат ва машаққат, севги майдонидаги вафо ва

жаҳолат урталаридаги курашлар билан бирма-бир таништиради. Қадрамонлар ҳаётидаги ҳар бир лаҳзанинг мазмунини асл манбага мувофиқ маҳорат билан очади. Насрий баён шу даражада тузилганки, гарчи воқеалар бобларга булингани ҳолда бароати истиҳлол билан бошланиб, хотимада соқийга мурожатдан иборат узига хос қурилма асосида давом этса-да, Мулла Сиддиқ баёнида ҳикоя бутунлиги, ҳикоянинг изчиллиги китобхонни узига ром қилиб олади. Бу насрий баённинг энг муҳим фазилатларидандир.

Эпик шеърятдаги узига хос маъно ва шакл уйғунлигининг китобхон ҳиссиётига алоҳида тат-бирчанлиги булганидек, насрнинг ҳам воқеа ва ҳодисаларни тасвирлашдаги, айни ҳолда уларнинг марказида турган инсон ҳам сурат, ҳам сийратини жонлантиришдаги имкониятлари каттадир. Мулла Сиддиқ Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг насрий талқинини тузар экан, китобхон кўзи ўнгида маҳоратли бир қиссахон намоён булгандек бўлади. Навоийдек буюк даҳо назмийнинг насрда тулиғича ифодалаб бериш ва уша насрнинг китобхонбоп бўлиши учун Шарқ қиссачилиги анъаналарини ишга солиш, баённинг таъсирчанлигини ошириш йулида изланиш Мулла Сиддиқдан катта ижодий меҳнат талаб қилганлиги шубҳасиздир. Мулла Сиддиқ Навоий сузларининг луғатта мувофиқ оддийроқ шакллариининг танловчиси эмас, балки ҳар бир суз устида катта масъулият билан мушоҳада қилиб, ҳикояни қисса услубида тасвирловчисидир. Биз насрий баённинг қайси бир саҳифасини варақламайлик, бунга тулик ишонч ҳосил қиламиз. Баён муаллифининг фикрлари тиниқ, услуб раво, тил ширали ва халқонадир.

Бир-икки лавҳаларга диққат қилайлик: Хусрав Шириннинг гузаллик хабарини элдан эшитиб ошиқлик шиори билан Армания устига келади ва Меҳинбонунинг ҳузурига совчиларини киритади. Кутилмагандаги бу хабар Меҳинбонунни чуқур уйлантириб қуяди. Навоий Меҳинбонунинг шу лаҳзалардаги ҳолатини тасвирлар экан, бир томондан, Армания тақдири учун жавобгар булган ҳокимият бошлиғи, иккинчи томондан, узи тарбиялаб вояга етказган Шириннинг қисматини уйлаб танг аҳволга тушган шахснинг ниҳоятда мулоҳаза билан иш юритишини, руҳий ҳолатнинг сокин, бироқ дардли лаҳзаларини моҳирлик билан ифодалаб берган. Мулла Сиддиқ киши руҳий дунёсининг шундай дамлардаги

манзарасини Навоий йулича, бироқ қисса услубида қуйидагича ифодалаб беради: «Меҳинбону тапақкур қилғон сири ҳайронлиқ олимига тушуп қолди. Агар Хусравнинг дувлат асосини ганимат билиб, бу ишқо розилиқ билдирай деса, жапокаш Парҳод ёдиға келиб, кўнгли паришон бўлотти. Мубодо алчининг сузини рат қилой деса, узро этишлиқо мувопиқ суз тополмойти. У Хусрав биздин кам эмас, агар узум рози булуп алчининг сузини қубул қилсам, у шух кулгунчак рози булорму-булмасму? Мубодо у ойдин зурлаш йули билан розилиқ олинса, унинг охири қондоқ булор? Бу ишқа кунмай тухтатиб қуйсоқ, у ҳолда гуёки ғазалкор шердин кийикка озор ятқай. Юз минг шиша булгондинму сандалнинг олдидо синмой қолмайду. Шунғо алчига кўплиган яхши сузлар билан узро этқинимиз тузук, дегонга ухшаш хиёлларнинг уруқини кунглулининг зиминига чочти. Охири ул ойнинг роёиғо боқмоқчи булди».

Асл манбанинг, яъни ҳикоянинг моҳияти англанар экан, баёнчи тасвирларида мантиқ кучаяди. Ўзбек адабиётининг атоқли намояндаси Мавлоно Лутфий ғазалларидан бирида ошиқлик ҳолатини ҳис этиш хусусида суз очиб, «хораға кирмак керак лаъли Бадахшон олмаға» деб ёзган эди. Демак, Бадахшон лаълини олиш учун тошни ёриб унинг ичига кириш керак. Насрий баён муаллифидан ҳам худди шундай меҳнат талаб қилинади. У асл манбани бобма-боб, саҳифама-саҳифа баён қилиб бериш учун лаъл излаган одам тошни ёриб унинг ичига киришдек машаққатли ишни адо этиши керак булганидек, носир асл манбанинг моҳиятини чуқур идрок этиши, ҳикоянинг маъзига кириши, қаҳрамонлар билан яшаши, халқ тилидан уринли ва унумли фойдалана билиши керак булади. Ёркандий бундай сермашаққат ишга қўл урар экан, ижобий натижага куз тутган. Бу ишга бутун дониши ва ижодкорлик маҳоратини сарф этган. Шунинг натижасида у қадам-бақадам Навоий матни изидан бориб, воқеалар ичига сингиб кетади.

Арманияда Хусрав босқини давом этар экан, худбин шоҳнинг шафқатсизлиги, мунофиқлиги орқасида бутун Арман заминнинг, шунингдек, бу муқаддас юрт фидойилари бўлган Меҳинбону, Ширин ва Фарҳоднинг ҳаёти оғирлашиб борар эди. Жаҳолат Фарҳоддек ишқ қалъаси, ирода устиворлиги биносини ҳам кемира бошлаган эди. Навоий «Фарҳод ва

Ширин»да уз сеvimли қаҳрамонининг шу кунлардаги оғир ҳолатини «Фарҳод умри шомининг қаролиги» сифати билан атайди. Достондаги шу саҳифалар баёнида Мулла Сиддиқ алоҳида бир санъаткорлик курсатган деб айтиш мумкин. «Фарҳоднинг беши мушаққат тошларидин жароҳатланиши, балки у тошлорғиму унинг бошлоридин шикоста етип туротти. Ғам-ғусса тоғлиридин унинг оёғлири қонап, балки унинг оёғлиридинму у тоғлар қонап кетатти. Ҳижрон чанғалида унинг қуллири синип, ҳатто боштин-ойиғиғича захмдор булотти. Бу озоплар унинг заип тениғо емак-ичмак учун йул бермиғого, унинг терисидин сунгаклари оён булуп қолғонди. Унинг жисми ичида шамдек ёниб турғон маъюс жени, тера ва сунгаклири қушулуп гуёки шуъла чечин турғон понусқа ухшаш кўринатти. Жопокор палак унинг жисмиға тош ва уқлорни ёғдурғанида, унинг жисми понуси тушук-тушук, балки чул-чул булотти».

Мулла Сиддиқ уз насрий баёнига гуркий халқлар қиссалари баён услубига хос бир мунча элементларни киритганлиги кузга ташланади. Жумладан, у юқорида насрий баёндан келтирилган лавҳалар мисолида куриб уттанимиздек, уз матнида асл манбага хос бадий лағофатни сақлаб қолишга, ҳикояда қиссалар учун характерли ҳамма имкониятлардан унумли фойдаланишга азм қилганлигини куздан кечирдик. Муаллиф қиссалар баён услубига хос элементлардан ҳам истифода этиш билан китобхоннинг диққатини ҳикоя этилаётган воқеалар йуналишида тутиб гуришга, уни асар қаҳрамонлари гақдирида руй беражак галдаги воқеалар оламига тайёрлаб боришга эришади. Шу жиҳатдан Мулла Сиддиқнинг ҳикоя давомида китобхон диққатини тортиб, урни-урни билан «Алқисса» иборасининг қуллаши характерлидир.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг тилида бирор ерда воқеаларни бир-бирига боғлаб борувчи «Алқисса» иборасининг истифода этилганлигини учратмаймиз. Насрий баёнда эса юқорида куриб утилганидек, воқеалар баёни давомида бу ибора тез-тез кузга ташланиб туради.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Хусравнинг Армания устига ёпирилиб келиши сабаблари тасвирлари давомида шоҳнинг бундан илғари ҳам уйланганлиги, уғил ҳам курганлиги, лекин бу никоҳдан кунгли тулмай «дона сочқоли ёхши ёр» қидириб юрганлиги қайд этилади.

Агарчи ақди завж айлаб муқаррар,
Булуб эрди анга гавҳар муяссар.
Ва лекин эрмас эрди лойиқи тож,
Ки булғайлар анга тож аҳли муҳтож.
Никоҳ ичра тилар эрди такаррур,
Ки топқай тожга шойиста бир дур.

.....
Хирал деҳқони мундоғ нуктае дер:
«Ки дона сочқали яхши керак ер».

Навоий Хусравнинг оилавий ҳолатини шу тарзда китобхонга англагандан кейин унинг кейинги режалари ҳақида яна ёзади:

Бу маъни кунглида чун топти ором,
Булуб бу комнинг кейнича ноком.
Мамолик ичра мунҳилар узотиб,
Анингдек бир самин гавҳар суротиб.

Мулла Сиддиқ юқорида куриб утганимиздек, Навоий матнига мувофиқ Хусравнинг олдинги никоҳи ва ундан топган фарзандидан кунгли тулмай келаётганлигининг баёнларидан кейин «аҳвол шундай экан, Хусрав янгидан уйланиш режасини туза бошлади», деган фикрга утишда «Алқисса» иборасини уз баёнига ҳикояни бошловчи бир элемент сифатида қушади: «Алқисса, Хусравнинг кунглига бу мазмунлар чуқур урилишип олғон булсиму, мақсад хазинасидин баҳра оломиди. Охири бир қиммат боҳолик гуҳарни излап гапип, хушлук ипиго тизиш учун отропитики юрглорго кишиларни эватти».

Китобхон кейинча ҳам баённинг турлича саҳифаларида «Алқисса» иборасининг қулланилишига дуч келади. Масалан, Хусравнинг вазири Бузрук Уммид образи хусусида суз борганда Навоий тасвирларига қистирма сифатида «Алқисса» бошланмасига кузимиз тушади: «Алқисса Хусравнинг Бузрук Уммид отлиқ бир вазири бор эди». Кейинги воқеалар давомида яна: «Алқисса Хусравни газап лашкири мағлуп қилди». «Алқисса ман даврларнинг ҳадди-ҳисопсиз вороқлирини эхтуруп мундоқ бир ривоятни топтим».

Мулла Сиддиқ уз насрий баёнида қиссахон сифатида бундай йул тутиб хато қилмаган. Қиссахоннинг уз тингловчиси билан жонли мулоқотини таъминлаб борувчи бундай чекиниш

қиссалар учун анъанавий бир ҳол булиб, баённинг зарурий бир мафҳумига айланиб қолган эди.

Мулла Сиддиқ Ёркандий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» шеърӣ ҳикоятини насрга угирар экан, айрим мифологик номлар, жуғрофӣ, астрономик атамаларни баён лавомида қандай тушунтириб бериш устида куп уйланган, изланган булиши табиийдир. Зотан, «Фарҳод ва Ширин» достонида Шарқ адабиётининг катта билимдони, «Хамса»га муваффақиятли равишда жавоб қайтариб устозлар олқишига сазовор булган катта истеъдод эгасининг қалами узини курсатиб туради. Б.Бафоевнинг тадқиқотларидан англашилишича, «Навоий ижодида қайдланган сузларнинг 35,7 фоизини умумтуркий, 64, 30 фоизини узлаштирилган сузлар ташкил қилади». Улуғ мутафаккир асарларида қадимги ёзма манбаларда қулланган куплаб сузлар ҳам мавжуддир.

Булардан ташқари, шоир асарларида турли фан соҳалари, касб-ҳунар ва маиший ҳаёт характеридаги изоҳталаб, луғатталаб қанчалар сузларни ҳам учратамиз. Насрий баёнга азм қилган кишининг қанча катта ҳажмдаги суз ва атамалар тизмаси билан туқнашиши, уларни шарҳлаш, баён қилиш йулидаги машаққатини тасаввур қилиб курайлик.

Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насри матнини чопга тайёрлаган Муҳаммад Турсун Баҳоваддин йул-йулакай айрим атамаларни изоҳлаб боради. Биз бу изоҳларнинг муаллиф қаламига эмас, балки ношир таҳририга оид деб китобхонга тушунтириб боришимиз керак. Матнда изоҳларга ҳам муайян урин бериш табиий бир ҳол булиб, насрий баён талабларига жавоб беради. Янада аниқроқ қилиб айтганда, баён талабларидан келиб чиқади. Фикримизни асослаш учун қуйидаги мисолга диққат қилайлик. Фарҳод Салосил қурғонида экан, оромини йуқотган киши ҳолига тушади. Бутун борлиқдан Шириннинг нишонини сурайди. Шунда у кажрав фалакка, тоғ-тошларга, кукдаги юлдузларга мурожаат қилиб, ногаҳон кӯзи Тир юлдузига тушиб қолади:

Солур эрди назар кукларга бир-бир,
Ки ногоҳ кузларига учради Тир.

Мулла Сиддиқ шу мисралар баёнида «Фарҳод иккинчи осмонга куз тикди. Унинг кузига бир уқ куринди», деб ёзади.

Ношир эса шу ернинг узида уқ сузидан кейин унга қавс ичида «бир юлдузнинг номи» деб изоҳ беради. Муаллиф Тийр юлдузини Уторуд деб ҳам угириши мумкин эди. Лекин у уз китобхонига уни бир Уқ куринди, деб изоҳлай қолади. Айтайлик, шу ерда Тийр юлдузи маъносини уқ сузи билан ифодалаганча баёнда давом этавериши мумкинмиди? Йўқ, албатта. У ҳолда китобхон матндан «Фарҳод кукка қараган экан, кузига уқ куринибди», деб тушуниши мумкин эди. Демак, уқ сузи уз урнида изоҳлангандагина китобхон чалғимайди. Ношир шундай қилади ва туғридир. Яна шуни ҳам айтиш керакки, наср муаллифи уз баёни давомида «Фарҳод уқ деб номланувчи бир юлдузни курди», дейиши ҳам мумкин эмас эди. Агар у шундай йул тутса, мисрама-мисра, сузма-суз баён чегарасидан чиқиб кетган булар эди. Демак, баён давомида ношир томонидан берилган изоҳ туғридир. Матнни кузатиш давомида яна шундай изоҳларга дуч келамиз. Шулардан бири «чанг» сузига берилган изоҳдир.

Фарҳод юлдузларга мурожаатини давом эттирар экан, кузи Зухра юлдузига тушади. Қадимги тушунчада Зухра юлдузи чангчи қиз сиймосини акс эттиради:

Курунғоч Зухра ун тортиб дамо-дам,
Қадин афғондин айлаб чангдек хам.

Мулла Сиддиқ мазкур мисраларни насрга утирар экан, «Фарҳод учинчи осмонга назар ташлаб Зухра юлдузини курди», деб ёзади. Шу ерда Зухра юлдузига баён давомида изоҳ бериб ўтилади ва «Зухра юлдузи булса палакнинг созандиси эди», деб талқин этилади. Шоир Фарҳоднинг кузи Зухра юлдузига туши дер экан, айна пайтда, унинг сифатлари таърифига кучиб, уни «овозинг жонбахшу, нағманг кайф бергувчидир», деб айтади. Ношир «Зухра юлдузи палакнинг созандаси» дер экан, шундан келиб чиққан эди. Навоий «Фарҳод Зухра юлдузини куриши билан оҳ чекиб қаддини чангдек букти», дер экан, Фарҳоднинг букилган қаддини чанг, яъни мусиқа асбобига ташбиҳ этиш билан ифодалайди. Насрий баёнда чанг сузига изоҳ бермаслик мумкин эмас эди. Масалан, бугунги китобхон чанг—мусиқа асбобини бир хил тасаввур этади. Навоий даврида чанг қандай куринишда булган? Ношир чангни уз ўрнида изоҳлаш йулини тутиб ғоят туғри иш қилган. Насрий матнда Навоий достонидаги «Қадин афғондин айлаб чангдек хам» мисраси «Нола-пигондин унинг қадди чонгдак игилганди» тарзида угирилар экан, чанг

сузига келгач қавс ичида «чанг боши тарпи агри бир хил чолғу асбоби» деб изоҳ берилади.

Насрий баёнда Миррих юлдузининг номи қавс ичида изоҳ тарзида келтирилган булиб, «фалак қаҳрамони» деб аталади. Навоий эса уни «қурғон қаҳрамони» сифати билан атаган. Навоий дostonда фалакни қурғонга ухшатар экан, Миррихни шу қурғон қаҳрамони дейди. Ношир эса қурғоннинг кучма маъноси фалак эканлигини китобхонга осонроқ тушунтириш йулидан боради. Қурғон қаҳрамони булган Миррих уруш, қон тукиш юлдузи деб тасаввур этиб келингани маълум. Шунга кура, изоҳда «фалак қаҳрамони» бирикмасининг қавс ичида Миррих сайёраси кузда тугилади, деб характерланиши уринлидир. Шу ерда бизни изоҳлар хусусида уйлантириб келаётган бир масалага аниқлик киритилиши зарурга ухшайди, деб биламиз. Зеро, наср ичидаги айрим изоҳларда ҳаддан ташқари замонавийлаштириш ҳоллари учрайди. Бироқ ҳамма гап китобхонга Навоий матнини баён, баён ичида изоҳлар билан мукамал ҳолда етказиб берилишида, тингловчига қулайлик туғдирилишидадир.

«Фарҳод ва Ширин» насридаги кузга ташланиб турувчи яна бир саҳифа унда Навоий қаҳрамонлари тақдирида ислом дини ва тасаввуфнинг урни масаласидир. Биз бу уринда мазкур мавзунини махсус муҳокама этмоқчи эмасмиз. Зоган Мулла Сиддиқ Навоий матни асосида иш тутар экан, улуғ устознинг дин ва тасаввуфга муносабатини ёрқин акс эттирувчи лавҳаларни ҳам худди асл манбада булганидек баён этиб беради. Бу ерда гап Навоийнинг шу масалага оид талқинлари оммабоп тарзда тулиқ акс этганми, шу хусусда бориши керак.

«Фарҳод ва Ширин» достонида асар бош қаҳрамонларининг фожиаси, вафотларидан кейин қирқ аъённинг бир вақтда туш куриши эпизоди мавжуд. Тушга кура улар жаннатнишин эдилар. Бунинг мажоз орқали ҳақиқий ишқ йулини тутган «Фарҳод ва Шириннинг шоҳлик»дан, ҳою ҳавасдан кечиб топган мақомлари туфайли руй бергани ҳикоя қилинади. Туш оина булиб қаҳрамонларнинг тақдирларини акс эттириб беради.

Навоий шу муносабат билан ёзади:

Эшиттиким, ҳамул ақшом гуруҳе,
Риёзат бирла қузғолгон шукуҳа.
Ададда қирқ ул хайли киروми,
Бу янглиғ туш курубтурлар тамоми.

Мулла Сиддиқ Навоий асарида Фарҳод, Ширин ва уларнинг қавм-қариндошларининг қирқ аъён томонидан туш куриш воқеасини эслар экан, у ерда дostonдаги юқорида мисол сифатида келтирилган парчадаги «риёзат бирла қозғолғон шукуҳе» мисрасини «тақводорлик билан шуҳрат тутган кишилар» тарзида беради. «Шу кечаси тақводорлардан қирқ киши мундоғ чуш курди». «Ҳолиги тоқводорлар бу чушни куруп уйғонди». Мулла Сиддиқ Фарҳоднинг мажозий ишқ босқичини утиб, ҳақиқат билан уйғунлашиб борувини Навоий иборалари асосида анча оммабоб образлар воситасида «У тангрининг зотида шундоқ йуқолдики, у йуқлик кўкининг порлоқ юлдузига айланди», «Фарҳоднинг пок жони ваҳдатта тангри даргоҳига улошти» иборалари билан ифодалаб берган.

Баҳром билан Шопур Фарҳоднинг қабри устида макон тутиб қолар эканлар, улар ҳам тангри висолига муқорин була бошлайдилар. Носир бу воқеаларга якун ясар экан, шундай тасвир яратади. «Қачонки улар йуқлик туприғи билан узини танг қилди — борлиқнинг пайзини услуксиз суришга бошлиди. У шоҳликни ташлап, камтарликни қабул қилди, ёхшилоп қоригонда шунинг узи шоҳлик эди».

Эй Навоий, агар сен Фарҳод билан Баҳромнинг йулидан монгмоқчи булсанг йуқликни изла.

Эй соқий, сан монго йуқлуқ қадаҳини сунгин. Уни қанча тез ичиб тугатсам, яна баргин, токи бу қадаҳлар мани туприқ билан тенглаштиради.

Матн хотимасида шундан кейин дostonдан юқоридаги баёнга асос булган мисраларнинг узи ҳам келтирилади.

Насрда юқоридаги соқийномадан олдин келувчи жумлада Баҳром «шоҳликни ташлап, камтарликни қабул қилди» жумласи бор. Шу баёндаги «шоҳликни ташлап, камтарлик сузи асл матндаги маънони тулик ифода этмайди».

Навоий дostonида уқиймиз:

Куюб шаҳлик, чу қилди хоки роҳлик,
Чу яхши боқти худ ул эрди шоҳлик.

Демак, Навоий матнига мувофиқ фикр юритадиган булсак, у ҳолда «шоҳликни ташлаб оёқ остидаги тупроқ булди» деган мазмун келиб чиқади. Бинобарин, Мулла Сиддиқ матнидаги

«камтарлик» асл нусхадаги оёқ остида тупроқ булиш мафҳумини ифодаламайди.

Бизга илгаридан маълум булган баёнларда насрнинг вақти-вақти билан шеърга алмашилиб бориши характерли бир ҳолга айланиб қолганлиги кузга ташланади. Масалан, Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» насрий асарларида Навоий достонидан катта, кичик шеърӣ парчалар ҳам учрайди. Мазкур насрлардан урин олган шеърлар уртасида халқ термалари, шунингдек, Умар Боқийнинг қаламига мансуб булган шеърларни ҳам учратиш мумкин.

Наср уртасида асл манбага оид шеърлардан ҳам истифода этиш Мулла Сиддиқ «Фарҳод ва Ширин»и учун ҳам характерлидир. Умар Боқий фарқли равишда Мулла Сиддиқ насри уртасида учрайдиган шеърӣ парчалар (улар баъзан катта-катта булаклардан ҳам иборатдир) фақат Навоий достонининг узидан олингандир. Муаллиф баён уртасида Навоий шеърларига мурожаат этишда қандай тамойилни кузда тутуди? Масалан, Мулла Сиддиқ Навоий достони боблари хотимасида келадиган соқийнома (соқийга мурожаат)ларни уз ҳолича истисносиз равишда баёнга кучиришга қарор қилади. Бундан ташқари, Мулла Сиддиқ Навоий достонини насрлаштиришда давом этар экан, воқеаларнинг серҳаяжон нуқталари, қаҳрамонлар ҳаётининг кескин бурилиши ўринларида ҳам асл манбадан парчалар келтиради.

Масалан, Хусравнинг Ширинни суратиб Арманияга келиши воқеалари, Хусрав совчиларининг Меҳинбону ҳузурига келиб-кетишлари можаролари тасвирларидан иборат бобни олиб курайлик.

Ушбу боб насрнинг бошқа боблари каби асл манбага мувофиқ бароати истиҳлол билан бошланади. Шу ҳол характерлики, Мулла Сиддиқ баённинг ҳар бир боби хотимасидаги соқийномаларни асл манба буйича қолдиргани ҳолда бирор ерда бароати истиҳлолнинг бобнинг насрий баёни изоҳи учун қўй материал бермаслигини англагани ҳолда иш тутуди. Соқийнома эса, шоирга у ёки бу бобда ҳикоя қилинган воқеа ҳақида уз лирик кечинмасини ифода этишга восита булади. Насрда қаҳрамонлар тақдиридаги воқеалар тизмаси билан танишиб келатган китобхон ёки эшитувчи шу уринга келиб бир нафас булса-да тин олади. Янги бобдаги ҳикояни тинглашга ҳозирланади. Шунга кура баён муаллифи

соқийномани Навоий матни буйича айнан келтиради. Жумладан, Хусравнинг Арманияга келиши боби хотимасида қуйидаги соқийнома билан танишамиз:

Кетур соқий, қадаҳ огоҳлиқдин,
Ки андин журъа хушроқ шоҳлиқдин.
Ичиб май, салтанат илмай кузумга,
Қилай зулм, элга қилгунча, узумга.

Маълумки, юқоридаги боб ҳикояси давомида шоҳлиқ ва ишқ бир-бири билан туқнашди. Фарҳоддек юксак даражадаги муҳаббат эгасининг йулидан чиқиб қолган шоҳ қахрамонлар тақдири тасвирларидан иборат булган воқеалар йуналишини бошқа томонга буриб юборади. Соқийноманинг тасаввуфий мазмунига диққат қиладиган булсак, ишқ йулида шоҳлигини ҳам йиғиштириб қуйган Фарҳод ҳою ҳавас эгаси Хусрав билан туқнашмоқда. Соқийномада Навоийнинг шу воқеалар муносабати билан афсуси ҳам, ички изтироби ҳам мавжуддир. Мулла Сиддиқ насрида Навоий соқийномасининг келтирилиши шу фалсафий хулосани юзага чиқаришга хизмат қилади. Юқорида таҳлилга тортилган бобнинг баёни давомида Навоий достонидан олинган яна бир шеърый парчага дуч келамиз. Маълумки, Хусрав Ширинга уйланиш режасини эълон қилиш билан Меҳинбону, Ширин ва Фарҳодни чигал жумбоқлар гирдобига тортди. Шу уринда Шириннинг Меҳинбонуга қарата айп ан пурмағз, аммо дардчил сузлари мавжуд. Бу хусусда қисман юқорида ҳам қайд этиб утилди. Мулла Сиддиқ ҳикояга жонлилиқ бахш этиш учун Шириннинг шу лаҳзадаги сузларидан қуйидаги парчани келтиради:

Ки эй наълайинг урни қиблагоҳим,
Ҳарими нузҳатинг ғамдин паноҳим.

Нача яткай санго мандин малолат,
Нача қалғай манго ондин хижолат.

Ширин бу таҳликали дамларда бир нафас булса ҳам Фарҳодни унутмайди. У икки уртадаги ҳижрон етмаганидек, Хусравдек офат қаердан пайдо булди, деб фарёд чекади. Шу уринда баён муаллифи яна достоннинг узига мурожаат қилади:

Қолибман ҳам йироқ ул нотавондин,
Нечукким мандин ул, ул доғи мандин.

Мулла Сиддиқ Ёрқандий уз насри давомида Фарҳод билан Хусрав уртасида булиб утган машҳур айтишувни тулиғича келтиради. Фарҳоднинг Салосил қўғонига ташланиши воқеалари кунда Ширинга ундан хабар олиб келган Шопурга Шириннинг хитобномаси ҳам каттагина шеърӣй парчани ташкил қилади. Шириннинг Фарҳодга ёзган биринчи мактубидан олинган катта парча уттиз икки мисрадан иборатдир. Мулла Сиддиқ мактублардан мисралар танлашда бир хил қоидага амал қилган булса керак. Чунки Фарҳоднинг Ширин мактубига жавобномасидан ҳам уттиз икки мисра сайлаб олинган. Маълумки, Арманиядаги Фарҳод фожиасидан хабар топган Баҳромнинг бу ерга етиб келиши, Фарҳод дафн этилган мақбарага кириб фиғон билан айтиб-айтиб йиғлаши дostonнинг энг серҳаяжон лавҳалари ҳисобланади. Шунга кура ҳам наср муаллифи уша мисраларни тулиғича келтира қолган.

Насрий баённинг дoston хотимасидаги Навоийнинг узига-узи мурожаат этиб айтган гаплари билан якунланиши ҳам характерлидир.

Демак, узи ижодкор булган Мулла Сиддиқ Ёрқандий киши руҳӣй ҳолатини акс эттиришда шеърӣятнинг урнига катта баҳо беради. Бинобарин, «Фарҳод ва Ширин» насрида баён қилинган воқеаларнинг тулқинланиш нуқталарида суз навбатини Навоийнинг узига беради.

Фикримизни шундай бир мисол билан қувватлашимиз мумкин. Хусрав Шириннинг ватанига муҳаббат соҳиби, ҳусну жамол ошиғи, узига муносиб вориснинг булажак онасини қидириб келади. Лекин у Меҳинбону билан муносабатда, айниқса, Фарҳод билан бир неча мартаба руй берган юзма-юз мулоқотда узининг тубан руҳӣй дунёсини ошкор қилиб қуяди. Фарҳод суз қиличи кучи билан унинг юзидаги ясама «ошиқлик» ниқобини чилпарчин қилади. Хусрав Армания устига бостириб келиб, шаҳар қўғонини ўраб олиб, ҳаммани, биринчи навбатда, Ширин ва Меҳинбонунинг адабини бериб қуйиш нияти билан жар сола бошлаганда, Фарҳоднинг қаттиқ зарбасига учрайди. Фарҳод унга қарата, – агар Ширинни севадиган булсанг, севгинингнинг юрти устига бостириб кириб талон-торож ва хунрезликка йул тутасанми, тамизингта, ниятингта, адолатингта «балли-е» деб истеҳзо қилади. Мулла Сиддиқ уз насрида асл манбадаги шу фикрларнинг ниҳоятда жозибали бир манзарасини чизиб берган. Лекин муаллиф китобхонга кучли таъсир

курсатиш учун шу ернинг узида дostonдаги ута қамчиловчи мисраларни ҳам келтиришни зарур деб билади.

Одoлат ушбу булғой лавлашаллоҳ,
Шижoат мунча булғой бoракаллоҳ.

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи асосидаги насрий матни таркибидан урин олган шеърий парчалар хусусида суз борар экан, баёнда муаллиф қуллаган яна бир хил усул китобхон диққатини тортмай қуймайди. Гап шундаки, насрий матн муаллифи бутун ҳикоя давомида Навоий дostonидан истифода этилган шеърий парчалар билан уларнинг айнан баёнини ҳам бериб боради. Бу нарса истисносиз ҳолда изчил давом этади. Бу ҳолни шундай изоҳлаш мумкин. Мулла Сиддиқ Навоий дostonининг насрий матнини яратишга қул урган экан, юқорида айтиб утилган сабабларга кура, ора-сира шеърий парчалар ҳам қуллайди. Бироқ муаллиф Навоий дostonидан олинган шу шеърий парчаларнинг баёнини бермай утиб кетишни насрий матннинг нуқсони деб ҳисоблайди. Аксинча йул тутилганда эса, насрий баён билан қадам-бақадам танишиб бораётган китобхон шеърий парчаларни тушунишда қийинчиликка учраши мумкин эди.

Китобхон Мулла Сиддиқ матни билан таниша борар экан, муаллифнинг ижодхонаси сирларидан яқиндан хабардор булади. Бу ҳолни муаллифнинг насрий матнида Навоий дostonида шеърлар ҳам берилиши ва бу парчалар узининг баёни билан ёнма-ён урин олганлиги билан изоҳлаш мумкин. Юқорида Мулла Сиддиқ Ёркандий ижодхонасига дахл қилганимизнинг боиси шуки, муаллифнинг насрий матнида ҳам баённинг, ҳам шу баёнга асос қилиб олинган шеърий парчаларнинг урин олиши китобхон учун уларни қиёсий урганиш имконини ҳам беради. Китобхон шу восита билан Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг маҳоратига баҳо бериш имкониятига ҳам эга булади.

Бир-икки мисолларга диққат қилайлик. Мулла Сиддиқ Навоий дostonини насрлаштиришда давом этар экан, шеърий парча қулаш зарур булган уринда узидан шунга ишора қилгувчи сузлар қўшади ва ҳар гал «Назма» сузидан кейин шеърга кучади.

Ширин Шопурга қорoп бу бойтларни уқиди.

Ки эй Шопур, қондин буйла яттинг,
Калипсан фард, ҳамроҳингни наттинг?
Ҳамулким, меҳр кўсин урмиш эрдим,
Борур чоғдо санго топшургон эрдим.
Рафиқу ёрлиқ мундоқ булурму?
Амонатдорлиқ мундоқ булурму?
Монго уз ғойибимдин бир нишон ат,
Десангким, ҳажридин улмай, равон ат.
Гар атсанг макис, ногаҳ чиқса жоним,
Ёқин билким, эрур буйнунгга қоним

Шу мисралардан кейин юқоридаги воқеаларнинг давоми сифатида яна насрий матн келаверади. Лекин бу гал баён далил учун олинган шеърий парча асосида давом қилади.

«Ҳой Шопур, — деди Ширин зор-зор йиғлиғон ҳолдо, — сан қаёқлардин бундоқ капқолдинг. Узунг ёлғуз капсан, ҳамройингга қондоқ қилдинг? Ман меҳру муҳаббат ноғирисини чолғон ошу куни қойтор чоғда уни сонга топшургондим. Дустлуқ, қариндошлиқ деган мушундоқ буломду? Агар унинг ҳижронидин мани улмай ёшисун десанг, узумнинг йўқотган у одамимдин бир учур баргин. Агар сан янило мушундоқ жим туриверип, мубодо жоним чиқип кетидиғонг булсо, бунинг қон даъвоси санинг буйнунгго чушидиғонлиғини уйло».

Юқоридаги баёнда дастлабки сатрлардан бошлабоқ услубга оид бир нуқта яққол кўзга ташланади. Бу ҳам булса халқ китоблари ва халқ афсоналари учун хос булган ҳолатлардир. Агар Навоий достонидан келтирилган парчанинг биринчи мисраси билан Мулла Сиддиқ баёнини қиёс қиладиган булсак, бу ҳол кўзга яққол ташлана қолади. Юқоридаги парчадан куринадики, у ерда Шириннинг Шопурга туғридан-туғри мурожаати акс этган. Мулла Сиддиқ Шириннинг Шопурга мурожаатини ифодалашда унинг Шопур билан кўришмасдан илгариги фиғонли ҳолагини ҳисобга олади ва юқоридаги мисра баёнига «зор-зор йиғлаш» мафҳумини қўшади. Бу баёнга жонлилик бағишлаган. Китобхон у орқали кузи унгида Фарҳоднинг тақдири учун куйиниб, нола чекиб, кўз ёши қилиб утирган Ширин тимсолини гавдалантиради.

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг насри билан танишар

эканмиз, фақат «Фарҳод ва Ширин» баёнининг фазилатлари ва бу бобда муаллифнинг маҳорати билангина танишиб қолмаймиз. Айтиш керакки, Мулла Сиддиқ Ёркандий «Хамса» дostonлари насрини амалга ошириш билан шеърӣ асарларнинг насрдаги баёнини яратишнинг назарӣ асосларининг ишланишига ҳам муносиб ҳисса қушди, унинг айрим масалаларига асосли йўналиш яратиб берди. Бу ҳар қандай шеърӣ асарни насрга уғирганда унинг ғоя ва образларини мукамал сақлаб қолиш, бироқ матнга турғун ҳолда ёндашмаслик, баёнда асл манбада қўлланган тасвир воситаларининг етакчи маъносини илғаб олиб, имкон борича уларнинг замирида ётган қўшимча маъноларини ҳам очиб бериш ва ҳоказолардан иборат. Аслини олганда, насрий баён олдига қўйиладиган талаблар ҳам шулардан иборат. Яна шу нарса аниқки, муаллиф асл манбада тасвирланаётган лавҳалар, образларни имкон доирасида тулдириб бориши ҳам баённи мукамаллаштиради. Баҳром Фарҳоднинг вафотини эшитар экан, Арманияга етиб келиб туғри уз қўқалдошининг мақбараси томон йўл олади. Шу уринда Баҳромнинг серҳаяжон айтиб йиғлаш лавҳаси бор. Баҳром Фарҳоднинг баҳодирлиги, диловарлигини эслаб, зорланиб йиғлайди. Шундай паҳлавон бир кишининг маккор ёв қулида ҳалок булишидан афсусланади.

Асл манбадаги қуйидаги байтларга диққат қилайлик:

Қани ул аждаҳога сурмак охир,
Қани ул Аҳрамон ултурмак охир.

Наср муаллифи бу байтдаги «аждаҳога сурмак» иборасини «от сурмак» ва «Аҳраман» иборасини «Аҳраман дев» деб тулдириши уринлидир.

Наср муаллифи учун баён давомида ўринли, уз ўрнига ярашадиган иш тутиш эркинлиги вожибдир.

Баҳром йиғидан тинар экан, мақбарадан ташқарига чиқади:

Чу бу ошуби бир дам топти ором,
Упуб ер, қуйди уйдин ташқари гом.

Наср муаллифи юқоридаги байтнинг иккинчи мисрасидаги «ер упуб» бирикмасини «таъзим бажо келтириб» сўзлари

билан алмаштиради. «Ер упуб» ибораси Навоий матнидаги Баҳромнинг Фарҳод мақбарасидан чиқиб кетиш ҳолатида жуда уринли ишлатилган. Уни насрда ҳам шундай қолдириш мумкин булар эди. Бироқ оммабоп насрий матн устида ишлаётган Мулла Сиддиқ «ер ўпиш» иборасининг жонли сузлашув тилига яқин бир ифодасини топиш йулида изланган ва «таъзим бажо келтириб» бирикмасини яхши топган. Баҳром Фарҳод мақбарасидан ташқари чиқиш олдида уз дусту руҳига яна бир марта таъзим этган, яъни қабрни тарк этиш олдидаги одатни адо этган.

Мулла Сиддиқ Ёркандий матнида насрий асарларнинг талабларидан келиб чиқиб, суз орттирилган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида боблар охирида келиб, муаллифнинг уша бобда тасвирга олинган воқеаларга муносабатини лирик хотима тарзида ифода этувчи соқийномалар ҳамма вақт байт бошланишида «Кетур соқий» «Кетуртил соқий» тарзида берилган булса, Мулла Сиддиқ насрида купинча «Ҳай соқий» бирикмаси қушалок ундов билан келади. Масалан, «Ҳай соқи, манго шороп келтуруп, ғам қушинини янгин, чунки муҳаббат олдида шоҳ билан ғалой тангдур. Ишқ-муҳаббат олдида шоҳликнинг нима лаззити булсун...»

Насрий баённинг аҳамиятга молик томонларидан яна бири шундаки, у ёки бу шеърий асарнинг мағзини чақиб бериш кенгроқ доирадаги китобхонларнинг эстетик манфаатларига хизмат қилиб қолмай, юқорида ҳам қайд этиб утилганидек, асл манба муаллифи булмиш атоқли суз усталарининг асарларини янги жуғрофий ҳудудларга ёяди, адабиётлар уртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга ҳисса булиб қушилади. Бироқ насрий баённинг яна бир жуда муҳим жиҳагини унутмаслигимиз керак. Зеро, насрий баён бизни асл манба муаллифи булган шоирнинг ижодхонасига олиб киради. Гарчи тулиқ булмаса-да, асл манба соҳиби булмиш шоирнинг истеъдодини намойиш қилиб беради. Уша шоир асарининг бизга номаълум булган, сирли булиб туюлган, калити топилмай гурган хазинадай булиб келаётган томонларини кенг китобхонга курсатиб боради. Асл манба соҳиби булган улуғ устоз билан китобхон уртасида адабий ходим булган таржимон вазифасини утайди.

Биз Навоийни севамиз. Асарларини ардоқлаб уқиймиз. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонини қулига олиб, варақлаб, ундаги теран мазмун, сержило шакл ва тасвир гузалли-

гидан баҳраманд булмаган одам туркий халқлар уртасида деярли учрамаса керак. Бироқ шоир асарини уқиш билан ундаги ғоялар олами, образлар силсиласи, тасвир воситалари мукамаллигини ҳамма вақт ҳам уқиб олишга муваффақ булавермайди. Навоий асарларини уқиган сайин уларнинг худудсиз олами китобхонни кўпроқ ўзига торта боради. Бинобарин, насрий баёнга қул урган муаллиф Навоийни яқиндан тушунишга ёрдам беради. Навоий қаҳрамонлари билан қандай сирлашиш йулларини курсатади.

Айтиш мумкинки, Мулла Сиддиқ уз насри билан шундай ғоят шарафли булган вазифани адо этди. Ўзи бажарган насрий асарлари билан Навоий ижодхонасининг адабий эмакдошига айланди.

Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насрий баёни мисолида Навоийни тушуниш ва тушунтиришдаги салоҳиятига оид бир-икки мисолга мурожаат этайлик.

Биз қатор узбек ва уйғур навоийшуносларининг шоирнинг лирикаси ва «Хамса» дostonларига бағишланган тадқиқотларини биламиз. Уларнинг ҳар бири узи танлаб олган мавзу доирасида Навоий меросини бизга яқинлаштиради. Бизни устоз шоирнинг ижодхонасидаги ҳайратомуз образлар билан таништиради. Шу жиҳатдан ёндашганда Мулла Сиддиқ насрини адабий баён сифатида ҳам, илмий тадқиқот сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Бу фикрни шарҳлашга урин ҳам булмаса керак. Бизга мазкур уйғур шоири – Навоий дostonидаги ҳар бир лавҳа, ҳар бир тасвир мана бундай ғаройиб сирларга, ҳайратомуз тасвирларга эга деб айтиб берали.

Фарҳод Хусрав қушинлари томонига шундай зарб билан тош отар эдики, у «агар минг ғулоч йироқликтики бир тол кўкнор уруқини нишонго олса, унинг теши шу нишонго дал тегатти. Техиму ожапланарлики шуки, унинг отқон теши Илбирис тағига топса, тоғ кукнор уруқидек чечилип кетатти»¹. Қанчалар чиройли ва ҳайратланарли муболага бор бу ерда. Яна бир мисол: «Хусрав ва Фарҳоднинг марвойит чочқандек посоҳатлик сузлирини онглади-да, ичига бир ут чушуп ҳушини йукутушқо оз қолди. Утхонидин чиққон ёлқундек тили билан деди». «Унинг ожиз жисмида куйдургучи ҳорорат шу қадар кучайдики, унинг қизитмиси утининг ҳароратидин таскин

¹ Ўша мажмуа. 20-б.

топотти. Унинг заип жисми тупроқ устига чушуш билонло, унинг ҳороротидин тупроқ шу ҳомонла кулга айлиноғти». Достондаги Фарҳод ҳаётининг қоралиги ҳақида ҳикоя қилувчи бобла Навоий одам бахтининг қоралигини тун қоралиги билан ёнма-ён қуйиб, гакрори йуқ бир пейзаж ярагади. Мулла Сиддиқ уз насрида асл манзарасини тиклашда жиддий маҳорат курсатган. Уша лавҳалардан бирида шундай ўқувчи қалбини ларзага солувчи тасвир бор: «Бу маккор палак бечора Парҳодни куйдуриб, унинг кули билан ҳовони қаро қипту. Йуқ уни қора дема, у ғам гунлири ёндурғон чироғнинг куюндиси булуп, уни эзиб оламини қорайтипту». Куйидаги юксак даражадаги одамийлик, одамга хос ор-номусни сақлаш хусусида Ширин тилидан айтилган ҳикматона гапга кулоқ тутайлик: «Ошиқ- маъшуқлар ҳар қончо мушкул аҳволга қолсиму шарми-ҳоё, ор-номус мизонига риоя қилиду. Уларни оҳ-зорлири ятти қот осмоннинг пардилирини йиртип ташлишиму, лекин улор уз юзлиридин шарм-ҳаё пардисини очмайду». Бу Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг бутун туркий адабиёт олдидаги ғоят катта хизмати эди.

Биз «Фарҳод ва Ширин» насрининг характери, муаллифининг услубига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритар эканмиз, Мулла Сиддиқ қаламига мансуб баённи баҳолашда меъсрдан ошириб юбориш ёки уни Навоий билан ёнма-ён қуиш фикридан йироқмиз. Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг узи ҳам ҳеч қачон бундай даъвода булган эмас. Бинобарин, биз уз нуқтаи назаримиз буйича, мазкур муаллиф насрий баённинг фазилатлари ҳақида фикр юритиш билан бирга, унда кузга гашланиб гурувчи етишмовчиликлар, қиёмига етказиб утирмаган, асл манба руҳини тулиқ ифодалай олмаган уринлар борлигини ҳам қайд этиб утишни лозим деб биламиз.

Мисолларга диққат қилайлик. «Фарҳод ва Ширин» достонида Арманда Хусрав қамалида булган Фарҳодга Шириннинг йуллаган мактуби мавжуд. Номада Ширин Салосил қурғонида ҳижронзада булиб кун кечираётган Фарҳод тақдири учун ич-ичидан ачинади. Маъшуқа узининг самимий севган ошиғига меҳр-муҳаббат туфайли нима дейиш керак булса, шуларни айтади. Шу уринда Шириннинг куйидаги гаплари ҳам бор:

Куруб хору хас ўрнунгда ниҳони,
Сочим бирла супурсам эрди они.

Бу ерда Ширин ўз севгилиси Фарҳодга камоли муҳаббатдан, агар сен утирган ерни хору хас босганлигини курсам, уни сочим билан супурсам, — деб халқона иборалар воситасида вафодор қалб нидосини баён қилади. Мулла Сиддиқ насрида худди шу урин дағаллаштирилиб утирилган. Баён муаллифи, жумладан, шундай деб ёзади: «Агар ётқон урнингдо йушпурун ахлатларни куруб қолсам, уни чечим билан супурсам». Насрда муаллиф томонидан «хору хас»ни «ахлат» деб олиниши мақбул эмас, албатта. У ерда Навоий халқ қўшиқларидаги «Ёра юрган кучаларни супурай сочим билан» мисраларидан истифода этиб, Фарҳоднинг утирган ерини хору хас босган булса сочим билан супурсам деб айтмоқда.

Баҳром Фарҳоднинг фожиали вафотини эшитиб, Арманга келар экан, унинг қабри устида дод солиб йиғлайди. Унинг Хусравга ғазаби чексиз эди. Шу уринда у Фарҳодга ишора қилиб, сенинг қонингни талаб қилиб нималарга қўл урсам руҳинг шод булади, деб айтади.

«Фарҳод ва Ширин» матнида шундай мисралар мавжуд:

Сенинг қонингга тортиб тиғи кинни,
Тенг этсам ер била Мағраб заминни.

Бу ерда «сенинг гуноҳсиз тукилган қонинг эвазига нималар қилсам», деган гап бор. Унинг баёнида Мулла Сиддиқ матнида «сенинг хунингни талаб қилип эдовот қиличини тортсам», деб ёзилади. Насрий баён яратаётган Мулла Сиддиқнинг асл нусхадаги «қон» сузи урнида форсий «хун» иборасини қўллаши номуносибдир.

* * *

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Хамса» дostonлари баёнларини XIX аср уйғур насрининг энг яхши намуналари қаторига қўшиш мумкин. Шу ҳол характерлики, туркий халқлар адабиётининг ҳеч бирида накр уйғур адабиётида булганилек равнақ топган эмас. Илмий тадқиқот ишларида эса Шарқ адабиётида ва уз навбатида уйғур ва узбек адабиётлари тарихида насрнинг кам ривожлангани ва ҳатто мутлақо тараққий этмагани, том маънодаги насрни эса Урта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши натижасида маданият ва адабиётда руй берган янгиликлардан

бири сифатида юзага чиққанлиги зур бериб таъкидланар эди. Кейинги йилларда ўзбек олимлари наср тарихига оид махсус тадқиқот ишлари олиб бориб, ўзбек насрининг илдиэлари, юксалиш йуллари масалаларини анча кенг ёритиб бердилар. Тақдири бир ва даврлар оша тарихи бир-бирига туташ булиб келган туркий халқлар адабиётлари уртасида уйғур адабиётга узига хос бой насрга эгадир.

Уйғур насри тарихи ҳали ҳар томонлама урганилган эмас. Мозийдан узига хос йул билан бизгача етиб келган уйғур халқ эртак ва афсоналари, мумтоз адабиёт бисоти ичида илдиз отиб келган уйғур насрий асарлари китобхонларнинг севиб уқийдиган асарларидир. Ҳеч муболағасиз айтиш керакки, уйғур насрининг равнақида насрий баён асарлари алоҳида урин тутадилар. Биз тадқиқотимизга асос қилиб олинган мавзу муносабати билан юқорида қайд этилган Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнлар бу фикрнинг ёрқин далиллари була оладилар. Зотан, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Мирзо Муҳаммад Сабурий ва Умар Боқийлар яратган баёнларнинг ҳар бири узларининг насрга хос хусусиятлари билан алоҳида кузга ташланади.

Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» баёнида уйғур насрининг энг яхши жиҳатлари акс этган деб айтиш мумкин. Гарчи муаллиф Навоий дostonининг мисрама-мисра баёнини тузган булса-да, юқорида мазкур бобнинг муқаддимасида қайд этилганидек, улар у мисраларнинг бир-бирига мангиқангина боғланадиган баёни эмас, балки бир бутун қисса куринишига эгадир. Мулла Сиддиқ талқинида дoston ҳикояси қиссалар, афсоналарга хос баён услуби билан бир-бирига боғланиб боради. Зотан, бунга Навоий дostonининг узиди мустаҳкам замин яратиб берилган. Навоий «Фарҳод ва Ширин»ини шеърый роман деб баҳоланиши бежиз эмас, албатта. Бу мавзу ўзбек романлари тарихига оид тадқиқотларда ҳам қайд этилади. Мулла Сиддиқ ҳали XIX асрдаёқ Навоий дostonларининг ана шу хусусиятларидан моҳирона истифода этгани ҳолда, уларни уша даврнинг уйғур маҳаллий романига айлантирди. «Наср роман тили хусусиятларига эга»—«Садди Искандарий» насрининг ношири Абдуқажом Хужанинг асар тили муносабати билан айтган бу гапларини тулиғича «Фарҳод ва Ширин»га ҳам тааллуқли деб таъкидлаш мумкин.

Мулла Сиддиқ Навоий дostonини насрлангиришни бошлар экан, ҳар бир бобнинг муқаддимасида «... Амир Мирзо Алишер

қиссадин мундоқ ривоят қилиду», деб ёзади. Муаллиф кейинча ҳикояга изчиллик бахш этиш ниятида Навоий матнидан жилла чекинишга йул қуйиб, «ҳикояни давомлаш пурди», «шу билан сузини тугатти», «Меҳдинбону Шопурга қараб тувандагидек сузларни бошлади», «Ондин кейин Ширин яна насрий ибораларга қалам суруп, тувандикилирни ездиди», каби боғловчи жумлалар қўлайди.

«Фарҳод ва Ширин» насри XVIII–XIX асрлар уйғур тилининг бутун ранг-баранглиги ва латофатини узиди намойиш қилган асардир. Шубҳасиз, Навоийдек даҳонинг достонини насрга угираётган Мулла Сиддиқ улуғ узбек шоири достони тилида қўлланган араб ва форс сузларилан ҳам фойдаланади. Баёнчи мумтоз уйғур адабиёти тажрибалари асосида иш тутали. Лекин муаллиф уз насрий асарининг вазифаси оммабоп галқинлардан иборатлигини чуқур идрок этган ҳолда иш тутиб, кўпроқ халқ жонли тили бойликларига таянади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» насрий баёнида персонажлар «таъзим ва миннатдорчилик» маъносида «салламно» сузини қўлайдилар. Муаллифнинг узи форсий тилидаги «кажрав фалак» сузини «терс айланувчи фалак», «тезрав чарх» сузини «тез айлангувчи чарх» тарзида муваффақиятли равишда туркий тилга угириб ишлатади.

Халқона билимдон зиёлига ҳам, олдий адабиёт муҳлисига ҳам манзур тушадиган бу баён Мулла Сиддиқ ижодининг ҳам халқчил йуналишидан дарак беради.

Д.Райҳонов уйғур шоири Мирза Муҳаммад Сабурий томонидан Навоий достонлари асосида амалга оширилган насрий баёнлар ҳақида гапирганда, уларнинг тилида муваффақиятли равишда ишланган саж усулини ҳам эслатиб утган эди. Мулла Сиддиқ Ёрқандийнинг «Фарҳод ва Ширин» насрида ҳам саж намуналари учрайди. Муаллиф Фарҳод ва Шириннинг вафотлари онлари ҳақида ёзади: «Уларнинг ҳаёт кучити синди, улардин замоннинг кунглиму тинди».

Хулоса қилиб айтганда, Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насри қадимги маданият улқаси булган Шарқий Туркистонда инсонпарвар узбек шоири Алишер Навоий меросига булган жуда катта эътиборни курсатибгина қолмай, Навоийдек улуғ ижодкор достонини насрга угирган Мулла Сиддиқнинг ҳам катта ижодий муваффақияти эди. Мулла Сиддиқ уз насри билан уйғур китобхонига уз даврида Шарқ алломалари билан «Хамса» бобила беллашган узбек шоирининг даҳосини намойиш этди. Шу даҳо асарининг бутун ғоялари, образлари, тасвир дунёси

ранг-барангликларини оммабоп бир тилда сузлаб бериш Мулла Сиддиқнинг катта маҳорати сифатида баҳоланиши керак.

Мулла Сиддиқ уз насри билан шеърый асарнинг насрий баёнларини яратишнинг назарий ва амалий асосларини курсатди. Уйғур адабиётида Навоий меросининг фаол тарғиботчисигина булмай, унинг узи уйғур насрининг етук вакили сифатида танилди. Натижада, уйғур насри бошқа туркий халқлар адабиётлари уртасида уз даврига кура янги бир поғонага кутарилганлигини намойиш этди. «Фарҳод ва Ширин» насрининг айрим камчиликларига қарамай, Мулла Сиддиқ мазкур асари билан узининг Шарқ адабиётининг катта донишманди, Навоий ижодий оламининг муносиб тадқиқотчиси эканлигини курсатади. «Фарҳод ва Ширин» насри уйғур-узбек адабий алоқалари равнақиға муносиб ҳисса булиб қушилди.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» НАСРИ

Мулла Сиддиқ Ёркандий қаламиға мансуб булган Навоий «Хамса»си дostonлари асосидаги насрий баёнлар уртасида «Садди Искандарий» купгина узига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Дoston насрий баённининг ана шу хусусиятлари назарда гутилгани ҳолда, тадқиқот учун «Фарҳод ва Ширин» насридан кейин «Садди Искандарий» танлаб олинди.

Навоийнинг Искандарға бағишланган дostonи асосида яратилган насрий баённинг «Булоқ» мажмуасидаги нашрларида бир англашилмовчилик кузға ташланади. Насрий баённинг «Булоқ» журналининг 1984 йил 12-сонида чоп этилган дастлабки қисмида у «Садди Искандарий» деб туғри номлангани ҳолда унинг шу журналнинг уша йил 14-сонидаги матнида у «Искандарнома» деб курсатилган. Бу «ғалати машхур» Навоий дostonининг купгина қулёзмаларида учрайди. Биз Санкт-Петербургдаги Шарқ қулёзмалари фондида сақланаётган Навоийнинг замондоши машхур хаттот Султонали Машҳадий томонидан кучирилган «Хамса» қулёзмасида ҳам «Садди Искандарий» дostonини «Искандарнома»сидан бошлаб Искандар образи яратилган купчилик асарларни умумий ном билан «Искандарнома» деб юритиб келинганлигининг оқибатида руй берган ҳодиса булиши керак. Бинобарин, Мулла Сиддиқ Ёркандий насрининг «Булоқ» нашрида унинг «Искандарнома» деб юритилиши одатий бир ҳол деб қаралиши

керак. Биз асарни тадқиқот давомида бундан кейин уз номи билан «Садди Искандарий» тарзида аташга қарор қилдик.

«Фарҳод ва Ширин» насри Мулла Сиддиқ томонидан «Насри Мирзо Муҳаммад Ҳусайнбек» мажмуасига киритилган «Хамса» дostonларининг биринчиси булса, «Садди Искандарий» унинг охиргисидир. Жанр хусусиятлари жиҳатидан эса «Фарҳод ва Ширин» ишқий саргузашт дoston булса, «Садди Искандарий» қаҳрамонлик-саргузашт асардир. Маълумки, дostonнинг бу ҳар икки куруниши бир жанрга тааллуқли булса-да, уларнинг бири арузнинг анъанавий ишқномалар баҳрида, иккинчиси эса қаҳрамонлик дostonлари улчови булган мугақорибда ёзилган. Дастлабки қарашда наср учун асос булган асарнинг қайси жанрда, қайси улчовда ёзилганлиги фарқсиздай кўринади. Лекин ишқномаларнинг руҳий ҳолатлари тасвирларида узига хос томонлар мавжуд булганидек, жангномалар ҳам насрда тасвирнинг табиати жиҳатидан бир-биридан фарқланиб туради. Қолаверса, «Садди Искандарий» Искандар туғрисидаги қурилма жиҳатдан узга бир манзарага эга булган асардир. Проф. А.Қаюмов ҳақли таъкидлаганидек, «Садди Искандарий» Искандар туғрисидаги воқеалар хроникаси эмас, балки фалсафий-дидактик дostonдир. Шунга кура, у алоҳида бир тартибда тузилган. Асарда Искандар ҳақидаги қисқа эпизоддан сунг фалсафий фикрлар изҳоридан иборат бир боб келади. Сунг шу фикрнинг тасдиғига хизмат қилувчи ҳикоя ва хулоса тарзидаги ҳикмат келтирилади.

Мулла Сиддиқ Ёркандий уз насрий баёнида ҳикояни бобма-боб бир-бирига боғлаб давом эттира бориб, Искандарнинг ҳаёти, шоҳлик фаолияти ва ҳарбий юришлари ҳақидаги қисмни ҳам, ундан сунг келадиган Искандар билан Арасту уртасидаги савол-жавобларни ҳам ва уларга боғлиқ ҳолда берилган ҳикоя ва ҳикматларни ҳам асосан аслиятга мувофиқ тарзда сақлаб боради. Натижада, Навоий дostonининг руҳи асарнинг бошидан охиригача бир маромда давом этади. Асар Навоийлагидек гоёвий-бадий савияда булмаса-да, узига хос тасвир услуги билан китобхонга эстетик завқ бағишлайди. Бутун ҳикоя давомида уқувчи аслият руҳини ва руҳни маҳорат билан ифодалаб бораётган Мулла Сиддиқ қаламининг кучини ҳис қила боради.

Наср муаллифи уз ижодий иштини бошлаш олдида «Садди Искандарий»нинг нодир қулёмаларини урганиб чиққан ва улардан баён учун сарасини танлаб олган дейишга асос бор.

Айни пайтда, Мулла Сиддиқ дostonнинг бир неча қулёзмасига қиёсий йул билан муружаат этган деб айтиш ҳам мумкин. Зотан, насрий баён матни анча мукамал. Уни «Садди Искандарий» дostonининг бизнинг давримизда катта матншунос П. Шамсиев томонидан тайёрланиб, кейинча филология фанлари доктори М. Ҳамидова томонидан яна янги қулёзмалар билан муқояса қилинган ва тулдирилган илмий-танқидий матни билан солиштирилиб урганилганда боблар таркибида айрим тафовутларгина кузга ташланади. Бу гап Мулла Сиддиқ истифода этган матннинг асосий қисмига тааллуқли гап. Мулла Сиддиқ асарининг Урумчида «Булоқ» мажмуасида чоп этилган матнни тайёрловчи Абдуқайом Хужанинг гувоҳлик беришича, у нашр учун сайлаб олган ва кучирилиш жиҳатидан муаллиф даврига яқин турган наср қулёзмасининг охириги бир неча варағи сақланмаган. Шунга кура ҳам у насрий баённинг уша тушиб қолган саҳифаларини кейинги даврларга оид қулёзма билан тулдириб нашрга тайёрлаган. Ношир бу ҳақда қуйидагича хабар беради: «Ҳикоянинг охирида бир неча варақ кам. Шунга автоном районлуқ тарихи музейида соқлинивоткан ҳижрий 1292 йили кучирилган яна бир қулёзма нусхадин кам варақларнинг тексти тулуқлонди. Бу қулёзманинг тили ҳозирки уйғур тилига асосан ўхшойду. Шунго кучирилган қулёзма нусхого селиштургондо тили ва мазмуни жиҳатида хели парқларнинг булуши аниқ».

Ношир томонидан кейинча қушилган бу бир неча варақ дostonнинг хотима қисмига оид булиб, Искандарнинг уз улими яқинлашиб бораётганлигини сезиб, онасига хат ёзиши, ниҳоят улими, Искандар ҳукамоларидан етти кишининг Искандарнинг онаси Бону олдига келиб насиҳат қилиши воқеалари гасвирларидан иборатдир.

Табиийки, Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий» насрига киришган экан, дoston хотимасида «Ҳамса»нинг ёзиб тугатилиши муносабати билан баён қилинган лавҳаларни олмаган. Мулла Сиддиқ матнини чопга ҳозирлаган Абдуқайом Хужа муаллиф матнининг охириги қисмини бошқа қулёзма асосида тиклаганда ҳам «Ҳамса» якунига оид талқинлар олинмаган. Демак, бу қисм қулёзманинг узида ҳам йуқ эди, деб айтишга асос бор. Ношир Абдуқайом Хужа таъкидлаганидек, наср матнининг юқорида таъкидланган тикланган кичик булимида тил хусусиятларида айрим тафовутлар кузга ташланиб туради.

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Садди Искандарий» насри

билан таниша бошлар эканмиз, муаллифнинг «Хамса» достонларининг оммабоп талқинларини яратишда ҳар гал янги-янги тамойилларга амал қилганлигини кураимиз. Бу ҳол «Фарҳод ва Ширин» билан «Садди Искандарий» мисолида ҳам яққол кузга ташланади. Дастлаб сарлавҳалар масаласини олиб курайлик. Юқорида «Фарҳод ва Ширин» насри таҳлилига бағишланган фаслдан ҳам маълумки, Мулла Сиддиқ «Фарҳод ва Ширин» баёнида Навоий достонида мавжуд бобларга қуйилган сарлавҳаларнинг бирортасини насрга олмаган. Тушириб қолдирилган сарлавҳалар урнида ҳар гал Навоий «Сирлиқ маънилардин ривоят қилгучи ва ёшурун белгилардин башорат қилгучилардин бири, муҳаббат ва меҳр-шафқат саҳипилирининг муаллифи ажойиб ёқимлиқ, ғаройиб таъсирлик қиссалардин ҳикоят қилгучи» сифатлари билан аталиб, сунг бевосита бобда қаламга олинган воқеаларга утиб кетилади. «Садди Искандарий» насрида эса Навоий достонидаги боблар асосан сақланади. Матннинг узида ҳам жиддий қисқартиришлар кузга ташланмайди. Мулла Сиддиқнинг «Садди Искандарий» насри билан яқиндан таниша бошлар эканмиз, муаллифнинг уз ижодий ишида қандай тамойилларга асосланганлигини купроқ тушуна бошлаймиз. Юқорида насрий баёнда Навоий достонининг матни, боблари асосан сақланган дедик. Энди ўша «асосан сақланган» деган иборанинг замирига куз ташлайлик.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий» достонини насрий-лашгиришга киришар экан, диққат марказида мисрама-мисра, байтма-байт баённи кузда тутади. Муаллиф асарнинг бош йуналишини ташкил қилган Искандарнинг ҳаёти, юришлари саҳифаларини тасвирлаган бобларни мустасносиз насрга угиради. Угирганда ҳам Искандар образини характерловчи унинг руҳий дунёсини очиб берувчи лавҳаларга алоҳида диққат этади. Муҳим бадий тафсилотларни назардан четда қолдирмасликка ҳаракат қилади. Натижада, уқувчи куз унгида Навоий тасвирларига хос ҳамма манзара бирма-бир жонлана боради. Мулла Сиддиқ Навоий достонининг моҳир ҳикоячиси сифатида тингловчини Искандар саргузашти билан боғлиқ ажойиботлар оламига олиб киради. Навоий достонда уз уқувчисини сира толиқгирмай, Искандар ҳаётига оид лавҳалардан ушалардан келиб чиқадиған фалсафий-дидактик мушоҳадаларга, улардан ҳикматомуз хулосаларга утани каби Мулла Сиддиқ ҳам булимдан булимга мантиқий йул солиб, унга панд-насиҳат ҳам қилади. Қиссадан ҳиссалар чиқаради. Шу

йул билан Навоийнинг «Садди Искандарий»дек фалсафий мундарижага, мураккаб қурилмага, «жангнома»ларга хос бадиий пафосга эга булган асари уз мухлислари шуурига сингиб боради, уларнинг маънавий дунёсини бойитади. Бу катта санъаткорлик талаб қиладиган ижодий ишнинг уддасидан Мулла Сиддиқ муваффақиятли равишда чиқа олган.

Муқояса учун Искандарнинг Ҳинд мулкида Ройи ҳинд ҳузурда утказган кунлари тасвирлари мисолига диққат қилайлик.

Достонда:

Бу янглиғ деди ноқили нуктасанж,
Басе тортқон нукта нақлида ранж.
Ки чун булди Искандари номжуй,
Киш ул турфа марз ичра оромжуй.
Узи худ эди кишваророи Ҳинд,
Яна мажлис оро анга Ройи Ҳинд.
Бориб гоҳ шаҳар ичра ҳаммом учун
Иморат аро бодау жом учун.
Солиб Рой қасрида ишратқа пай,
Тараб бирла оғоз этиб руду май.
Гаҳи беша ичра шикор айлабон,
Шикор ичра май ихтиёр айлабон.
Гаҳи абр уруб, гоҳ шер ултуруб,
Ва гар пилу карк ул далер ултуруб.
Гаҳи соз этиб базм дарё аро,
Кириб киштийи баҳрпаймо аро.
Тутуб шаст ила моҳийи сиймгун,
Қилиб жоми сиймин ичардин нигун.

Насрда:

«Ул ноқили нуктасанж нукта нақлида куп ранжларни тортип, бу янглиғ дедиким: вақтики, Искандар ул турпа мўрғзор ичра қиш куни ором олип, узи Ҳиндуға кишвароролиқ қилип, мажлисоро булди. Гоҳи шаҳар ичро ҳаммом учун иморатларда бодануш булуп, Ройнинг қасрига кирип, тараб бирла май ичмакни оғоз қилур эрди. Гоҳи башаралар ичра шикор айлап, шикор ичра майни ихтиёр қилип, йулборсларни ултуруп, пиллар ва карклар ва каркидонларни сайд қилур эрди. Гоҳи дарёға кирип, базм айлап, кемаларда ултуруп, болиқларга тур солип, тамошо қилур эрди».

Юқоридаги парчаларни куздан кечериш Мулла Сиддиқнинг уз насрида Навоий дostonини мисрама-мисра кузатиб борган-лигини курсатади. Туғри, дoston матнига хос бадиий даража ҳамма ер да ҳам бирдай уз ифодасини топган деб айтиш қийин. Масалан, дostonдан олинган юқоридаги парчанинг учинчи мисрасида «Искандари номжуй» бирикмаси насрда «номжуй» сифатловчиси тушириб қолдирилгани ҳолда, оддийгина «Искандар» деб кетаверилган. Ёки дostonдан келтирилган парчанинг охирги байтидаги «Моҳийи сиймгун» бирикмасини олайлик. Насрда «моҳи» сузигина жонли сузлашув тилига яқинлаштирилиб «балиқлар» деб қуя қолинган. Навоий матнига кура эса у «кумушранг балиқлар» тарзида булиши керак эди.

Шубҳасиз, ушбу тафсилотлар насрий баённинг бош масаласи эмас. Мулла Сиддиқ мисралар, байтлар оша асл манба ҳикоясини насрга утириб борар экан, тасвирдаги фикрларнинг узилишига, баённинг тарқоқлигига, тасаввурнинг мавҳумлашиб кетишига йул қуймайди. Насрда гасвир «Фарҳод ва Ширин»да булгани каби қиссаларга хос услубда давом қилади.

Насрда ўқиймиз: «Алқисса, Искандар Чин тарафига азм айлап, хоқон узи баркиттан қурғонни йироқдин қуруб, дашт ичра лашкарини ёсон, ондоқ ораста қилдиким, таърифга рост келмас. Лекин лашкарнинг тулоликкини қонча деса, шунча бор эрди. Ҳаммасини лутфлар билан мол берип, кунглини хуш қилди. Зиннат билан маҳкам булуп бир сурон солдиларким, палак тоқига зилзила тушди. Искандарнинг шиддат билан калгани, яна сурон солғонидин хоқоннинг кунгли ваҳимнок булуп курдиким, Искандар лашкари билан ажап шижоатликдурлар».

Навоийнинг «Садди Искандарий» асари «Ҳамса»нинг бошқа дostonлари каби бугунги маънодаги мукаммал романдир. Бу тасвирга тортилган воқеаларнинг қамровида ҳам, сюжет мураккаблиги, образлари силсиласи, тасвирнинг батафсиллигида ҳам узини курсатади. Навоий дostonининг бу хусусияти Мулла Сиддиққа наср устидаги ишида, бир томондан мураккаблик туғдирган булса, иккинчи томондан баён учун катта қулайликлар туғдириб берар эди. Мулла Сиддиқ насрда воқеалар баённинг навоиёна таъсирчанлигини сақлашга эришади.

Чин хоқони мамлакат ҳудудига яқинлашиб келаётган Искандар ва унинг қушинларининг овозасини эшитар экан, саросимали бир ҳолатга тушиб қолади. У талбир билан иш тутишга ҳаракат қилар экан, саройдан чиқиб; элчи усти бошида

Искандарнинг олдига бормоқчи булади. Бу манзарани Мулла Сиддиқ қисса услубида ниҳоятда таъсирчан баён қилиб берган: «Хоқон уз маҳрами хосиға фармон қилип, сиропарданинг ёниға келтурди. Чиқиб отланганда маҳрами хосни бу асрорға имин қилип ултурғузуп, қоронғуда сипоҳлардин чиқип, қурғоннинг дарвозасиға узини олди. Дарбозобонларга бир дастак берип, «Хоқон мени ишга буюруптур, мани бу дарвозанинг тошига чиқарип беринглар», дап айтти».

Мулла Сиддиқ ўз насрида асл матн тилида ишлатилган образли иборалар, образли тафаккур жилоларини куп ҳолларда гузал бир йусинда жонлантиришга эришади. Чин хоқони билан Искандарнинг юзма-юз бўлиши жуда серташвиш, серҳаяжон бир тарзда кечади. Чин хоқони уз улкасига юриш қилиб келаётган Искандардан ниҳоятда чучиган эди. У бу жаҳонгир Чинга ҳам горат солади, деб уйлаган эди. Купчиликнинг ҳам фикри шундай эди. Улар дер эдилар: «Чиний оёқ билан Румнинг санги хораси рубару булганда, чиний оёқ ул тошқа қочон танг булур».

Бу парчада қанчалик замирили суз уйини яширингани кишини хайратга солади. Чиний идишни рум тоши билан уриштириш қандай оқибатга олиб келади. Чиний идиш – бу мажозан чин хоқони ва унинг қушинига, рум тоши Искандар ва унинг қудратли қушинига ишора булиб, уларнинг туқнашуви чиний идишни рум тошига уриш билан тенг эди.

Ки чиний оёқ бирла хоройи Рум,
Қачонким, уруштурса доройи Рум.
Неча кимса ақл ичрадур зердаст,
Билурким қаён тушгусидур шикаст.

Шу тарзда Мулла Сиддиқ насрий баёни асос-эътибори билан Навоий матнининг маъзини чақиб, китобхонга унинг бағридаги маъноларни равшанлаштиришга хизмат қилади.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий»ни насрийлаштириш жараёнида боблар таркибидаги баъзи бир мисраларни қисқартириш йўлини ҳам тутди. Яъни, муаллиф насрлаштириш давомида воқеа ривожиди катта уринга эга булмаган мисраларни ҳеч қандай изоҳсиз гушириб қолдиради. Навоий матни ва Мулла Сиддиқ матнларини муқоясали урганишга киришар эканмиз, насрий баёнда тушириб қолдирилган деганимиз мисралар Мулла Сиддиқ наср учун фойдаланган қулёзмага тааллуқли эмасмикин, деган фикрда ҳам

булдик. Лекин матнларни кузатиш шундай тухтамга олиб келмоқдаки, юқорида қайд этиб утилган қисқартиришлар наср муаллифининг хоҳиши билан руй берган. Зотан, Мулла Силдиқ муфассал тасвирлар давомидаги айрим кичик лавҳалар, қаҳрамонлар характериға оид сифатлашлар, баъзан эса лирик чекинишлар билан боғлиқ мисраларға курагина шундай йул тутади ва муаллиф узининг бу ишини ҳикоя яхлитлигига, қаҳрамонлар оламиға салбий таъсир этмаслигини аниқ ҳис этгани ҳолда амалға оширади.

Мисолларға диққат қилайлик. «Садди Искандарий» достонида Искандарнинг Чин сафари вақтида Равшанак ва Меҳрнозга ақд қилиниши лавҳалари мавжуд. Ҳикоя давомида Искандарнинг бу икки гузални севиши, Равшанак ва Меҳрнознинг бир-бирларига рашк билан қарашлари, серҳаяжон висол онларининг елдек тез кечиши эпизодларининг муфассал тасвирлари берилади. Мулла Силдиқ шу тасвирлар асносида асл матндан айрим чекинишлар қилади. Янада аниқроғи, асл матндаги баъзи уринларни насрга олмайди. Жумладан, наср муаллифи асл матндаги қуйидаги мисраларнинг мазмунини бермайди:

Жамолу малоҳат кунгул комидур,
Узун турра тақво қуши домидур.

Қуйидаги мисралар ҳам насрга утирилмай қолган:

Физол ул сифат шер килгач шикор,
Шикорига меҳр айлади ошкор.
Мамос улди чун шохи сандалга ож,
Не булганини эрмас демак эҳтиёж.
Скандар бу хилватқа мафтун эди,
Паричеҳра ёрига мафтун эди.

Искандар уз сафарлари давомида чумолисимон махлуқлар маконига йул олар экан, улардан ҳайратға тушади. Достонда қаҳрамоннинг шу ҳолати асносида Навоий томонидан берилган қуйидаги тасвир ҳам насрга утирилмай қолган:

Таолиллоҳ, ул сонийи зулжалол,
Ки сунъида ожиздур аҳли камол.
Эрур сунъи ҳушу хираддин фузун,
Не ҳушу хирад, балки ҳаддин фузун.

Мазмуни:

Оллоху таолонинг қудрати шундай улўғки, унинг қудрати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздур.

Наср муаллифи бу пурмағз мисраларни нега ташлаб кетди экан, деган андишага борасан киши.

Чумолисимон махлуқлар ҳақида ҳикоя қилувчи бобда мазкур мисраларнинг ҳам баёни йўқдур:

Куз азрак, сақол сориғу тийра юз,
Чиқиб борчанинг манглайидин мунгуз.

«Садди Искандарий» насрининг бошқа бобларида ҳам шу йўсиндаги йул-йўлакай тушириб қолдирилган уринлар учраб туради. Лекин улар юқорида ҳам қайд этиб утилганидек, ҳикоянинг умумий руҳига, давомийлигига салбий таъсир этмаган. Мулла Сиддиқ шундай салбий ҳолатнинг руй бермаслигига ишонч ҳосил қилгани ҳолда иш тутган.

«Садди Искандарий»нинг насрий баёнида Навоий дostonидаги бутун-бутун бобларининг тушириб қолдирилиши ҳоллари ҳам учрайди. Юқорида насрийлаштириш давомида аслиятдаги боблардан баъзи мисраларнинг тушиб қолиши ҳақида сўз борди. Наср муаллифи томонидан тушириб қолдирилган парчаларнинг умумий ҳикояга муносабати хусусида фикр юритилди.

Мулла Сиддиқ ўз насрларида матнни аслиятга мувофиқ кузатиб беришни кузда тутади. Бу ҳол муаллифнинг «Хамса»нинг дастлабки дostonлари асосидаги насрларида яққол кузга ташланади. «Садди Искандарий»да эса боблар таркибидаги байтлардан ташқари яхлит бобларнинг узи ҳам қисқаришга учраган.

Насрий баёнда қисқартирилган бобларни урганиш шундай гўҳтамга олиб келмоқдаким, Мулла Сиддиқ ўз ижодий ишига киришар экан, мазкур қисқартиришлар устида уйлаб курган. Қисқартиришларнинг асарнинг умумий руҳига салбий таъсир этмаслиги масаласида чуқур мушоҳадаларга борган ва кейинча анча пухта, уйланган режа асосида иш тутган.

«Садди Искандарий» Навоий «Хамса»си дostonлари уртасида мавзу салмоғи, фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий мундарижаси, воқеаларнинг кўлами жиҳатидан ниҳоятда катта ва мураккаб асардир. Юқорида асарнинг қурилмаси ҳақида сўз борганда ҳам айтилганидек, дostonда Искандарнинг фаолияти мунтазам

равишда ҳикоя қилинмайди. Навоий уз бош қаҳрамонининг сиймосини, руҳий дунёсини яратар экан, уларни алоҳида воқеалар, саргузаштлар жараёнида жонлантиради. Бунинг маъноси шуки, Навоий асарнинг бошланишидан эътиборан айтайлик, Искандарнинг тарбияси, отаси вафотидан кейин унинг урнига тахтга утириши, узи учун дунёни очиш, раиятлар, ҳокимлар, подшолар ҳаётида адолат ва маърифат қонунларининг қай даражада эканлигини кузатиш, улардан ибрат олиш, ҳамма ерда қурби етгунча оқилона давлат тартиблари учун кураш мақсадидаги юришлари лавҳаларини ҳикоя қила боради. Шоирнинг мақсади Искандар ҳаёти билан боғлиқ ҳар бир эпизодни ҳикоя қилиш билан бирга ундан фалсафий-дидактик хулоса чиқариш, узига замондош бўлган шоҳларга, вазир-визаролар, элчилар, хос маҳрамларгача панднома яратиш, раиятга нима яхшию нима ёмонлигини курсатиб, уларни маърифатли ҳаёт учун курашга рағбатлантиришдан иборатдир. Демак, Навоий учун уз асарида Искандар ҳаётидан лавҳалар яратиш, унинг ибратини фалсафий-ахлоқий йул билан асослаш ва шу юзага келган ғоявий ниятни яна асарга қушимча равишда тортилган ҳикоялар воситасида намойиш қила боришдан иборатдир.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий»нинг насрий баёнини яратиш устида ишлаш жараёнида Навоийнинг катта ҳажмдаги асарини баъзи уринларда мухтасарлаштириш йулини тутар экан, муаллиф дostonнинг қурилмасидан имкон қидиради. У насрийлаштиришда дoston бобларининг асосини ташкил этиб келган Искандарнинг ҳаёти билан боғлиқ юришлари эпизодларини айнан сақлаб қолади. Маълумки, ҳар бир бобда Искандарнинг ҳаёт лавҳасидан кейин шу билан боғлиқ булган ахлоқий-таълимий булим келади. Мулла Сиддиқ Навоий дostonидан қисқартиришлар қилган айрим ҳолларда ана шу фалсафий-ахлоқий булимни қисқартиради. Ундан кейин келадиган ҳикоят эса қолади. Агар шу қисқартириш қилинган бобга диққат қилинса, унда китобхон у ерда Искандарнинг ҳаётидан бир манзараю бир ҳикоя қолганлигига гувоҳ булади. Аслида мазкур ҳикоя уша тушириб қолдирилган фалсафий-ахлоқий қисмда илгари сурилган ғоявий ниятни намойиш қилиш учун келтирилган эди. Энди у муаллақ булиб қоладими, деган фикр ҳам туғилиши мумкин. Буни Мулла Сиддиқ ҳам чуқур мушоҳада қилиб курган, албатта. Ҳамма гап шундаки, боб таркибида келтирилган ҳикоя уша бобнинг асосини ташкил қилган Искандар саргузашти билан алоқадордир.

Яна бир қисқартиришни Навоий матни буйича тиклаб куздан кечирганимизда унда айрилиқ, ҳижрон шомининг аламлари ҳақида суз бораётганлигини кузатамиз. Навоий васлни, дийдорлашувни инсон ҳаётининг мукофоти сифатида тасвирлар экан, сунгра ҳажр аччиғи, заҳмати, изтироблари баёнига кенг урин беради ва ёзади:

Ажаб умр эрур рузгори фироқ
Ки юз қатли андин улум яхшироқ.

Боб давомида шундан кейин «Мажнун ҳикоятим, фироқ тоғи оғирлиғидин узни тоғдин ташламоқ тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосида камарин тутуб ташламоққа қуймади» сарлавҳали ҳикоя урин олади. Юқорида эсланган ҳажр шомининг аччиғи ҳақидаги қисмга бадиий илова булиб келган Мажнун ҳикояти бундан олдин руй берган қисқартиришнинг мазмунини ҳам ифодалаб беради. Матндаги куслик деярли даражада билинмай кетади.

Наср муаллифининг ижодий жараёндаги мазкур бу иши китобхонга аслиятнинг умумий руҳини етказиб бериши билан катта аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан ҳам Мулла Сиддиқ насрлаштириш услубида анъанавий тажрибалардан узоқлашиб кетган эмас, деб ҳисоблаймиз.

Шубҳасиз, Навоий достонини бутун мукамаллиги билан истисносиз баён қилиб бериш учун Навоийдек маҳорат талаб қилинади. Юқорида эсланган қисқартирилган бобларда Навоий даҳоси билан мазмун шодасига чизилган қатъидан-қанча ибратли сюжетлар, ҳикमतлар мавжуд. Масалан, уша қайд этганимиз тушириб қолдирилган «Тузлук таърифидаким...» деб бошланувчи қисмни олайлик. У ерда росттуйликнинг фазилатлари ҳақида юксак даражадаги ибратомуз ҳикमतларга кузимиз тушади.

Навоий уғит бериб айтади:

Биров даҳр аро давлатойин эрур,
Ки ҳар сузким ул айтқай, чин эрур.
Худо комин анинг раво айлағай,
Ки ҳар ваъда қилса, вафо айлағай.
Не назр этса қилғай вафодин адо,
Ки «Юфуна бин-назри» лебтур худо.

Навоий асарида ёлғончиликни инсонни шармисор этувчи иллат сифатида қоралайди.

Қаю кимсаким, сузни ёлғон дегай,
Инсонмаслар ар насси қуръон дегай.
Неча булса ёлғончи эл аржуманд,
Сузи анжуман ичрадур нописанд.

Навоий шу уринда уйига ут тушган бир ёлғончининг фожиасини эслайди. Одамлар уртасида ёлғончилиги билан бадном булган бир кишининг уйига ноғихон ут тушади. Ёлғончи дод солиб одамларни огоҳлантирмоқчи булади. Лекин теварак атрофдагилар буни «навбатдаги ёлғон» деб эътиборга олмайдилар, натижада у уй-жойидан айрилади. Навоийнинг шу муносабат билан айтган ҳикмати ниҳоятда ибратомуздир:

Ки ёлғон ангаким фаровондурур,
Чини ҳам эл оллида ёлғондурур.
Агар қилмади эл ҳимоят санга,
Узунгдин керакдур шикоят санга.

Ушбу лавҳаларнинг ҳам насрий баёндан ўрин олиши, шубҳасиз равишда унинг мундарижасини ўсиитган булур эди деган фикрдамиз.

Насрий баёндаги сарлавҳалар хусусида суз борар экан, унда Навоий достонидаги баъзи бир бобларнинг бир-бирига қушиб юборилганлигини ҳам айтиш керак булади.

Искандар қуруқликни фатҳ этиб булгач, уз аъёнлари, қушинлари билан дарё сафарига отланади. У ниҳоят, узи сув қаърига саёҳат қилишга қарор қилади. Узоқ юришлар ва сунгида дарё қаърига саёҳат Искандарнинг саломатлигига путур етказди. Унинг умри поёнига етиб борарди. Навоий Искандар ҳаётидаги бу таҳликали дамлар ҳақида хабар берар экан, умрнинг вафосизлиги ҳақида махсус бир боб келтиради. Сунгра эса Искандарнинг улими оллида онасига йуллаган мактуби ҳам бир бобда берилган. Искандар вафот этгач, онанинг гаъзияли кунларида унинг олдида кунги сураш учун ҳукамолар келадилар. Уларнинг ҳар бири Искандарнинг онаси Бонуга таъзия изҳор этиб, унга таскин беришга ҳаракат қиладилар. Оламда инсон умрининг қисқалиги, улимнинг барҳақлиги ҳақида суз юритиб, Искандарнинг ҳаётида донишмандлик ва адолат билан олиб борган ишларини эслайдилар. Достон воқеалари шу билан ниҳоясига қараб боради.

Мулла Сиддиқнинг насрида юқорида эслаб утилган учта сарлавҳа бир-бири билан қушиб юборилган.

Шу уринда Мулла Сиддиқ насрини «Булоқ» мажмуаси учун чопга ҳозирланган Абдуқаюм Хужанинг матннинг охириги қисмига оид юқорида қайд этилган эслатмасини ёдга олиш жоиз булади. Ношир Мулла Сиддиқ насрининг узи урганган ва манзур деб билган қулёмасини нашрга тайёрлар экан, дoston воқеалари хотимаси олдидаги бир неча саҳифанинг тушиб қолганлиги сабабли унинг қолган қисмини кейинги даврга оид бир қулёмадан олганлигини айтган эди. Искандар умрининг сунги дамлари ҳақида ҳикоя қилувчи боблар шу «бир янги қулёммага» туғри келади. Бинобарин унинг Мулла Сиддиқ қаламига мансублиги ҳақида аниқ бир фикр билдириш қийин. Юқоридаги ҳол, яъни асар хотимаси олдида уч бобнинг бир-бирига қушиб юборилиши турли котиблар томонидан кучирилган қулёмаларнинг ноқислиги орқасида юз берган булиши ҳам мумкин. Лекин муҳими шундаки, насрий баён Навоий аслиятига мос равишда яқунланади.

«Садди Искандарий» асарининг тили хусусида. Мазкур тадқиқотнинг Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насрига бағишланган қисмида бу асарнинг тил хусусиятлари масаласига махсус диққат қилиб, унинг XIII–XIX асрлар уйғур тили тараққиёти даражасида халқона ифодалардан кенг фойдаланиб упирилган асар сифатида баҳолаган эдик. Шундай фикрни «Садди Искандарий» насри ҳақида ҳам айтиш мумкин булади. Ушбу асар матнини нашрга тайёрлаган Абдуқаюм Хужа ҳам узининг кириш мақоласида «асарда айнаи даврдаги уйғур жонли тилининг лексик алоҳидаликлари тулиқ акс этади», деб ёзган эди.

Айни пайтда насрий баёнда уйғур тилининг узоқ тарихига оид сўзлар ҳам учрайди.

«Садди Искандарий» жангнома асаридир. Бинобарин, дostonнинг тилида ҳам жангномалар учун хос булган сўз ва атамалар қай даражада қулланганлиги адабиёт тарихчилари учун маълум бир ҳолдир. Қолаверса, «Садди Искандарий» Алишер Навоийнинг фалсафий-ахлоқий асари булиб, Навоий даври бадий адабиёти ва унинг тил хусусиятларидан беҳабар укувчи учун уни тула-тукис тушунишда қийинчиликлар булиши табиийдир. Насрий баённинг вазифаси ҳам адабиётда ҳодиса сифатида из қолдирган асардан кенг китобхонлар, тингловчилар оммасини хабардор қилишдан иборатлиги маълум.

Мулла Сиддиқ устоз Навоийнинг «Садди Искандарий»дек

мураккаб сюжет, курилма ва чукур мундарижага эга булган асарини насрийлаштиришдек мушкул ишга дадил киришган, ҳикоянинг мукамаллигига эришиш, уни уйғур тилининг бой имкониятларидан фойдаланган ҳолда насрийлаштириш хусусида кўп изланган. Достоннинг тилидаги маънодорлик, жозибаторликни сақлаб қолгани ҳолда юксак бадий тасвирларнинг серзамир маъноларини очиб беришга имкон яратувчи сузлар қидирган. Мулла Сиддиқнинг баёни бу уринда ҳам «Фарҳод ва Ширин» насрида булганидек, тингловчи билан суҳбат тарзини эслатади. Навоий достонидаги поэтик образлар билан жило топган катта ва мураккаб жумлалар Мулла Сиддиқ матнида ҳикоянинг узлуксиз мантиқий оқими билан жило билмас даражада давом қилиб боради. Лекин кўп ҳолларда иборалар жонли сузлашувга яқин булгани учун китобхонни сатрлар аро тўхтатиб қўймайди, толиқтирмайди, балки унинг бутун диққатини узига тортиб олади, узига эргаштириб боради. Мулла Сиддиқ боблар муқаддимасидаги бароати истиҳлолни ҳам моҳирона насрга ўгириб, шу ердаги навоёна мазмун ва оҳанг билан уз уквчиси қалбига йул топади.

Искандарнинг Ҳиндистонга сафари лавҳаларида, жумладан, уқиймиз: «Аҳли тарихлар бу тарихга андоқ рақам чакдиким, Искандар маслаҳат билан Фирузшоҳга Кашмирни берип, тахт-тож билан сарафроз айлап, божу хирожини муайян қилип, уз шаҳрига подшоҳ қилиб қуйди». Мулла Сиддиқ бизни жангномаларга хос услуб ва ширали тил билан Ҳиндистон бешалари гомон етаклайди. Уларнинг филларини куз унгимизда жонли бир ҳолатда гавдалантириб беради.

Жангномаларга хос бадий тасвирлар ва уларнинг ифодаси учун танланган сузлар тизмасига диққат қилайлик: «Ҳар фил тоғдек кучи билан тоғларни кул қилур эрди. Ҳар бирининг жисми фалакдан нишон берип, хартуми ҳам куҳкашондек, балки карнайдек, салобатда аждаҳо кўринур эрди».

Мулла Сиддиқ халқ жонли сузлашув тилининг энг нозик ифодаларини топади: «Искандарнинг кунглига бу нукта уссоп қолгон кишиго сув хуш калганидек хуш булди». «Савдогар жигаргушасини топмаслиқтин ғамзада булуп, жигардин оҳларни чекип, бу ғамдин юриги пора булуп дедиким, овора булмоқгин узга чора йуқтур, куюндек ҳар тарап узумни ургум». Савдогарнинг уғлини «қонлиққо топшурди». «Бир канизак эрдиким, жаҳонго уг солип, жонларни куйдирар эрди».

Эртақларга хос тасвир: «Бул гулзорлық боғ ичра бир олий иморат бор эрдиким, ул иморатнинг пояси палак қасридин баландроқ, равоқига булут сояси чушмас, томлири йегиндин нам курмас, тоқлари ҳам чоқиндин шухла курмас эди». Таом емакка мойил булуп, газакларни элип, ошни тоттиларким, яр юзи ул неъматларга хон булуп, юз рангда неъматларини қуюп, ош билан туққиз минг от учаси, яна қўй учасининг ҳалди-ҳисоби йуқ эдиким, юз мингдин ортуқроқ эрди». «Айшнинг додининг бериб хурсандликка машғул булди».

«Садди Искандарий» насрининг тил хусусиятлари ҳақида гап борар экан, матнда юқоридагидек халқоналикнинг изчил эмаслигини ҳам қайд этиб утишга тўғри келади. Зотан, «Садди Искандарий» насрининг тили Мулла Сиддиқ қаламига мансуб «Фарҳод ва Ширин» баёнидан айрим жиҳатлари билан фарқ қилади. Таъкидлаш керакки, «Садди Искандарий»нинг тили маълум даражада китобийдир. Мулла Сиддиқ уз насрий баёнида мавжуд сарлавҳаларни асосан сақлайди, лекин улардан бирортасининг насрий баёнини бермайди.

Мисолларга диққат қилайлик.

«Садди Искандарий» достонида: «Қамарсайёҳ сари ус-сайри қуёш била қирон қилғондек, хоқон Искандарга рисолат учун муқорин булғони ва ул муқоринадан муболага борғач, қамардек нуру ва сафодин тулғони».

Насрий баёнда: «Қамарсабоҳис сариус-сайри қиёш бирла қирон қилғондек, хоқон Искандарго рисолат учун мақорин булғони ва ул мақоринатдин мақобалағача борғоч, қамардек нуру сафодин тулғони».

Худди шундай сарлавҳаларнинг насрдаги куриниши Навоий аслияти билан ҳар икки асарнинг дастлабки саҳифаларидан эътиборан охиригача давом қилади.

Сарлавҳаларни уз ҳолича қолдиришда Мулла Сиддиқнинг қандай бир тамойилга амал қилгани номаълум булиб қолади. Ҳар ҳолда бир поэтик асарни насрга угириш, унинг оммабоп нусхасини яратиш мақсад қилиб олинар экан, унинг ҳамма таркибий қисмларга бир хил назар билан қараш тақозо этилади. Насрий баён билан танишмоқчи булган китобхон ишни дастлаб сарлавҳадан бошлаши турган гап. Асарни тушунишда унинг дастлабки сарлавҳасидан эътиборан қийинчилик туғдирар экан, унинг остида турган матн ҳам уз қимматини сақлаб қололмайди. Дарҳақиқат, юқорида келтирилган мисолда куриб утгани-

миздек, сарлавҳадаги «Қамарсабоҳис сариус-сайри қиёш бирла қирон қилғондек», «мақоринатдин мақобалаға боргач», «Қамардек нуру сафодин тулғони» каби ифодалар китобхоннинг насрдан кузда тутган талабини қондира олмайди. Масалан, Мулла Сиддиқ насрида «ҳикмат номи остида берилган «Искандарнинг Аристовин суоли ул бобдаким, йигитликта таъ навчун ибораттин мутанаф-фидуруф ва қориликто димоғ тааллуқдин қосир ва ҳақимнинг пирона рой била шоҳи жувонбахтқа йул кургузғони» сарлавҳасини ҳам шарқ адабиёти буйича маълум ҳозирликка эга булмаган китобхон тушунишга қийналади.

Туғри, Мулла Сиддиқ Навоий достонини насрийлаштиришда бугунги уйғур китобхонини эмас, балки узига замондош булган адабиёт мухлисларининг билим даражасини кузда тутган. Биз «Фарҳод ва Ширин» насрининг тил хусусиятлари муносабатлари билан ҳам шундай фикрни илгари сурган эдик. Лекин биз «Садди Искандарий» насри матни билан иш тута бошлаганимиздан кейин тилдаги ора-сира учраб турадиган луғатларга эмас, балки сарлавҳалардаги мураккабликларга дуч кела бошладик.

Асарни тушунишда сарлавҳалар иккинчи даражали масала, гап наср матнининг узиде дейдиган булсак, қарашлар бир қадар ўзгариши мумкин. Чунки юқоридаги мисоллар воситасида асослашга ҳаракат қилинганидек, Мулла Сиддиқ боблар таркибидаги воқеа ва ҳодисалар талқинида, қаҳрамонларининг маънавий оламини очишида Навоий достонининг моҳир ҳикоячиси сифатида танилади. Навоий асарини оддий китобхонга тушунтиришда қиссалар, афсоналар услубини қуллашга ҳаракат қилади. Халқ жонли сузлашув тилидан унумли фойдаланишга азм этади. Бироқ ана шу фазилатларга қарамай Мулла Сиддиқнинг «Садди Искандарий» насрий баёни тилида оммабоғлик ҳамма уринда ҳам бир хил савияда сақланавермайди. Бу уринда ҳам укучи анча-мунча изоҳталаб ибораларга, тушуниши қийин булган араб ва форсий сузларга дуч келади. Мумтоз адабиётимиз тилида узлашиб кетган бу сузларнинг айримларини луғатларсиз тушуниш қийиндир.

Мана «Садди Искандарий» насри тилидаги шундай суз ва суз бирикмаларидан айримлари: «Шоҳи оламнинг бу янгилиғ алтофидин калган солиҳлар лутф-карамини куруб, хокироҳ булдиларким...», «Искандар дуямбора кучоқлашиб...»,

«Искандар фалак эҳтишом подшодурким, олам юзини мусаххар қилип, забардастларни сарафканда айлаб...», «абришимдин йупукларини боғлаб...», «Ул тош шикоф булуб, қиличга ғилоф булур эрди».

Шу уринда мумтоз адабиётимизда мавжуд насрий асарларнинг услуби ва тили хотирга келади. Улардаги мураккаблик ҳам нечоғлиқдир. Насрий баёнлар узига хос бир жанр, оммабоплик уларнинг энг характерли хусусиятидир.

«Фарҳод ва Ширин» насрида булганидек, Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий»да ҳам дostonнинг узидан қатор шеър парчаларига мурожаат қилади. Наср муаллифи Искандарнинг Меҳрнос ва Равшанак билан бирга булишига бағишланган бобда Навоийга мурожаат қилиб, дostonдан Меҳрнос ва Искандар уртасидаги муҳаббат ва ҳижрон онларининг можаросига оид шеърлардан намуналар келтиради. Характерли жиҳати шундаки, Мулла Сиддиқ у ёки бу қаҳрамон тилидан айтилган гапни туғридан-туғри келтира қолмайди, балки халқ китоблари, халқ дostonлари услубини қуллаб, қаҳрамонлар ҳаёти лавҳаларини сузлаб келиб, лирик мурожаатлар чоғида навбатни Навоийнинг узига беради. Масалан, Искандар ва Меҳрнос мулоқоти ҳақидаги тасвирлар асносида Искандарнинг хитобномаси келтирилади.

«Фарҳод ва Ширин» насрида муаллифнинг дostonнинг узидан олинган талайгина шеърини парчалар баёнини ёнма-ён бериб боришни режалаштирилганлиги кузга ташланган эди. «Садди Искандарий» насрида эса дostonдан олинган шеърини парчаларнинг баёни берилмайди.

«Садди Искандарий» насрига Навоий дostonининг боблари хотимасидан урин олган соқий ва муғаннийга мурожаатдан иборат лирик хотима лавҳаларининг ҳаммаси олинган. Уларни Мулла Сиддиқ «Соқийнома» сарлавҳаси билан атайди. Наср таркибида келган Навоий қаламига мансуб шундай соқийномалардан бирида шу соқийномага илова тарзида Мулла Сиддиқ томонидан битилган мисраларнинг учраши характерлидир.

Наср муаллифи бобларни муқаддимавий байт билан бошлаб берувчи бароати истиҳлолларни аксарият мазмун теранлиги билан баёнга угириб бергани ҳолда айрим уринларда Навоий матнидан чекинишга йул қуяди.

Искандарнинг Меҳрнос ва Равшанак билан мажлисоро-

ликларига бағишланган боб дostonда қуйидаги барoати истиҳлол билан бошланади:

Бу пайкарни улким намудор этар,
Гузориш ишин мундоқ изҳор этар.

Курамизки, мазкур мисралар бобнинг мазмунига шундай ишора қилиб турибди.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий» дostonини насрий-лаштириб, оммабop ҳолда китобхонларга тақдим этиш билан туркий халқлар маданияти олдида жуда катта бир вазифани адо этган. Зотан, «Садди Искандарий» «Хамса»нинг энг залворли дostonларидандир.

«Садди Искандарий»нинг ғоявий-шаклий хусусиятлари билан қанчалик теранлик касб этишини тасаввур этмоқнинг узи қанча катта билим, иқтидор, малака ва салоҳиятни талаб қилади.

Мулла Сиддиқнинг Навоий асарлари асосида яратган насрий баёнлари уйғур адабиётида шу йуналишда юзага келган обидалар уртасида залворли урин тутади.

* * *

Биз юқорида уйғур халқининг қадимий ва бой адабиёти равнақида маҳаллий омиллар билан бир қаторда жаҳон адабиёти бойликларининг ҳам муайян даражада ижобий роль уйнаб келганлигини куриб утдик. Хусусан, уйғур адабиёти тарихида Навоий мероси ижобий роль уйнади.

Одатда даҳо суз санъаткорлари узларининг ижодий ишлари жараёнида халқ донолигининг маҳсули булган халқ оғзаки ижодидан унумли равишда фойдаланадилар. Жаҳон адабиёти тарихининг тажрибасидан англашилишича, уз навбатида буюк даҳолар халқ оғзаки ижодининг бойишига ҳам муносиб ҳисса қушадилар. Бу тажрибанинг маъноси шуки, ушандай катта истеъдод эгаси булган шоирларнинг дostonларига хос булган сюжетлар, мавзу ва образлар вақтларнинг утиши билан халқ оғзаки ижодиётига кучади ва халқ ривоятлари, халқ эртак ва афсоналари тусини олади. Истеъдод эгалари уз ижодий тажрибаларида халқ мақолларидан фойдаланадилар ва уларнинг ҳикматона сузлари уз навбатида халқ мақолларини бойита боради. Бундай ҳолни Шарқ адабиётининг Фирдавсий, Низомий,

Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Навоий ва Фузулий каби йирик намояндалари мерослари мисолида кузатиш мумкин.

Навоий халқ оғзаки ижоди билан маҳкам боғланган суз санъаткоридир. Навоий халқ оғзаки ижодини дурру гавҳарларга тулиқ денгизга қиёс қилади. Фольклорни чаман деб билади ва бу поёнсиз заминда «гул куп, чаман куп», деган эътиқодда бўлади. Шуниси характерлики, Навоий эътиқод қуйган халқ оғзаки ижоди шоир асарларини зебу зийнат булиб безади. Навоий асарларига халқ донолитини олиб кирди, халқ орзу-умидларини олиб кирди. Шоир асарлари, у яратган образларнинг умрбоқийлик касб этиб қолишининг бир сабаби шудир албатта, уз навбатида эса даҳо суз санъаткори узининг ҳақ ва ҳақиқатни куйлаган асарлари билан халқ оғзаки ижодини муносиб равишда бойитди.

Унинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий» каби дostonларининг сюжет ва образлари афсоналар, эртаклар оламига кириб борди. Турли мундарижага эга булган халқ асарларининг юзага келишига асос булиб хизмат қилди. Шоирнинг ҳикматлари халқ мақоллари даражасига кутарилди. Бу масаланинг узбек адабиётшунослигида махсус урганганлигини эслаш жоиздир.

Уйғур адабиёти, уйғур халқ оғзаки ижодиёти ривоятлар, афсоналарга ниҳоятда бойдир. Шу сирада Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Дилором ва Меҳинбону образларига эга булган афсоналар ҳам учрайдики, улардан айримлари манбаларини уйғур халқининг ота-боболари тафаккурида жонланган асотирлардан, қадимги ривоятлардан олади. Илмий адабиётларда куп мартаба қаламга олинган Шарқий Туркистондаги минг уй тарихий обидасининг пайдо булиши афсоналарда бевосита Фарҳоднинг бунёдкорлик фаолияти билан боғланади. Кучар ва Бой шаҳарлари уртасидаги қадимдан машҳур Шаҳриёр мавзеи, у ердаги дарё Фарҳод, Ширин ва Меҳинбону образларининг фидойиликлари билан дунёга келганлиги ривоят ва афсоналарда ҳамон нақл қилинади. Б.Аршиддинов узининг юқорида эсланган «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» китобида Низорий ва Умар Боқийларнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonларига манба булган халқ оғзаки ижодиёти асарларини эслайди.

Шубҳасизки, Навоийгача халқ орасида маълум булган

афсоналарнинг ёнига Навоий дostonларининг Шарқий Туркистонда кенг тарқалиши муносабати билан яна янги-янги афсоналар қушилди. Бу фикрни Р.Сабитов узининг юқорида эсланган мақоласида келтирилган «Фарҳод ва Ширин» афсонасининг сюжети ҳақидаги фикр-мулоҳазалари билан яна бир карра исбот этади.

Навоий меросининг уйғур халқ оғзаки ижодиётидаги урни хусусида илмий адабиётларда юқоридагидек айрим фикр-мулоҳазалар билдирилган булса-да, мазкур масала ҳали кенг куламда кун тартибига қуйилган эмас. Шарқий Туркистонда Навоий ҳақидаги мавжуд ҳикоятлар, Навоий мавзулари заминида уйғур халқ оғзаки ижодиётида пайдо булган афсоналар, эртақлар урганила бошланган. Лекин ҳали фольклоршунослар олдида турган вазифалар чексиз-чегарасиздир. Уйғур адабиётшунослиги олдида эса мавжуд бой манбалар асосида «Навоий ва уйғур халқ оғзаки ижодиёти» мавзуини кенг куламда тадқиқ этиш масаласи турибди. Бу масаланинг ишланиши «Навоий ва уйғур адабиёти» мавзуининг тадқиқ этилишига муносиб ҳисса булиб қушилади деган фикрдамиз. Зеро, биз уз тадқиқотимизга оид манбалар устидаги ишимиз давомида Шарқий Туркистон, шунингдек, Марказий Осиё республикаларида сақланаётган қулёзмаларда, уз навбатида ва энг муҳими, халқ оғзида сақланиб келаётган Навоий мероси билан алоқали бир қатор афсоналарга дуч келдик. Уларни туплашда, шунингдек, тадқиқ этишда фаол булиш вазифаси олдинда турибди.

Биз илмий ишимизга танлаб олган мавзунинг кулами кенг булганлиги сабабли «Навоий ва уйғур фольклори» муаммосини қамраб ололмадик. Зеро, бу махсус тадқиқот мавзуи булмоғи керак.

ХУЛОСА

Ҳар бир адабиётнинг сарчашмаси дастлаб ҳаётдир. Шу билан бирга адабиётнинг тараққиётида воситачилик омилига эга булган шарт-шароитлар ҳам булади. Булардан биринчиси, шу адабиётнинг бутун тарих давомида шаклланган мумтоз анъаналари булса, иккинчиси, халқ оғзаки ижодиётидир. Адабиёт тараққиётининг яна бир муҳим омили бор. Бу турли эллар, элатлар адабиётлари уртасидаги алоқалардир. Алоқалар узларининг мустаҳкам маҳаллий замини асосида гараққий этиб келаётган адабиётга дунё адабиётини ганитади ва шу жаҳон адабиётининг энг нодир ютуқларини ташкил қилиб бораётган обидалардан баҳраманд этади. Уни адабиётнинг умуминсоний қонуниятлари билан бойитади. Натижада узининг маҳаллий, миллий доирасидан юқори кутарилиб, қушни қардошлар билан алоқага киришилган адабиёт бошқалардан урганибгина қолмай, уларга ургатиш қудратига ҳам эга була боради. Унинг жаҳоний эъгиروфи кучаяди.

Бу қайд ва хулосалар тулиғича уйғур адабиётига ҳам тааллуқлидир.

Жаҳоннинг куҳна ва бой адабиётларидан бири сифатида танилиб, дастлаб Шарқда шуҳрат қозонган уйғур адабиёти асрлар оша дунё адабиёти хазинасини узининг умрбоқий «Қутадғу билиг» асари билан бойитган Юсуф Хос Ҳожиб каби мумтоз суз санъаткорини етказди. Бой оғзаки ижодиёти билан муштарак асосларда тараққий этиб келган туркий фольклорга муносиб ҳисса қушди.

Уйғур адабиёти тарихининг тараққиёт йуллари, алоҳида босқичларини тадқиқ этиш шуни курсатадики, у бошқа туркий халқлар адабиёти, шунингдек, форсий тилдаги адабиёт билан яқин муносабатлар жараёнини бошдан кечирди. Юсуф Хос Ҳожиб узининг «Қутадғу билиг» асарида унинг тожиклар орасида «Шоҳномаи туркий» номи билан маълум булганлигини

фахрланиш билан қайд этади. Уз навбатида, уйғур китобхонлари Шарқнинг Фирдавсий, Низомий, Жомий каби суз санъаткорларидан ва биринчи навбатда улуғ устоз Навоий асарларидан маънавий озиқ олдилар. Улуғ уzbek мутафаккир шоири Навоийнинг мероси Шарқий Туркистонда кенг тарқалди. Куп асрлик мумтоз анъаналари заминида мустақкам туриб, ажойиб асарлар яратган Абдурашидхон, Низорий, Фарибий, Зиёий ва Билул Нозим каби уйғур қалам аҳллари уз адабиётларининг Навоий даҳосидан урганишларига ижобий назар билан қарадилар.

Маълумки, Навоий шарқ адабиётининг нодир асарларига, у қайси бир халққа дахлдор булмасин, катта рағбат билан қаради. Шарқнинг даҳо суз санъаткорлари қаламларига мансуб асарларни узбек китобхонлари уртасида ташвиқ этди. Шарқ адабиётида куплаб ишланаётган сюжетлар, машҳур булган образлардан ижодий фойдаланиб, янги ғоявий-бадий мундарижага эга булган асарлар яратди. Узбек адабиётининг Шарқ адабиётлари уртасидаги мавқеини оширишда бу асарлар фавкуллода роль уйнадилар. Навоийнинг Шарқ адабиёти олдидаги катта хизматларидан бири – у Низомий, Деҳлавий ва Жомий каби буюк суз санъаткорлари изидан бориб, бадий анъаналарнинг умуминсоний характерини курсатиб берди. Уз асарлари билан лирика ва достончилик соҳасидаги анъаналарнинг ҳаётгийлигини, ижодийлигини намойиш этди. Бирор адабиётда пайдо булган мумтоз асарнинг анъанасини қабул қилиш, шу асосда янги ғоявий-бадий мундарижага эга булган асарлар яратиш тажрибасини кенг ёйди.

Улуғ устознинг бу сабоқлари жуда катта мазмунга эга эди. Уйғур китобхонлари, уйғур суз усталари уз ижоди билан туркий тилдаги адабиётни бадий тафаккур ҳосилалари билан бениҳоя бойитган ва уни юксак поғоналарга кутарган Навоий сиймосига уз муршидлари сифатида қарадилар. Устознинг маҳорат сирларини урганиш йулини тутдилар. Шу ҳол алоҳида таъкидга лойиққи, уйғур шоирлари Навоийнинг ижод оламига чуқур кириб бориб, ундан баҳравар булиб қолдилар.

Навоий адабиётнинг нуфузини кутариш Шарқ адабиётида катта анъаналар даражасига кутарилган сайёр сюжетлар, мавзулар асосида асарлар яратиб муваффақият қозона билишда деб сабоқ берди. Бунинг учун эса маҳаллий адабиёт доирасидан юқори кутарилиш, маҳаллий анъаналарни мингақа адабиётлари анъаналари билан бойитган ҳолда иш куриш талаб қилинар эди. Навоийнинг Низомий, Деҳлавий ва Жомийлар асарларига муносабати, улар

томонидан анъанага айлантирилган мавзулар, образларни танқидий урганиш билан янги кашфиётлар йулини тутиши, лирика ва эпик поэзия соҳасидаги бетакрор муваффақиятлари уйғур қалам соҳиблари учун ана шундай маҳорат мактаби вазифасини утади.

Адабиётда ижодий изланувчиликка даъват этиш Навоийнинг қалам соҳибларига қолдирган энг катта навбатдаги сабоғи эди. Уйғур адиблари устознинг шу сабоғи асосида иш тутдилар.

Низорий жиддий ижодий изланиш билан яратган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари билан маҳаллий манбаларнинг Навоий анъаналари билан уйғунлаштиришнинг ижобий бир тажрибасини курсатди. Биз бу масалани тадқиқотда атрофлича таҳлил этдик. Шу билан бирга, Низорий уйғур Фарҳодномасини яратишга киришар экан, Навоий дostonидан узоқлашишни кузда тутмайди. У «Фарҳод ва Ширин»нинг марказий қахрамонларининг ишқий саргузаштлари баёнида Навоий томонидан айтилганларни такрорлаш фикридан ҳам узоқ эди. Низомий Ганжавий ўзининг «Хусрав ва Ширин» дostonида бу қиссани ўзининг «Шоҳнома»сида муъжазгина қаламга олган устоз Фирдавсийни эслаб, «мен уз асаримда ҳакимнинг (Фирдавсийнинг демоқчи) айтганларини такрорламадим, агар у айтганларини мен ҳам такрорлаб, унинг қадрини синдирсам, менинг ҳам қадримни синдирувчилар топилиб қолади», дейди. Низорий устознинг шу утигига қулоқ тутгандай булади ва Навоий дostonи сюжети ва образларини узи янги урганган манбалар билан уйғунлаштиргани ҳолда узига хос талқинлар йулидан боради. Фарҳод ва Ширин уртасидаги муфассал севги саргузашти билан танишиш ихтиёрини китобхоннинг узига ҳавола қилади. Унинг диққатини Навоий «Хамса»сига тортар экан, туркий тилдаги адабиётлар уртасидаги алоқаларга таянади. Натижанда Низорий ўзининг бу иши билан уйғур адабиётида «янги бир услуб»га асос солади. Шоирнинг бу услуби унинг «Лайли ва Мажнун» дostonида ҳам кузатилади. Бу Низорий дostonларининг оригиналлик хусусиятларини курсатувчи жуда муҳим бир белгидир.

Шарқ адабиётида «Гул ва Булбул» қиссаларининг манбалари узоқларга бориб тақалади ва унинг тадрижий тараққиёти мураккаб бир жараённи ташкил қилади. Туркий адабиётда тугал «Гул ва Булбул» дostonи уйғур шоири Ҳирқатий қаламига мансубдир. Ҳирқатий уз асари устидаги ишида халқ оғзаки ижодиёти, ёзма адабиётида юзага келган «Гул ва Навруз» каби дostonлардан қанча бахраманд булган булса, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ига ҳам

шу даражада таянади. Тадқиқотда бу масала атрофлича урганилар экан, биз «Гул ва Булбул» достонининг гоёвий-бадий хусусиятлари асосида Ҳирқатийнинг катта ижодий кашфиётларга эришган суз санъаткори сифатидаги урнини курсатишга ҳам ҳаракат қилдик. Шоир уйғур адабиётини мажозий образлар асосидаги янги бир дoston билан бойитар экан, Шарқ дostonчилигини узининг муносиб усули билан бойитди. Низорий қаламига мансуб «Робиа ва Саъдин» достонини уз даври адабиётининг мумтоз асари сифатидаги муваффақиятида ҳам аъёнлар билан боғланишининг самарали натижалари кузга ташланиб туради.

Туркий тилдаги насрий баёнларнинг тамал тошини илк дафъа уйғур адиблари қуйдилар деган хулосани алоҳида таъкиллаш керак. Насрий баёнларнинг назарий ва амалий тажрибалари ҳам дастлаб уйғур адабиётида юзага келди. Мулла Сиддиқ Ёркандий, Сабурий, Умар Боқий каби адибларнинг бу йуналиш буйича олиб борган ижодий изланишлари насрий баёнларнинг узига хос адабий ҳодиса сифатидаги характерини намойиш этди.

Уйғур шоирлари уз тажрибаларида Навоий асарларига мурожаат этиш билан адабиётда ворисийликнинг аҳамиятини юқори кутардилар. Ворисийликнинг катта кашфиётларга йул очиб беришини уз ижодлари мисолида исбот этдилар. Шундай қилиб, улар томонидан Навоий «Ҳамса»си мавзуларининг янгидан қаламга олиниши ва муваффақиятли ишланиши уз моҳияти билан уйғур дostonчилигининг тадрижий тараққиётида муҳим омилга айланди. Уйғур адабиётида Навоий дostonлари насрий баёнларининг юзага келиши туркий адабиётда шундай бир йуналишнинг пойдеворини яратди ва бу тажриба уз оқибатлари билан уйғур насрининг тараққиётига катта ҳисса булиб қушилди. Ушбу наср намуналари Шарқ адабиёти ва уз навбатида, туркий адабиётлар тарихида насрнинг заифлиги ҳақидаги бирёқлама қарашларнинг асосизлигини исбот этди. Уйғур мумтоз адабиётига хос бу хусусиятлар бугунги уйғур адабиётида ҳам ижодий давом эттирилмоқда. Мулла Сиддиқ Ёркандий каби адиблар томонидан амалга оширилган наср намуналари бугунги уйғур романлари муваффақиятини таъмин этган муҳим омиллардан бири сифатида ҳам аҳамиятга молик.

Уйғур-узбек адабий алоқаларининг бугунги босқичида мумтоз адабиётларимизнинг тарихдаги тажрибаларига таяниш, уларни давр талаби асосида давом эттириш ниҳоятда муҳимдир.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. Алишер Навоий туркий тиллардаги адабиётнинг муршиди сифатида.....	14
Навоий ижоди туркий тиллардаги адабиётнинг янги босқичи	14
Навоий ва Шарқий Туркистон	23
II БОБ. Уйғур адабиётида «Хамса» мавзуларининг тилланиши тарихидан.....	42
Уйғур Фарҳодномасининг тунғич асари	52
«Лайли ва Мажнун» туркуми	70
III БОБ. Навоийнинг суз санъати маҳорати изидан.	99
Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достони	99
«Робиа ва Саъдин» достонида Низорий маҳорати масаласи	125
IV Боб. Насрий баён жанр сифатида	137
«Фарҳод ва Ширин» насри	143
«Садди Искандарий» насри	167
Хулоса	187

Адабий-бадий нашр

ҲАНИФА СОЛИҲОВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЗДОШЛАРИ

Муҳаррир Жонибек Субҳон

Мусаввир Рустам Зуфаров

Бадий муҳаррир Анатолий Бобров

Техник муҳаррир Татьяна Смирнова

Мусаҳҳиҳ Фотима Ортиқова

Компьютерда саҳифаловчи Акмал Сулаймонов

ИБ№ 4348

Босишга 30.09.2005 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. 10,08 шартли босма тобоқ. 12,0 нашр тобоғи. Жами 1000 нусха. 306 рақамли буюртма. 76–2005 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 700129. Тошкент, Навоий кучаси, 30 // 700128. Тошкент, Усмон Юсупов кучаси, 86.

28.000c

